

Univerzita Karlova
Fakulta sociálních věd

Dizertační práce

2021

Romana Marková Volejníčková

Univerzita Karlova
Fakulta sociálních věd
Institut sociologických studií

**Konstrukce mateřství a feminity z pohledu tří
generací**

Vypracovala: Romana Marková Volejníčková školitelka: doc. Mgr. Radka Dudová, Ph.D.
2021

Čestné prohlášení:

Prohlašuji, že práce byla vypracována samostatně a s použitím uvedených pramenů a literatury.

V Praze dne 14.2.2021

Romana Marková Volejníčková

Poděkování:

Cesta za sepsáním disertační práce byla dlouhá a nebyť podpory a pomoci několika lidí, myslím, že by můj výzkum nedospěl ke konci. V první řadě bych ráda poděkovala všem svým kolegyním v oddělení Gender a sociologie na Sociologickém ústavu AV ČR, v.v.i., které mne připravily na vědeckou dráhu a také jim děkuji za trpělivost, kterou se mnou měly během finalizace disertační práce.

Ráda bych také poděkovala mé kolegyni a školitelce Radce Dudové, za její starostlivý přístup a za její rady a vedení. Teď vidím, kam mne dokázala v analytickém uvažování a v práci s daty posunout.

Děkuji také komunikačním partnerkám, bez kterých by tato práce nevznikla. Děkuji za jejich čas, který mi věnovaly a za to, že byly ochotné se mnou sdílet svůj životní příběh.

A v neposlední řadě musím na tomto poděkovat mé milující rodině a mému skvělému manželovi, který v posledních měsících psaní této práce prokázal neskutečnou trpělivost a laskavost. Bez jeho humoru a dobré nálady bych tuto práci nedokončila.

OBSAH

Úvod	3
Biomoc – život v rukách mých?	8
Pojetí moci	11
Socialismus a biomoc / governmentalita – ne/slučitelné koncepty?	16
Foucaultovské koncepty biomoci a governmentality ve vztahu k reprodukci, mateřství a k péči o děti	18
Mateřská praxe	23
Analytické nástroje – normy a aktérství.....	27
Ženy / matky jako aktivní aktérky mateřského projektu	32
Normativní rámce a normy „dobrého“ mateřství	35
Metodologie výzkumu	42
Narativní rozhovory	43
Sběr a analýza rozhovorů	48
Role paměti ve výzkumu.....	52
Etika výzkumu a pozice tazatelky ve výzkumu.....	53
Analýza (dobových/současných) dokumentů a Vlasty.....	54
Obsahová analýza časopisu Vlasta	56
Sekundární analýza dobových výzkumů a odborných textů.....	57
Sekundární analýza současných výzkumů	58
Genderové vztahy (nejen) za socialismu	60
Definice vybraných období	64
Pracovní trh a postavení žen a mužů v zaměstnání před a po roce 1989	69
Vstup žen do zaměstnání po roce 1948 aneb začátky genderové segregace na trhu práce a ve vzdělání.....	70
Genderové nerovnosti v odměňování – boj s větrnými mlýny.....	75
Péče a mateřství jako překážka v placené práci?.....	77
Blížíme se ke konci plánované ekonomiky – a co dál?	78
Krátké shrnutí a reflexe periodizace genderových vztahů v proměnách zaměstnání/trhu práce	79
Postavení, role a „funkce“ rodiny v socialistické společnosti a po roce 1989	80
Nová rodina? Legislativní změny v rodinném právu v 50. letech	81
Zspolečenštění domácí práce a péče o děti – krok k ekonomickému osvobození žen?.....	84
Kolektivní nebo rodinná péče o děti? Diskutované aspekty kolektivní péče a péče matky v domácím prostředí.....	86
Poslání a „funkce“ socialistické rodiny.....	94
Konflikt mezi prací a péčí.....	103
Sexualita a intimita - soukromá věc manželů, anebo kontrolní mechanismus socialistické společnosti?	106
Kojení jako intimní součást vztahu žena-dítě?	111
Moje, tvoje, naše – bytová politika v období socialismu	113
Krátké shrnutí a reflexe periodizace genderových vztahů v proměnách rodiny a pozice ženy v rodině.....	115
Aktérství žen v normativním kontextu mateřství	117
Začátky mateřství.....	118

Expertní/vědecké poznatky vs. přenos informací v rámci rodiny a blízkého okolí. Vzájemně se doplňují nebo si protirečí?.....	121
„Mateřské tělo“ - těhotenství, porod, kojení – trojboj o nadvládu nad ženským tělem?	123
Krátká reflexe	139
Každodennost mateřské péče.....	141
„Krkavčí“ nebo intenzivně pečující matky? Čas strávený v domácnosti péčí o děti a návrat matek zpět do zaměstnání.....	142
Výchova - od ráznosti po respekt aneb „Dobrá matka je ta, která dítě správně vychová“	156
A co otcové?	172
Krátká reflexe	177
Diskuze a závěr.....	179
Metodologické výzvy.....	180
Diskuze hlavních zjištění.....	182
Charakteristiky období z hlediska expertních diskurzů a biomoci	186
Expertní / neformální a rodinné vědění / matky jako aktérky – slučitelné i protichůdné	190
Kdo je tedy „dobrá“ matka? Která je přísná, nebo která dítě respektuje?.....	199
Resumé	206
Discussion on the main findings	207
Expert/informal and family-based knowledge/mothers as agents–congruous and conflicting.	208
Literatura	217

Úvod

„Mateřství je naplnění života, je to nejhezčí bod v mém životě a je to prostě vrchol všeho.“

„Nechci říct, že mateřství je jen úděl žen, to asi ne, spíš by měla fungovat ta rodina dohromady, i s tím tátou.“

„Mateřství je takový život ve dvou. Člověk už nežije sám, ale vlastně žije i v tom dítěti, pořád je s ním nějak spjatý.“

„Mně přijde, že dnes je mateřství hoňka za penězma, abysme my i děti všechno měli.“

„Mateřství je takový průvodcovství životem. Od miminka někoho člověk provází životem a dívá se, jak roste, osamostatňuje se (...). A pak je tady ta péče o někoho, s takhle intenzivní péčí jsem se do té doby nesetkala.“

„To není o tom, že svého syna nemám ráda, ale nejsem kvočna. Když jsem zjistila, že jsem těhotná, tak jsem věděla, že to dítě chci (...), ale kdyby se mě někdo předtím zeptal „Chceš děti?“, tak mu odpovím, že nikdy (...). Svýho syna pochopitelně miluju, je tam láska i chtění, ale určitě to není naplnění mého života.“

Co je to mateřství? Kdo je to matka? Co znamená být dobrou matkou? Je rozdíl mezi tím být rodičem a být matkou? Tyto otázky stály v začátku mého dizertačního výzkumu - pokusit se uchopit a vymezit tuto sociální roli, která je každodenní součástí mnoha žen. Když jsem vstoupila do terénu a začala jsem sbírat rozhovory se ženami o tom, jakou pozici připisují mateřství ve své životní trajektorii, jaké významy nebo témata spojují s péčí o děti a kolem jakých životních událostí strukturují svá vyprávění, jsem si uvědomila, že můj výzkum nemůže být pojat takto široce. Takový cíl výzkumu není dostačující, protože není schopen dostatečně studovat a pochopit, co pro ženy znamená být matkou a jakými významy naplňují tuto sociální roli. Vyprávěné příběhy totiž obsahovaly mnohem více než jen výpovědi o praktické stránce péče o děti. Obsahovaly výpovědi o tom, jak ženy realizují svoji mateřskou praxi¹, jak se v jejich naracích odrážejí normy „dobrého“ mateřství a „správné“ péči o děti² ale i to, že matky

¹ Koncept mateřské praxe v této práci využívám ve shodě s autorským týmem Thompson et al. (2011), který tento koncept využívá ve své knize s výstižným názvem *Making modern mothers*. V návaznosti na sociálně konstruktivistický přístup definují mateřství jako praxi. Na základě diskurzivní analýzy vybraných médií a rozhovorů ukazují, že mateřství je výsledkem působení, přijímání a přetváření kulturních sdělení, tj. že matky aktivně pracují s diskurzivním rámováním mateřství prezentovaného v časopisech pro ženy/matky, v reklamách nebo v lékařských ordinacích. Mateřství tak není o slepém přijímání řečeného, ale o aktivním vyhledávání a třídění informací o mateřství.

² V celé práci jsou používány uvozovky u slova „dobré“ mateřství a „správné“ péče o děti – uvozovky vystihují, že co je dobré nebo správné není statické, ale je proměnlivé a závislé na kontextu i společenských, historických či politických podmínkách.

jsou aktérkami, které s těmito normami ve svém mateřském projektu aktivně pracují (přijímají, odmítají, selektují). Cílem této disertační práce je tak odhalení vzájemného vztahu a vzájemného působení norem, normativních diskurzů a praktik, jež definují „dobré“ mateřství a aktérství žen- matek ve třech definovaných obdobích³. Disertační výzkum byl specifický tím, že jsem se dotazovala žen, které porodily a vychovaly své děti v jednom ze tří definovaných období, přičemž začátek prvního období je datován do 50. let a poslední, třetí období je ukončeno 90. léty. Dotázané matky tak vychovávaly své děti a vytvářely své projekty mateřství ve velmi specifických obdobích s ohledem na politické, ekonomické i společenské podmínky, které rámovaly „dobré“ mateřství a „správnou“ péči o děti. Prvním krokem mé analytické práce tak bylo definování norem „dobrého“ mateřství ve třech obdobích. K identifikaci norem a toho, jakými obsahy byly tyto normy naplněny, jsem realizovala kvalitativní obsahovou a sekundární analýzu tří textových korpusů⁴ a soustředila jsem se na to, do jaké hloubky se proměňovaly normy „dobrého“ mateřství v jednotlivých obdobích. Dále mne zajímalo, jak se na konstrukci a produkci těchto norem podíleli různí aktéři (od politické reprezentace, přes experty a expertky v oblastech psychologie, gynekologie či demografie, až po populárně naučné příspěvky v časopise *Vlasta*). Následně jsem v analýze 33 narativních rozhovorů, zaměřených na problém/téma (viz Witzel 2000) analyzovala projevy norem „dobrého“ mateřství, specifických pro jednotlivá období a soustředila jsem se na to, jak matky tyto normy inkorporují do svých narací a jak silně byly jejich projekty mateřství těmito normami ovlivněny. Svoji dizertační práci tak odpovím na tyto výzkumné otázky: Jaké normy naplňovaly normativní rámce „dobrého“ mateřství a „správné“ péče o děti ve třech vybraných obdobích? Jak a skrze jaké mediátory se tyto normy k matkám dostávaly? Byl některý z mediátorů v posilování nebo kritice norem silnější než jiný? Jaký prostor pro volby týkající se praxe mateřství matky v jednotlivých obdobích měly? A jak se s normami „dobrého“ mateřství matky vypořádaly ve svých mateřských projektech – přijaly je, přizpůsobily si je, nebo odmítly? V této práci tak neanalyzuji pouze zkušenosti matek s normami „dobrého“ mateřství, ale studuji vzájemné působení a vliv mezi matkami a normami, studium transferu norem směrem k matkám a studium toho, kdo jsou těmi mediátory, kteří matkám normy zprostředkovávají.

³ Ženy, které porodily a vychovávaly své děti v 50. a 60. letech = první definované období, první skupina; ženy, které porodily a vychovávaly své děti v 70. a 80. letech = druhé definované období, druhá skupina; ženy vychovávající děti v 90. letech, tj. narozené v 70. a 80. letech = třetí definované období, třetí skupina. Vymezení období je popsáno v kap. *Genderové vztahy (nejen) za socialismu a definice vybraných období*.

⁴ a) Analýza dostupných ročníků *Vlasty* od roku 1947 do roku 2000; b) Sekundární analýza výstupů dobových sociálněvědních výzkumů pojednávající o rodině, mateřství, péči o děti; c) Sekundární analýza současných sociálněvědních výzkumů diskutujících témata mateřství, péči o děti, rodinu v období socialismu (popř. krátce po roce 1989) prizmatem současných teorií. Detailněji v kap. *Metodologie výzkumu*

V českém prostředí byla tématu mateřství a péči o děti věnována řada studií, následující studie představují jen malý výčet. Některé z nich se soustředily na propojenost mateřství s dalšími událostmi v životních trajektoriích žen, jako je pracovní dráha (např. Křížková et al. 2011⁵; Pospíšilová 2018⁶), jiné se soustředily na historický kontext politických debat, a jak tyto debaty usměrňovaly rodinnou politiku i legislativní rámování péče o předškolní děti do současnosti (např. Dudová, Hašková 2010⁷). Samozřejmě téma péče o děti a mateřství bylo též součástí studií věnovaných příbuzným tématům jako reprodukce anebo bezdětnost (např. Dudová 2012⁸; Vohlídalová 2014⁹). V českém prostředí nalezneme také studie, které upozorňují, že kolem péče o děti se vytváří a historicky vytvářely názorové a hodnotové proudy, které si nárokovaly definovat „správnou“ péče o děti (viz Hašková, Saxonberg (eds.)¹⁰). Mateřství a péče o děti jsou také součástí obecnějších studií o vývoji rodinné politiky a rodiny, které vycházejí z historické perspektivy (viz např. Rákosník, Šustrová 2016¹¹; Havelková, Oates-Indruchová 2015¹²). Mimo sociologii vznikly také studie z oblasti psychologie (např. Masopustová et al. 2018¹³), které se soustředily na sebeidentifikaci a sebepojetí matek a zdůrazňují identitní rovinu mateřství. Zde představený výzkum na poznatky z těchto studií navazuje (mnohé z nich byly součástí textového korpusu k sekundární analýze).

Inovativnost tohoto disertačního výzkumu vidím mimo zmíněnou kombinaci metod sběru a analýzy dat a bohatého datového souboru také v teoreticko- analytickém rámování této práce. V této práci využívám koncept biomoci tak, jak jej definoval Michel Foucault (2004 a 2005). Tento koncept se ukazuje jako nezbytný k rozkrytí toho, jak a jakými nástroji či procesy jsou normy „dobrého“ mateřství ustavovány a konstruovány a jak jsou následně internalizovány a využity samotnými matkami v jejich mateřských projektech. Využití konceptu biomoci a governmentality, jako způsobu uplatnění biomoci do praxe, mi umožnilo odhalit, jak bylo

⁵ Zde se autorský tým zaměřuje na analýzu pracovní a soukromých trajektorií žen v různých věkových skupinách a různých fázích rodinného života. Zabývají se také otázkou diskriminaci žen na trhu práce, např. z důvodu pečujících závazků.

⁶ Autorka se v článku věnuje kombinaci rodiny a péče o děti s podnikáním.

⁷ Autorky se zaměřují na komparaci vývoje systému péče o předškolní děti v ČR a ve Francii s cílem ukázat na rozdílné formy institucí péče o předškolní děti, rozdílný vývoj rodinných politik i na rozdíl v úrovni státní intervence do této oblasti.

⁸ Autorka zde analyzuje rámování a argumenty, které byly využity různými aktéry v politických i expertních debatách od začátku legalizace interrupcí v roce 1957. A dále analyzuje také pozici žen a jejich těl v kontextu těchto debat i otázku diskuzí nechtěného mateřství.

⁹ Autorka se věnuje formám péče po rozvodu u mužů a u žen a jak se zde projevují genderové stereotypy.

¹⁰ Kniha popisuje a do značné míry vyvrací mýty, jež obklopují předškolní péči. Autorský tým ukazuje, jak tyto mýty strukturují debatu i náhled české veřejnosti.

¹¹ Autorský tým ve své studii popisuje vliv ekonomických, historických či politických faktorů na vývoj rodinné politiky a pojetí rodiny od roku 1918 do roku 1989. Autorský tým také zdůrazňuje rostoucí intervenci ze strany státu a další aktérů ovlivňujících vývoj i směřování rodinné politiky.

¹² Jedná se o několik studií mapujících proměny genderové kultury v české společnosti mezi lety 1948-1989. Jednotlivé stati ukazují, jak se celá řada aktérů (jako jsou experti a expertky z různých oblastí, společenské organizace i instituce) podílí na tvorbě genderové kultury.

¹³ Autorský tým popisuje psychologické aspekty dnešního mateřství a zaměřuje se např. na počátky rodičovství a na to, jak dochází k utváření nové identity.

v historii naší společnosti mateřství utvářeno a formováno společenskými institucemi (jako je rodina, manželství, škola), ale také institucemi s regulativním charakterem (politika, legislativa) a jak různí aktéři (politici představitelé, experti a expertky atd.). Foucault (2004) spojuje působní biomoci také s ovládním sebe sama a internalizací společenských norem a v tomto výzkumu jsem se soustředila i na to a) jakými cestami se k matkám v jednotlivých obdobích normy „dobré“ mateřství dostávají (expertní vědním rodinné a neformální vědní apod.) a za b) do jaké míry lze hovořit v mateřských projektech o internalizaci a sebedisciplinaci žen skrze normy „dobrého“ mateřství (viz i Foucault 1982). Foucaultův přístup k otázkám normativity, působní norem na subjekty byl základem této práce, ale inspirovala jsem se také přístupem Elder- Vasse (2012), který předpokládá, že jednotlivé normy vážící se k specifické sociální zkušenosti jsou vždy zastřešeny obecným normativním kruhem (*norm circles* – termín Elder- Vasse 2012). Premisa, že existuje zastřešující rámec, který vytváří hodnotové podhoubí pro jednotlivé normy uvnitř, které jsou však strukturované a hierarchizované, je teoretickým obohacím Foucaultova analytického uvažování o formování a reprodukci norem. V této práci tak pracuji s konceptem normativních rámců¹⁴, které chápu jako zastřešující kategorií, která ve zkratce vyjadřuje to, co je v oblasti péče o děti a mateřství očekávané, dobré, morální a žádoucí. Normativní rámec není ale charakterizován jen svým obsahem, zahrnuje také kontext, ve kterém sociální jednání probíhá, a aktéry a aktérky, na které se vztahuje a od kterých je určité chování očekáváno. Normy, kterými je tento normativní rámec naplněn, jsou různé v různých časech a místech a mohou se tak lišit a nebo podléhat změnám (zanikat, vznikat nebo se proměňuje jejich např. hodnotová orientace). K rozkrytí toho, do jaké míry jsou aktéři (v tomto výzkumu matky) aktivní nebo pasivní v práci s normami jež jsou součástí normativních rámců, navazuji na teorii způsobilosti (*cappabilities approach*) (Sen 1995 a 1999). Sen (1995) způsobilost používá k popisu toho, co lidé mohou skutečně dělat a čím mohou skutečně být, přičemž ji chápe jako výsledek průniku osobních charakteristik jedince a vnějších podmínek, ve kterých se jedinec nachází. V rámci teorie způsobilosti Sen (1995) popisuje koncept tzv. adaptivních preferencí, kdy jedinci formují a adaptují své preference ohledně spokojeného života na základě sociálního kontextu a podmínek (pracovních, soukromých, rodinných apod.). Sen (1992) stejně jako Hobson a Fahlén (2009) vnímají svobodu jedince (*agency freedom*) jako oprávnění jedince k určitým volbám, což zahrnuje jak možnost zvolit si cestu, která následuje (nejen genderové) očekávané a tradiční rozhodnutí, tak i cestu, která může s těmito

¹⁴ Které chápu ve shodě s Goffmanovými (1974) „kulturními rámci“, který je popisuje jako základní kognitivní strukturu, která vede a směřuje naše vnímání i reprezentaci sociální reality. Autor dále předpokládá, že rámce jsou nevědomě přijímány v průběhu komunikačního procesu a určují tak, co je v naší sociální realitě důležité a očekávané (viz i Gitlin 1980).

očekávanými cestami v rozporu. Teorii způsobilosti v této práci využívám jako nástroj k odhalení toho, jak kontext a podmínky jednotlivých období, ve kterých se matky nacházejí, umožňují nebo limitují jejich volby v kontextu projektů mateřství. Ve shodě s Elder – Vassem (2012) a Senem (1995) předpokládám, že aktéři (matky) jsou tak vždy omezeni tím, které normy z celého normativního rámce na základě svých dispozic a osobních charakteristik má možnost přijmout a naplnit. I v této disertační práci při analýze toho, jak podmínky a kontext determinují způsobilost matek k určitým volbám, zohledňuji také osobní charakteristiky matek, které strukturují, jaké normy z celého normativního rámce mohou nejen k ženám promlouvat, ale které jsou matky schopny reálně naplnit popř. mají možnost jednat v rozporu s normou. Inspiruji se také intersekcionalní teorií (Romero 2018), kterou využívám jako analytický nástroj k odhalení toho, jak může být situované aktérství matek strukturováno jejich socioekonomickým statutem (primárně na průsečíku jejich vzdělání, věku, příjmu, geografické situovanosti).

Biomoc – život v rukách mých?

Porod, mateřství, péče o děti jsou životní události neodmyslitelně spjaté s ženstvím, primárně díky biologické podmíněnosti mateřství (žena je ta, která dítě nosí, porodí jej, kojí ho atd.) a nevyhnutelně tak definují mateřství jako integrální součást životní trajektorie každé ženy (viz Kiczková 2006). Mnohé zahraniční (viz např. Bell 2015; 2019) a i české studie (viz např. Slepíčková 2009; Hrešanová 2008) demonstrují, jak se ženské tělo a jeho fyziologické (lze říci přirozené) pochody, jako je menstruace, těhotenství, porod nebo menopauza, stávají součástí lékařství jako vědy o lidském těle. V této disertační práci se soustředím na mateřství a na tělesné pochody, které jsou s ním spojené (těhotenství, porod, kojení) a na jejich sociální podmíněnost (tj. jako mohou být tyto tělesné pochody součástí norem „správné péče o děti“). Premisu Zuzany Kiczkové (2006) o tom, že jsou to biologické a fyziologické vlastnosti ženského těla, které ženu i v sociální rovině svazují s péčí o děti a o domácnost, chci rozvinout o myšlenku biomoci. Na sociální, kulturní nebo historickou podmíněnost mateřství již ukázaly mnohé studie (viz např. Badinter 1998; Hays 1996; Chodorow 1987; Hašková, Zamykalová 2006). Otázkou však zůstává, jak a skrze jaké nástroje dochází k tomu, že mateřství, které je spojováno s přirozeností, pudy či instinkty je současně utvářeno sociálními a kulturními mechanismy. Proto využívám koncept biomoci tak, jak jej definoval Foucault (2004 a 2005) k rozkrytí toho, jak a jakými nástroji či procesy je biologické a přirozené mateřství formováno a utvářeno v sociální a kulturní produkt ve třech vybraných obdobích¹⁵. Minulé výzkumy (viz např. Hašková, Dudová 2020; Smith 2003; Barcelos 2014) definovaly některé nástroje biopolitiky vztahující se k reprodukci (jako jsou přístup k interrupcím anebo k antikoncepci, medicinizace těhotného těla) i to, jak tyto nástroje cílí na ženská těla, a ukazují také, kdo jsou těmi hlavními aktéry a aktérkami, kteří nástroji biopolitiky usměrňují ženské těla a strukturují jejich možnosti s tělem nakládat. Jak uvádí Dudová (2012) využití teoreticko-analytického konceptu biomoci a governmentality ve studiu reprodukce a souvisejících témat (porod, potrat, antikoncepce atd.) nám umožní nahlédnout, jak jsou subjekty (v případě této disertace ženy-matky) formovány v určitém sociálním, kulturním i politickém kontextu. Právě užití konceptu biomoci a governmentality nám umožní studovat „ ... samotnou povahu státní moci – jako příklad, jak

¹⁵ Ženy, které porodily a vychovávaly své děti v 50. a 60. letech = první definované období, první skupina; ženy, které porodily a vychovávaly své děti v 70. a 80. letech = druhé definované období, druhá skupina; ženy vychovávající děti v 90. letech, tj. narozené v 70. a 80. letech = třetí definované období, třetí skupina. Vymezení období je popsáno v kap. *Genderové vztahy (nejen) za socialismu a definice vybraných období*.

se stát snažil a snaží ovlivňovat a disciplinovat těla a tělesnost svých občanů a jak působí na populaci a tvaruje ji podle svých potřeb.“ (Dudová 2001: 12).

Využití konceptu biomoci a governmentality ve výzkumu reprodukce a příbuzných témat umožňuje zaměřit se na různé roviny fungování nástrojů biopolitiky v sociální realitě. Jednou z možností je otázka sebedisciplinace. Nástroje biomoci totiž nejsou praktikovány pouze s cílem kontrolovat ženy a jejich reprodukční potenciál, ale nastavují normy, skrze které je chování žen hodnoceno. Čím jemnější tyto procesy jsou, tím více mají šanci stát se součástí žen samých a jejich sebedisciplinace (viz Wells 2006). Lupton (1997) vnímá sebedisciplinaci jako podstatnou součást působení biomoci a je pro ni výsledkem kombinací viditelných forem racionalizace primárně směrem od politických a společenských institucí, jejichž cílem je regulace a dohled nad populací. Lupton (1997) ale také zdůrazňuje určitou míru ochoty jedinců (v tomto případě žen) na sebedisciplinaci participovat, která samozřejmě může vyvěrat z nevědomosti o svém podílu na sebedisciplinování sebe i ostatních. Dále pak zdůrazňuje roli expertů a expertek se zaměřením na specifické oblasti lidského bytí – rodina, škola, medicína, trh práce - protože jen specifické vědění může pomoci v aplikaci nástrojů biomoci a ještě více zintenzivnit její mechanismy a přejímání těchto mechanismů do vlastního bytí. Právě další možnosti analýzy působení nástrojů biopolitiky může být zaměřením se na expertní vědění a na argumenty, kterými jsou tyto expertní debaty naplněny a na to, k čemu mohou být vědecké poznatky využity. Například Wells (2006) ve výzkumu jak medicína ovlivňuje možnosti žen rozhodovat o tom, co se děje a uvnitř těla, upozorňuje také genderovou dimenzi expertního vědění – pokud se podíváme na oblast medicinizace ženského těla (ať už jde o těhotenství a porod, které jsou pod kontrolou medicíny a lékařských postupů), jsou to primárně muži-experti, kteří vytvářejí toto vědění a často jej uplatňují. Jde tak o další genderovou rovinu kontroly a správy ženského těla zpravidla mužskými experty. Barcelos (2014) se věnuje specificky diskurzu okolo náctiletých matek v USA a zaměřuje se na to, jak jsou náctileté matky v těchto diskuzích vyobrazeny a konstruovány. Autor uvádí, že kolem těhotenství mladých dívek experti a expertky v oblasti medicíny a nebo psychologie vytvořili několik mýtů s velmi negativním nádechem (např. že těhotenství mladých dívek není dobré pro jejich zdraví, že jejich dětem hrozí život na hranici chudoby nebo sociální vyloučení atd.), které jsou však prezentovány pravda založená na výzkumu a práci s populací mladistvých matek. Dle Barcelose (2014) však existují i jiné výzkumy, které naopak poukazují na pozitiva těhotenství mladých dívek, jako je větší sebevědomí anebo důvěra ve své schopnosti, ale protože jdou proti obecně deklarované „pravdě“, nejsou součástí mainstreamového diskurzu. Dívky se tak v programech zaměřených na prevenci těhotenství v mladém věku, ve školách ale také v médiích nesetkávají s neutrálními

informacemi, naopak jsou zde propagovány specifické normy a hodnoty, a to hodnota manželství, ideálně heterosexuálního páru, úplné rodiny, partnerská a sexuální věrnost a zodpovědná sexualita. Dle Barcelose (2014) se však tyto osvětové programy, škola anebo média nesnaží o zabránění těhotenství v mladém věku, což by však mělo být jejich účelem, naopak vytvářejí a posilují normativní obraz lidské sexuality a reprodukce – heterosexuální sezdaný pár, který má děti v určitém věku, jsou si věrní a v oblasti sexu zdrženliví. Ti, kdo tomuto obrazu neodpovídají (jako jsou těhotné mladé singl dívky), jsou konstruovány jako ohrožení sociálního řádu. A právě na ně cílí vzdělávací interaktivní programy pracující s mladými lidmi, aby se svoji sexualitou nakládaly v shodě s touto normou partnerství a reprodukce (viz Barcelos 2014).

Tyto příklady ukazují, jak nástroje biopolitiky mohou působit v oblasti reprodukce a sexuality, a že je to především ženského těla, kde se tyto nástroje projevují a uplatňují. Jak ukáži detailněji níže, různé formy racionalizace a forem vládnutí, ale také normativní očekávání vytvářejí síť, kde jsou ženy lapeny se svým reprodukčním potenciálem a s tím, co jejich ženské tělo umožňuje (např. těhotenství, porod, kojení). Dle Smith (2003) mezi nejsilnější normy právě ty, které se dotýkají a formují, jak mohou ženy nakládat se svým tělem a rozhodovat o něm. Právě ženské tělo je tím prostorem, kde se odehrávají zas a znovu praktiky racionalizace a moci. Já se v této disertační práci zaměřuji na ty normy, které ustavují a definují „dobré“ mateřství a „správnou“ péči o děti od padesátých let do let devadesátých. Zajímá mne, jak jsou tyto normy předávány ženám (matkám) a jaké principy a techniky racionalizace jsou využity jednotlivými aktéry a aktérkami nebo společenskými institucemi. K rozkrytí působení technik moci uplatňovaných na mateřské tělo využiji koncept biomoci tak, jak ji definoval Foucault (2004 a 2005). Následující teoreticko-analytická kapitola tak bude věnována vysvětlení způsobu využití konceptu biomoci pro potřeby disertační práce, ale zaměřím se také na minulé výzkumy (viz např. Hašková, Dudová 2020; Barcelos 2014; Smith 2003; Wells 2006; Dudová 2012), které koncept biomoci využívají obdobným způsobem, s cílem rozkrýt a analyzovat, jak různé techniky moci a nástroje biomoci ovlivňují ženskou reprodukci a související témata (jako je kojení, těhotenství, mateřství atd.). Tyto výzkumy mi poskytly kvalitní základ pro odhalení principů technik moci, ale také možnosti, jak zkoumat tyto projevy technik moci a nástrojů biomoci v mateřské praxi v kontextu socialistické společnosti a české společnosti krátce po roce 1989. Důvodem využití konceptu biomoci a governmentality jako nástroje pro analýzu vykonávání moci (viz Foucault 2004 a 2005) ve výzkumu mateřské praxe¹⁶ je ukázat, jak

¹⁶ Koncept mateřské praxe v této práci využívám ve shodě s autorským týmem Thompson et al. (2011), který tento koncept využívá ve své knize s výstižným názvem *Making modern mothers*. V návaznosti na sociálně konstruktivistický přístup definují

mateřství, které je v popularizačních diskuzích, v médiích, ale také samotnými experty a expertkami spojováno s přirozeností a definováno svým biologickým základem (Potančoková 2009; Kiczková 2006), bylo v historii naší společnosti utvářeno a formováno společenskými institucemi (jako je rodina, manželství, škola), ale také institucemi s regulativním charakterem (politika, legislativa). Proto využívám koncept biomoci, neboť nepracuje s představou represe a explicitního útlaku směrem ke specifickému využití lidského těla, ale naopak odhaluje ty praktiky moci, které ne vždy přímo působí na naše tělo, ale jsou součástí institucí, vědění a uplatňovaných poznatků, normativních soudů a očekávání, ale také nás samých. V mém výzkumu se zaměřuji na to, jak tyto techniky moci regulují a usměrňují mateřské tělo a tím také jednání matek ve vztahu ke svým dětem.

Pojetí moci

Ve Foucaultovském pojetí je moc (v moderní společnosti) něco, co neexistuje v rukách jedné osoby (např. panovníka), ale je to něco, co nás obíhá, co kolem nás plyne. Moc je jakási síť, ve které existujeme. Svou existencí uvnitř této sítě mohou jedinci moc vykonávat, reprodukovat nebo ji snášet. Pro Foucaulta je v kontextu působení moci a mocenských struktur důležité tělo, protože právě na těle je moc vykonávána: „*Mnohočetné mocenské vztahy procházejí sociálním tělesem, charakterizují ho, utvářejí ho* (Foucault 2005: 38). Studovat mocenské struktury tak podle Foucaulta znamená hledat a dívat se, jak moc působí z vnějšku, skrze velmi jemné postupy a kroky, kterými jsou ovládána a utvářena lidská těla (subjekty) (Foucault 2005).

Historicky byly subjekty (lidé) vystaveny různým typům moci a samozřejmě jejímu různému působení. Jedná se např. o absolutní moc, která byla představena jedním panovníkem (suverénem), který měl kontrolu nad každou oblastí lidského bytí a měl tak možnost kdykoliv zasáhnout do jakékoliv z těchto oblastí. Panovník de facto rozhodoval o životě i smrti svých poddaných. Dudová (2012) shrnuje Foucaultovy myšlenky takto: ačkoliv byl jedinec krytý příslušností ke stavu nebo k rodině, přesto tu vždy byl panovník, kterému podléhali všichni. Disciplinační moc, která se od moci suveréna liší, se snaží individualizovat lidské bytí a konkretizovat jednoho člověka z mnoha. Je to anonymní moc, moc bez pána (suveréna). V 17. a začátkem 18. století se disciplinační moc soustředí primárně na tělo, na individuální tělo s cílem tato těla seřadit, oddělit od sebe atd., a využívá takové techniky, které cílí na zvýšení

mateřství jako praxi. Na základě diskurzivní analýzy vybraných médií a rozhovorů ukazují, že mateřství je výsledkem působení, přijímání a přetváření kulturních sdělení, tj. že matky aktivně pracují s diskurzivním rámováním mateřství prezentovaného v časopisech pro ženy/matky, v reklamách nebo v lékařských ordinacích. Mateřství tak není o slepém přijímání řečeného, ale o aktivním vyhledávání a třídění informací o mateřství.

síly nebo užitečnosti těla (např. výcvik, drezura), ale využívá také techniky racionalizace, jako jsou zprávy a písemnosti o pokrocích v rozvoji těla. 18. století je pro Foucaulta klíčové, protože přichází, primárně díky rozvoji nových vědních disciplín a díky větší racionalizaci, nová forma moci. Foucault udává, že „...nová nekázeňská technika moci se totiž nevztahuje (...) na život lidí (...), ale k živoucímu člověku.“ (Foucault 2005: 217). Mimo jiné měly značný vliv na zrod této nové formy moci také myšlenky osvícenství. Člověk začíná být chápán jako nezávislý, autonomní a schopen sám jednat (viz Slepíčková et al. 2012). Právě tento obrat od člověka jako tělesné schránky, skrze kterou lze jedince disciplinovat i trestat, k člověku jako druhu, který je živoucí organismus, dýchá, je nemocný i umírá, definuje Foucault jako zrod biopolitiky (Foucault 2004; 2005). Biomoc již není panovnická moc jednoho suveréna, který má kontrolu nad životem i smrtí svých poddaných, ani čistě disciplinační moc konkretizující jedno tělo v zástupu jiných, která ho ohýbá, hlídá i trestá, ale je to moc pečující o život (Foucault 2005; dále viz Dudová 2012). Foucault definuje biomoc jako „... kontrolované zapojení těla do aparátu produkce a přizpůsobení fenoménu populace ekonomickým procesům.“ (Foucault 1999: 141). Biomoc již není (jako předchozí formy a podoby moci) spojena se smrtí, ale naopak si uvědomuje život a právě otázka života je dimenze lidského bytí, na kterou se tato nová forma moci soustředí. Jak uvádí Slepíčková et al. (2012), která využívá koncept biomoci při analýze reprodukční biomedicíny v současné ČR, biomoc je charakteristická převzetím kontroly nad životem, který se nyní stává politickým tématem a úlohou společnosti je život hlídat a ochraňovat. Biomoc znamená „... včlenění života do politických a vládních struktur v dané společnosti, na jakési vtáhnutí života do soukolí byrokratických aparátů.“ (Parusniková 2000: 133). Vše co ohrožuje život je kontrolováno, studováno a ideálně vymýceno, protože „Život se stal kategorií administrace a analýzy, postava člověka a charakter jeho lidství se staly tématem pro vědy o člověku.“ (Slepíčková, Šlezignerová, Šmídová 2012: 89). Dudová (2012) k tomuto dodává, že biomoc „sleduje veškeré potenciální známky nepořádku již v samotných biologických počátcích. Pozornost se přesouvá (...) k faktorům prostředí, genetických či mezigeneračních faktorům.“ (Dudová 2012: 19). Zdraví a s ním spojené procesy jsou spravovány státními aparáty. Skrze jemné a subtilní mechanismy regulace, kontroly a ovlivňování jsou jedinci řízeni i kontrolováni (Parusniková 2000).

Foucault (2005) zrod biopolitiky spojuje s objevem „populace“. Zatímco disciplinační moc se soustředila na jedince, na jedno tělo, biomoc naopak vnímá jedno tělo jako součást celku (populace). Biomoc jako nová forma moci se tak soustředí na „...nové těleso: mnohočetné, s mnoha hlavami, nevyskytující se sice v nekonečném množství, zato však ne nezbytně v nutně zjiřitelném počtu. Vyjadřuje se pojmem „populace“.“ (Foucault 2005: 220). Populace se

všemi, kdo k ní náleží, se stávají politickým a vědeckým problémem a součástí mocenských struktur. Podstatné je, že biomoc obsahuje jak prvky disciplinační moci (výcvik těla, zvýšení jeho schopností atd.), tak i novější formy regulační moci vzniklé ve druhé polovině 18. století, techniky, které Foucault nazývá biopolitikou populace. Je to technika moci, která vnímá tělo jako působící v prostoru (ne jako samostatné, ale jako napojené na prostor, podmínky a kontext okolo něj) a která vnímá tělo jako místo, kde se projevují a/nebo propisují biologické pochody (narození, úmrtí, délka života, nemoc) (Foucault 1999; 2005; viz i Slepíčková et al. 2012). Foucault (2005) v kontextu propojení regulační a disciplinační mocí pracuje s konceptem normy, skrze něž lze jak usměrňovat tak i regulovat lidské tělo i populaci. Propojení těchto dvou principů moci v kontextu normalizace vysvětluje na příkladu nacismu (během druhé světové války v Německu). Rasa byla pojednána ve válečném období jako biologická danost, která má specifické vlastnosti. To umožnilo lidstvo organizovat, třídit i kategorizovat (prvky moci disciplinační) dle příslušnosti k rase, přičemž logicky některé rasy byly podřadné, jiné nikoliv. Dle Foucaulta (2005) tak s principem hierarchizace nevyhnutelně přichází také vztah mezi mnou (a mým životem) a druhým člověkem „podřadné“ rasy (a jeho životem). Rasismus tak v sobě obsahuje myšlenku ochrany života skrze vyloučení (až likvidaci) „biologicky nebezpečného jedince“ a posílení života lidí z „nadřazené“ rasy, což ve svém důsledku dává jedinci do rukou moc jak život ukončit, tak i jiný život ochránit (prvky moci regulační). Suverénní moc jedné skupiny (rasy) za využití prostředků, mechanismů a technik racionalizace (tj. situace, kdy nejprve dochází k organizaci, kategorizaci, hierarchizaci či k pojmenování/definování ras) jim dává do rukou možnost rozhodovat o životě (a smrti) – to je moment očividného propojení regulační a disciplinační moci. Příklad nacistického Německa je extrémní. V moderních státech je toto propojení stále viditelné např. v propojení existence těla v prostoru a podmínkách, které jej ovlivňují a utvářejí, s možnostmi tělo nadále disciplinovat a formovat. Foucault (2005) využívá k vysvětlení propojení těchto dvou technik moci v moderní společnosti metaforu dělnického města – město je rozdělené ulicemi, vytváří se oblasti, kde se lokalizují rodiny dle např. podobného socio-ekonomického statusu; disciplinační mechanismy rozdělení města umožňují jednotlivé osoby ve městě kontrolovat a regulovat (to, jak město vypadá, jak je rozděleno ulicemi, jaké městské části jsou ulicemi vytvořeny, to ovlivní i naše fungování uvnitř něj); pak tu jsou také regulační mechanismy, týkající se populace jako takové (např. možnost spoření vážící se získání vlastního bydlení, jako je pronájem či nákup nebo opatření napojené na reprodukční chování, jako je např. počet a kvalita předškolních zařízení). To, jak žijeme, jak fungujeme s naším tělem, je dáno podmínkami i kontextem toho, kde žijeme. Slepíčková et al. (2012) k tomuto uvádějí, že zrod biomoci dopomohl k tomu, že

„...ekonomická a politická moc společnosti vytváří podmínky pro správu životů aktérů.”
(Slepičková, Šlesingerová, Šmídová 2012: 92).

Správa života aktérů, jak jej popisují Slepičková et al. (2012), je jedním z hlavních cílů nové formy moci – biomoci. Pro ideální (tj. komplexní a velmi specificky působící) správu života aktérů je také podle Foucaulta (2005) nutné poznat a pochopit fenomény jako jsou porodnost, úmrtnost, délka života, plodnost a/nebo reprodukce. Jde o procesy, které jsou spojeny s lidským bytím (se zrozením i udržením života), jde o procesy odehrávající se na a v těle (je zde tedy šance skrze ně subjekty kontrolovat, manipulovat s nimi) a dále jsou v přímé vazbě k ekonomickým anebo politickým problémům, např. pokud klesá procento pracovní síly z důvodu nemoci či epidemie, má tento stav nejen ekonomické dopady, ale také dopady na penze (není z čeho vyplácet důchody) nebo na ekonomický růst (nemohou vznikat další pracovní místa). Proto se tyto oblasti lidského života stávají dle Foucaulta (2005) objektem vědění a začíná jejich detailní mapování a statistické zpracování. Informace získané a utříděné nejsou svoji povahou pro politické účely nedůležité, naopak se mohou stát součástí mocenských struktur např. v oblasti populační politiky. Nyní se pouhá nemoc může stát „populačním problémem“, protože nemoc už není jen proces způsobující smrt, ale může oslabit pracovní sílu, poklesne energie pracujících atd. (Foucault 2005). Protože je nemoc vnímána v širších intencích, odpovídají tomu také nové způsoby její eliminace (zavádí se dostupná lékařská péče, osvěta v hygieně, soustředění informací do jednoho oboru...) (Foucault 2005). Dle Foucaulta (2005) je cílem studování, shromažďování a třídění těchto informací normalizovat vědění, v tomto případě o nemoci. Proto je biopolitika mnohem subtilnější forma moci s mnohem racionalizovanějšími technikami moci a ovládnutí.

Dle Dudové (2012) vlády moderních států reflektují a využívají nové techniky moci, tj. kdy moc již není o absolutní moci nad poddanými, ale vláda usiluje o to řídit populaci se všemi jejími procesy a pochody (smrt, porodnost, nemoci). Poznat fungování těchto procesů tak znamená mít moc a kontrolu, poznání však s sebou nese také ekonomické výhody. Foucault (2005) uvádí, že biopolitika uvedla do praxe takové mechanismy, jako je předvídaní nebo statistické úvahy, které dávají váhu vědecké autoritě a zintenzivňují moc nad člověkem (populací), především moc nad životem. Protože právě starost o život vede k jeho kontrole, neboť *„...moc má stále menší právo nad smrtí a stále větší právo zasahovat ve prospěch života a do způsobu života, do toho, „jak vést“ život (...) aby zvýšila cenu života, aby dohlédla nad nehodami, náhodami, nedostatky (...). Smrt je mimo dosah moci (...). Moc nepostihuje smrt, postihuje úmrtnost. A pokud je tedy zcela normální, že se nyní smrt vrací zpět do sféry soukromé (...), zatímco v právu suverenity byla smrt bodem, kdy se nejvíce a nejzjevněji skvěla absolutní*

moc suveréna, nyní se smrt stává naopak okamžikem, kdy jedinec uniká veškeré moci.“ (Foucault 2005: 222). Poznat veškeré aspekty reprodukce obyvatelstva, jejich partnerské a manželské dráhy nebo důvody proč ne/mít více dětí jsou klíčem k ovládnutí a k intervenci do samotného fungování populace (Dudová 2012).

Ve svých přednáškách o zrození biomoci Foucault (2005) definoval také koncept vládnutí (governmentalitu) jako nástroj pro analýzu vykonávání moci. Foucault (2005) zdůrazňuje několik zásadních aspektů governmentality. Za prvé, moc (techniky moci a její realizace) a vědění jdou ruku v ruce. Způsoby racionalizace, tedy způsoby popsání konkrétního problému, argumentace ve prospěch ospravedlnění jeho důsledků, jsou základem a stavebním kamenem politické racionality moderních států. Vědění, poznatky, data, to vše vytváří „... *intelektuální nástroje na zpracování reality (jednání, procedury, instituce, právní formy), které se potom stávají součástí technologie politiky.*“ (Slepičková, Šlesingerová, Šmídová 2012: 92). Za druhé, jak ukazuje citace z března 1976 (viz Foucault 2005: 222), si moc uzurpuje stále větší právo na intervenci do našich životů, do toho jak máme vést správný život a jak se o sebe starat. Součástí mocenských praktik není jen vykonávání moci skrze kontrolu, ale jejím cílem je internalizace těchto praktik formou sebekontroly, spolu s radami a poučeními směřující k „dobrému životu“ jedince jako článku, který je součástí rodiny a populace. Lupton (1997) uvádí, že biomoc se soustředí na to, jak včlenit život a jeho procesy do mašinerie vládních aparátů a do politických struktur, governmentality je způsob uplatňování biomoci do praxe. Governmentality je tak proces, jímž jsou regulační mechanismy biomoci uplatňovány v různých rovinách života, jako je rodina, média, školství ale také v institucích jako je policie, různé úrovně politiky anebo legislativa. Lupton (1997) ukazuje, že nástroje biomoci nejsou uplatňovány jen v obecnějších strukturách společnosti (politická racionalita), ale také ve specifických společenských institucích, jako je rodina a manželství, které sice spadají pod obecné struktury, ale působení biomoci v takto úzkých a malých skupinách může být dle Lupton (1997) intenzivnější. Také Šlesingerová (2015) uvádí, že nástroje biomoci poháněné expertními poznatky slouží mimo politické účely také k socializačním účelům, tj. v institucích vzdělávání nebo v rodině se můžeme sekat s normami definujícími správné chování jedinců, přičemž jejich realizace je těmito institucemi hlídána a vyžadována. Právě odpověď na otázku, zdali a nakolik se v rodině, v manželství a v normativních očekávání od ženy-matky projevují nástroje biomoci, je jeden z cílů této práce.

Spojení moci a vědění je zásadní rovinou fungování moderních států. Vědět a znát je prvním krokem nejen k možné intervenci (viz příklad poznatků z lidské intimity využité pro natalitní politiky), ale také je prvním krokem k definování takové reality, která je vládnoucí

elitě ku prospěchu. Foucault (2005) o tomto hovoří jako o pravdivostních diskurzích, tedy o takovém shluku argumentů, dat a zjištění, které vytvářející rezervoár a nástroje pro argumentaci a popis specifické reality. Medicína, stejně jako antropologie nebo biologie jakožto vědy o člověku, jsou klíčové vědní obory, které naplňují onen rezervoár argumentů definující sociální realitu (viz i Slepíčková et al. 2012). Medicinizace lidského těla je jedním z příkladů toho, jak vědění ovlivňuje a formuje lidská těla, mysl i chování. Medicinizace je jakousi formou pastýřské moci (Foucault 2001). Pastýř (v tomto případě stát, medicína) chrání své stádo a pod záštitou „dobra pro všechny“ své stádo vede, organizuje ho a směřuje. Nejen medicínské poznatky, které uvádí v praxi státní aparáty (viz Dudová 2012; Slepíčková et al. 2012), směřují k ovládnutí subjektů pod heslem „dobro pro všechny“¹⁷.

Socialismus a biomoc / governmentalita – ne/sluchitelné koncepty?

Zrod biomoci a governmentalita byly primárně studovány Foucaultem (2004; 2005) ale také těmi, kdo na něj navazují (např. Šlesingerová 2015; Parusinková 2000; Holmer Nadesan 2008) v (neo)liberálních a post-socialistických zemích. Nicméně Foucault alespoň krátce zmiňuje v resumé přednášek ke zrodu biopolitiky (viz Foucault 2004 a 2005) také téma biomoci a způsobu jejího uplatnění v socialistickém zřízení. Dle autora lze hovořit o působení biomoci v socialistickém zřízení, neboť i to nese některé její postupy a myšlenky (jako je propojení disciplinační a regulační moci, využití vědění a poznatků a způsobů racionalizace k ovládnutí a manipulaci atd.), jen jsou její projevy specifické v kontextu tohoto způsobu vládnutí a ekonomiky. Jde tak o specificky rozvinutý koncept biomoci ve specifickém právním a ekonomickém zřízení (Foucault 2004; 2005). Zajímavý moment, který zmiňuje Foucault (2005), je myšlenka boje, který je základem marxisticko-leninistické ideologie. Třídní boj, boj proti (kapitalistickému) nepříteli, měl potenciál stát se bojem fyzickým. Tím se podle Foucaulta (2005) blíží rasismu (jak je představen v této kapitole výše). Jde o existenci skupiny lidí vnímající se jako nadřazená skupina, ale ne na základě biologické ale spíše politické danosti, která si však ve svých rukách uzurpuje možnost rozhodovat o životě (až smrti) jiné „podřadné“ skupiny. To vše v zájmu dobra pro skupinu těch, kteří s nimi sympatizují (viz Foucault 2005). Otázka kontroly života, eliminace toho (i těch), kteří život ohrožují, správa života aktérů (jak o

¹⁷ Slepíčková et al. (2012) dodávají, že současné studie (viz např. Lupton 2003; Rose 2007) poukazují na dvousměrný tok. Tedy, že státní mašinérie uvádí do praxe medicínské poznatky (např. z oblasti sexuality, reprodukce ve formě natalitních politik), ale také to, že co státní aparáty uvedou do praxe (např. formou zákonů), je podrobeno diskuzi i kritice etickými komisemi, profesními sdruženími lékařů atd. Při analýze spolupůsobení moci a vědění je nutné zohlednit i možnost vzájemného ovlivnění.

tom hovořil autorský tým Slepíčková et al. (2012)) – to vše jsou principy, které nalezneme také ve státně-socialistických společnostech. I v kontextu socialistického řízení lze identifikovat vznik, působení (politické) racionality, stejně jako důležitost vědeckých poznatků, které jsou jejím podpůrným nástrojem pro politickou racionalitu (viz Dudová 2012). V této práci se zaměřím také na to, zdali lze v socialistickém Československu vysledovat v kontextu mateřské praxe proměnu forem moci a způsobů uplatnění technik moci i biomoci. Myšlenku využít principy analýzy governmentality v socialistické společnosti podporuje také výzkum Sigleyho (2007), který studoval projevy governmentality v Číně a využívá pojem „socialistická governmentality“. Autor se nejenže snaží poukázat na ignoraci ne-západního a ne-liberálního kontextu v analýze governmentality a biomoci, ale tímto termínem také ukazuje, že mimo svobody stojí socialistické společnosti na principech plánování, racionalizace (i politické), administrativě, vědeckých poznacích – stejně jako liberální a demokratické formy vládnutí. Dean (1999) taktéž studuje governmentality v liberálních a ne-liberálních společnostech a uvádí, že biopolitika, pastorační moc i suverenita jsou obsaženy v obou typech společnostech. Ukazuje se tak, že možnost využít tyto koncepty v kontextu socialistické společnosti je reálná.

V českém kontextu využívá Foucaultovské koncepty biomoci a governmentality ve studiu tématu interrupce, reprodukce anebo intimity v socialistickém zřízení například Radka Dudová (viz Dudová 2012). Autorka ve své analýze zohledňuje rozdíl mezi kapitalistickým a socialistickým zřízením a reflektuje specifika socialistického státu v podobě větší koncentrace moci (v tomto případě jedné vládnoucí politické strany) anebo fakt, že moc není výsledkem demokratických voleb a že v tomto státním zřízení absentuje svobodný trh (viz Dudová 2012). I přesto, jak uvádí Dudová (2012), může být využití analytického nástroje governmentality velmi přínosné v analýze působení socialistického státu na oblast reprodukce, intimity, rodinného a partnerského života. V tehdejších ČSSR byla role expertního vědění velmi důležitým článkem celé politické mašinérie (viz založení Státní populační komise v roce 1957 jako reakce na snižující se porodnost, která měla přinést návrhy a opatření v různých oblastech života (rodina, partnerství, ale také bytová politika a zaměstnanost), která budou vycházet z výzkumů a expertních zjištění a budou transformována do politik a zákonů). Dle Dudové (2012) byl vliv expertů a expertek v tehdejších ČSSR silnější než v „západních zemích“, což je dáno především jejich napojením na politickou elitu (viz např. založení SPK), kdy došlo k transformaci jejich zjištění do zákonů či politik, dále pak politickým kontextem a jeho snahou postihnout, analyzovat, detailně probádat různé oblasti lidského života právě za účelem ovládnutí a manipulace. V ČSSR se tak státní socialistická governmentality rozvíjela v přímém napojení na expertní vědění a tyto poznatky vytvářely základnu argumentů pro politickou

racionalitu (Dudová 2012; Sigley 2007). Také Dudová (2012) uvádí, že vědění v socialistickém Československu bylo „ ... *úzce spjato s racionalitou vládnutí, jelikož zároveň podporovalo a bylo podporováno vládnoucí ideologií.*“ (Dudová 2012: 23). V kontextu socialistického zřízení jde možná o ryzí projev biomoci, neboť takové nástroje, jako je tajná policie (jejíž součástí se stali téměř všichni, každý „dohlížel“ na každého, zdali žije ve shodě s politickou aparaturou), detailní statistiky a výzkum o soukromém i intimním životě obyvatelstva realizovaný a využívaný státními aparáty a vládnoucí stranou, a samozřejmě také totální absence soukromého života, jsou základním stavebním kamenem pro „správu života aktérů“ (viz Slepíčková et al. 2012; Dudová 2012).

Foucaultovské koncepty biomoci a governmentality ve vztahu k reprodukci, mateřství a k péči o děti

Všechny typy společností se k otázce reprodukce, porodnosti, plodnosti vztahují. Dle Heitlinger (1984) je téma reprodukce i výchova a péče o děti natolik zásadní, že si žádná společnost nemůže dovolit toto téma ignorovat a to právě díky jeho politickým a ekonomickým implikacím. Liší se ale způsob, jak k otázce reprodukce a souvisejícím tématům socialistické a liberální společnosti přistupovaly. Samozřejmě rozdíl je jak mezi nimi, tak i uvnitř jednotlivých typů společností, jak upozorňuje Dudová (2012). I tak lze vysledovat mezi liberálními a ne-liberálními režimy jisté rozdíly. Dudová (2012) uvádí, že západoevropské země byly sice charakteristické vysokou mírou demokracie a liberálního přístupu k tématu antikoncepce, interrupce atd., ale na druhou stranou díky koexistenci několika názorových proudů (existujících nejen ve veřejných a expertních debatách, ale také v politickém spektru), natalitní politika a její opatření nikdy nebyla natolik obsáhlá a komplexní, jako tomu bylo v socialistických zemích. Zároveň se západoevropské země musely vypořádat zejména od konce 60. let s narůstajícím feministickým hnutím, které vytvářelo vůči zaváděným natalitním opatřením kritické zrcadlo. Reálně tak byla uplatněna jen některá opatření natalitní politiky, a často v nějaké omezené formě (Dudová 2012; Heitlinger 1984).

Naopak v socialistickém státě byla mnohá opatření týkající se reprodukce restriktivní a omezující a rozhodně zde neexistoval hlas v podobě feministického hnutí nebo prožensky orientovaných skupin, které by nastavily ono kritické zrcadlo vůči natalitním politikám. Naopak debata (veřejná i expertní) k tématu reprodukce a příbuzným tématům (interrupce, porodnost..) byla uzavřená. Wolchik (1983) upozorňuje na významnou roli expertů a expertek, kteří do této debaty vstupovali, primárně s cílem podpořit nebo směřovat politická rozhodnutí v oblasti

reprodukce, péče o děti a rodičovství (mateřství) (viz i Dudová 2012). Výše jsem zmínila, že státně socialistické zřízení bylo na expertní vědění silně napojeno a „ ... *socialistická governmentalita se tak rozvíjela v úzkém vztahu s vytvářením vědění o tělech, psyché, reprodukci, zdraví a ekonomii.*“ (Dudová 2012: 26).

V ČSSR státní moc značně intervenovala do vztahu žen a jejich těla, tj. ovlivnila, jak ženy mohly disponovat se svým tělem a rozhodovat o něm. Pokud se podíváme konkrétněji na nástroje biopolitiky v kontextu pronatalitní politiky v tehdejší ČSSR, jedná se např. o placenou mateřskou dovolenou, o instituce péče o děti nebo o přístup k interrupci a antikoncepci. Tyto nástroje biopolitiky samozřejmě existovaly a existují také v liberálních a demokratických zemích, co jejich aplikaci v socialistických systémech může odlišovat je jejich silné propojení s různými systémy plánované ekonomiky socialistické governmentality. Navíc tyto systémy byly propojeny s mechanismy disciplinační moci. Proto měli nástroje biopolitiky v kontextu socialistického ČSSR tak silný účinek na celou populaci – bez existence alternativ spolu s koexistencí a spolupůsobením vzájemně provázaných systémů podpořených prvky disciplinační moci byly životní dráhy populace velmi podobné, např. co se reprodukčního chování týče (sňatečnost a narození prvního a dalšího dítěte ve velmi podobném věku, minimum bezdětných atd.). K podobným závěrům dochází také autorský tým Hašková Hana a Dudová Radka (2020), který se ve svém výzkumu mj. zaměřuje i na to, že ne na všechny ženy byly pronatalitní politiky aplikovány stejně a byly zde rozdíly dané např. etnicitou (znevýhodněné byly především ženy romského původu), s cílem podpořit reprodukci žádoucích občanů a omezit reprodukci těch nežádoucích. Autorky ve svém výzkumu pronatalismu v ČSSR upozorňují, že pronatalitní politiky nejenže směřovaly na ženská těla a na manipulaci s nimi, ale že ženy byly vnímány jako ty zodpovědné za reprodukci „zdravého národa“. Právní a expertní debaty o přístupu k interrupcím tak nediskutovaly jen kontrolu plodnosti popř. jak a kde by mohla legislativa zasáhnout v případě stále snižující se porodnosti, ale právní regulace vstupovaly také do značné míry do debaty i reality toho, kdo (respektive kdy) se ne/může či musí stát rodičem i do toho, kdo se ne/má narodit a sloužily k regulaci reprodukce u nežádoucích skupin obyvatelstva (konkrétně Romů) a zachování „kvalitní“ a „zdravé“ populace (viz Dudová 2012; Hašková, Dudová 2020). Podobně dle autorek se v ČSSR od 60. let rozvíjela prenatalní vyšetření, která mohla již v době těhotenství určit plod, který není zdravý - dle autorek expertní debaty okolo prenatalního testování byly rámovány argumenty o zdravém mateřství (tj. hlídáme ženy, aby jejich těhotenství i porod proběhly bez komplikací), ale také zde autorky identifikovaly populační rámec, který prenatalní testování rámoval spíše jako detekci toho, co může ohrozit zdravou a silnou populaci již v děloze matky a toto nebezpečí

ihned eliminovat. V kontextu debat o „zdravé populaci“ se také objevily specifikace matek, které byly těmi největšími riziky pro „zdravou populaci“ – matky ve vyšším věku, příliš mladé, chudé a tzv. nesocializovatelné, kdy šlo primárně o Romské ženy (Hašková, Dudová 2020). V ČSSR byly vady nebo defekty identifikované u plodu (nebo u matek) zdrojem snahy eliminovat tyto „nemoci a vady“ a uchovat zdravou a kvalitní populaci. Naopak v některých nesocialistických státech nalezneme (nejen) myšlenkové proudy směřující k ochraně nenarozeného dítěte, než k ochraně „zdravé“ populace (v ČSSR téma ochrany nenarozeného dítěte do roku 1989 de facto absentovalo (viz Hašková, Dudová 2020)). Pokud směřování veřejných, expertních nebo politických debat cílilo na ochranu zdravé a silné populace nebo na ochranu nenarozených dětí (bez ohledu na „zdraví“ nenarozeného dítěte nebo matky), ovlivnilo to také natalitní politiky a ve svém důsledku jedno či druhé rámování mohlo ovlivnit i přístup žen ke svému tělu i matek ke svým dětem. Smith (2003) na základě diskurzivní analýzy parlamentních debat v Austrálii o reprodukčních technologiích a prenatalních testech v kontextu interrupcí ukazuje, že právě tyto nástroje biopolitiky umožňující nenarozené dítě vidět i slyšet, umožňují přiznat nenarozenému dítěti práva (protože může být plod definován jako život) a matka, o jejíž tělo zde primárně jde, se stává neviditelnou. Přiznáním životních funkcí plodu se pod ochranu života dostávají i nenarozené děti. Dle Smith (2003) však takové chápání nenarozených dětí a jejich matky v případě, že dítě nechtějí, staví proti sobě. Autorka uvádí, že představování nenarozeného dítěte v politických, veřejných i expertních debatách jako zranitelného života, který již započal a který je nutné chránit, je dalším diskurzivním nástrojem v manipulaci a konstrukci ideálu mateřství (matka, která nenarozený život nechce chránit, není dobrou matkou). Právě v tomto kroku se otevírá prostor pro vládní mechanismy (praktiky biomoci) jak disciplinovat ženská těla. Neboť normy „dobrého“ i „špatného“ mateřství jsou zas a znovu reprodukovány a odehrávají se na nebo uvnitř ženského těla. K podobným závěrům dochází také autorský tým Kuswa et al. (2008), který analyzuje rétoriku a argumenty okolo interrupce v současné USA. Autorský tým ukazuje na paralely mezi vnímáním těhotné ženy a nenarozeného dítěte ve veřejné expertní a politické debatě a mezi vnímáním otroka a otrokyně v průběhu otrokářské historie USA. Jednou z diskutovaných paralel je rovina vzdělávání, informování a hlídání těch, kteří nemají dostatečné informace a jsou tak považováni za neracionální a za neschopné udělat správné rozhodnutí. Stejně jako v otrokářském období v 18. až 19. století v USA byli otroci a otrokyně vnímáni jako nevzdělanci, které je potřeba naučit západním hodnotám, jsou také ženy, které chtějí podstoupit interrupci dnes v USA též vnímány jako nevzdělané a nekompetentní učinit správné rozhodnutí, proto je potřeba je vzdělat a předat jim veškeré informace např. skrze osvětové a informační kampaně, lékařskou osvětu, ale také

skrze legislativu (např. 24 hodinová lhůta pro rozhodnutí zda ne/podstoupit potrat). Autorský tým k tomu dodává, že v informacích, které se k ženám skrze lékaře a lékařky nebo média dostanou, jsou implicitně obsaženy názory pro-life hnutí (tj. hnutí pro život), které nenarozené dítě vnímá jako bezbranné, zoufalé a potřebující ochranu lékařů/řek a státu, neboť mu ji očividně nemůže poskytnout žen (matka), která je „náchylná“ ke špatnému rozhodnutí. Autorský tým navazuje v tomto bodě na Berlanta (1997), který hovoří o tzv. *fetus citizenship* (lze přeložit jako občanství nenarozeného dítěte), kdy je ještě nenarozenému dítěti přiznán status života a občanství, naopak žena, která dítě nosí, je v těchto debatách opomenuta, a to i přesto, že se těhotenství děje v jejím těle a její tělo je podstatné pro to, aby dítě přežilo. Přiznat nenarozenému dítěti práva a status života automaticky dle autorského týmu i Foucaulta (2005) znamená snahu život ochránit a to i za cenu omezení a limitaci práv a možnosti se rozhodnout u těch, kteří tento život nosí.

Nejen české výzkumy (Hašková, Dudová 2020; Dudová 2012) diskutující vliv interrupčních politik na možnost žen disponovat se svým tělem, ukazují také na to, do jaké pozice jsou ženy (i jako potenciální matky) stavěny. Ženy jsou často vyobrazeny jako dárkyně života, ale také ochránkyně zdravé a silné populace, jsou těmi zodpovědnými za produkci zdravé a hojné populace. Mishtal (2012) analyzuje demografické prognózy poklesu porodnosti a návazné pronatalitní politiky v současném Polsku. Autorka ukazuje, že politiky týkající se genderové rovnosti v rodině a na trhu práce zavedené socialistickým režimem jsou dnes pod silicím tlakem katolické církve upozaděny. Na základě kvalitativního výzkumu žen ze střední třídy ukazuje, že tyto ženy s vědomím možné diskriminace a nejistotě na trhu práce z důvodu mateřství spíše oddalují rodičovství, než aby jej úplně odmítly. Odmítnutí rodičovství je pod tíhou stále silicích křesťanských hodnot v polské společnosti nelehké – když politici nebo experti a expertky diskutují zdraví populace, vždy jej spojují s nárůstem populace a spolu s tím je na ženy apelováno, aby jako dárkyně života pomohly tento nárůst naplnit. Křesťanské hodnoty mohou být využity jako další nástroj biomoci, protože ženy podněcují k návratu k mateřské péči v domácnosti, ale také, jak jsme tomu byli svědky v jiných zemích Evropy, křesťanské hodnoty a jejich pojetí nenarozeného života může vést k restrikcím v oblasti interrupce (Mishtal 2012).

Výše diskutované nástroje biomoci jsou velmi silnými nástroji v manipulaci s matkami, v jejich nakládání a disponování s tělem i s přístupem k výchově dětí. Méně pozornosti je však věnováno tomu, zdali matky pasivně přijímají normalizační procesy, nebo s nimi aktivně pracují a rozporují je. Aya L. Kimura (2013) v analýze přístupu matek k dětské stravě také využívá koncept biomoci a ukazuje, že na jedné straně jde o expertní vědění, které jasně určuje,

jaké vitamíny, minerály má dítě ve stravě mít, co a v jakém věku má jíst a co ne, na druhé straně je zde trh s dětskou výživou, který často na propagaci svých výrobků využívá právě expertní vědění k prodeji svých výrobků. Matky jsou tak pod tlakem toho, aby dostaly sociálně konstruovanému „dobrému“ mateřství v oblasti správné výživy dítěte, a jejich názory na výživu jsou formovány nejen expertními poznatky, ale také „přetavenými“ expertními poznatky u firem prodávajících dětskou výživu. Kimura (2013) cituje úryvky z rozhovorů s matkami, kdy ženy přesně citují nutriční mema, které vidají v reklamách, na internetu či v knihách, ale reálně nerozumí vědecké definici nebo podstatě toho, proč má dítě mít tyto vitamíny a ne jiné. Čemu ale rozumí, je sociální a kulturní hodnota těchto výroků, protože jejich znalost a především držení se těchto vědeckých rad značí „dobré mateřství“. Kimura (2013) dále na základě kvalitativního výzkumu uvádí, že matky nejsou pasivními subjekty, na které tyto nástroje biopolitiky působí, ale naopak v určité míře aktivně pracují s expertními dogmaty týkající se péče o dítě, jeho výživy anebo výchovy (např. komparací různých zdrojů nebo jejich diskuzí s ostatními matkami). Kimura (2013) nabourává představu matek coby pasivních subjektů, naopak jim přiznává aktivní roli, což je rovina, která je jednou ze základních premis také mého výzkumu. Také Wells (2006), který se věnuje kulturním symbolům kojení upozorňuje, že kojení, ačkoliv jde o přirozenou aktivitu, má mnoho sociálních a kulturních konotací. Uvádí, že kojení není pasivní aktivita, které se nedotýká kulturní a společenské prostředí, naopak je to aktivita, skrze niž jsou uplatňovány mocenské praktiky. Experti a expertky, lékaři a lékařky a další, kteří se vyjadřují ke kojení tak stanovují normu toho, jaké jídlo a jaké forma jídla je pro dítě nejlepší, zároveň formulují také představu „dobrého“ mateřství a akceptovatelné chování matek ve vztahu ke svým dětem. Wells (2006) tak ukazuje na příkladech přístupu ke kojení v různých zemích v Evropě i mimo ni, že každá země obklopuje kojení jinými hodnotami a normami (např. zatímco v Evropě je kojení spojováno se vztahem dítěte s matkou a se zdravým vývojem dítěte, v arabských zemích je vztah člověka k tomu, kdo ho kojil (což nemusí být biologická matka), stejně důležitý jako je krevní příbuznost, existuje zde „krevní matka“ ale také „matka, která mne kojila“ a obě mají pro život jedince stejně důležitý význam). Podle autora tím, že je kojení ovlivněno a formováno kulturními a sociálními faktory, je matkám umožněno nebýt jen pasivními dárkyněmi mléka, ale aktivními ve vztahu k dětem, kdy lze následovat normy „správného mateřství“, nebo se některým z aspektů „dobrého mateřství“ realizovat jinak. Také Hays (1996) v popisu intenzivního mateřství očekává, že matky jsou aktivní činitelky a ačkoliv je jednou ze základních os „dobrého“ mateřství sledování trendů ve výchově a péči o děti udávaných experty a expertkami, nejde o slepé přijímání všeho. Naopak matky expertní informace filtrují - vybírají si zdroje, knihy, časopisy; vybírají si z rad od přátel,

rodiny, ale také nerealizují vše, co si přečtou nebo je jim řečeno. Hays (1996) ale upozorňuje, že tato aktivní role matek může být podmíněna jejich socioekonomickým statusem, tj. pokud experti a expertky doporučují kroužky a kurzy pro dobrý psychologický a intelektuální rozvoj dítěte, může být finanční situace matek tím, co určí, zdali to matky dětem umožní nebo ne. V analýze aktérství matek je tedy důležité zohlednit také jejich rodinné, socioekonomické a další podmínky, které do jejich rozhodování v mateřské praxi mohou intervenovat.

Na následujících stránkách tak využiji koncept biomoci a governmentality v kontextu analýzy mateřské praxe v ČR od 50. do 90. let a budu se soustředit také na to, jak nástroje biopolitiky formují, ohýbají a manipulují, v tomto případě „mateřské tělo“. Podívám se detailněji na to, jakými nástroji a skrze jaké aktéry/meidátory je mateřské tělo formováno a ovlivněno, jak nástroje biomoci mohou vstoupit do vztahu matky a dítěte, ale také na to, zdali se projevy technik moci a biomoci v kontextu socialistického Československa a v 90. letech proměňovaly. S využitím kvalitativního výzkumu ukáži, že matky nejsou jen pasivními příjemkyněmi norem vztahujících k „dobrému mateřství“, ale že jsou aktivními aktérkami v konstrukci své vlastní mateřské praxe. V následující kapitole představím teoreticko-analytický koncept mateřské praxe a jeho využití v analytické části disertační práce.

Mateřská praxe

Definovat mateřství je velmi složité. V oblasti sociálních věd lze nalézt různé definice a pojetí mateřství vycházející z různých paradigmat nebo epistemických pozic. V této disertační práci jsem se vycházela primárně z textů, výzkumů a pojednání o mateřství vycházejících z feministických pozic. Texty a výzkumy o mateřství a o péči o děti od feministických autorů a autorek spojuje vymezení se vůči nebo přímo kritika biologicky esencialistického pojetí mateřství (viz např. Hays 1996; Badinter 1998; 2012). Dále je pro ně společná kritika teoretických přístupů, které genderově stereotypní aspekty mateřství a péče o děti (jako je vztahovost, zaměření se na soukromou sféru anebo empatie) popisují jako nedůležité až méněcenné vůči aktivitám, které jsou společností přisouzeny mužům a které jsou vymezeny genderově stereotypními charakteristikami (jako je síla, logika nebo zaměření na veřejnou sféru). Primárně se tyto analýzy a studie soustředí naopak na zhodnocení aspektů, které jsou tradičně spojovány se ženami a matkami (viz Nancy Chodorow a její kritika Freudovy psychoanalytické teorie kvůli jeho genderové nesenzitivitě¹⁸), nebo upozorňují na to, že tyto

¹⁸ Nancy Chodorow (1987) kritizovala Freudovu psychoanalýzu primárně za to, že je nejen falická, ale že vývoj ženské identity popsal jako nikdy nedokončený a ženskou identitu jako zakrnělou (v důsledku absence fálu). Autorka naopak vyzdvihuje

tradičně ženské vlastnosti a schopnosti (péče, empatie) jsou výsledkem působení genderového řádu vepsaného do společenských institucí (jako je manželství, rodina nebo škola) (viz např. Badinter 1998, která ve své ikonické knize *Materská láska* ukazuje, že mateřství jakožto aktivita stereotypně spojována se ženami na základě jejich reprodukčního potenciálu, je spíše výsledkem kulturních a společenských diskurzů; nebo Butler (2011), která vychází z krajního sociálního konstruktivismu a zpochybňuje samotné tělo, tj. předpokládá, že to jak naše tělo zažíváme, jaké zkušenosti nám zprostředkovává a jak s ním v sociálním prostoru pracujeme, je již dáno kulturou a společností, nic jako „čisté“ tělo neexistuje; oproti tomu Chodorow (1987) nebo Rudick (1995) vycházejí z psychoanalýzy a etiky péče, které ženské tělo a jeho biologické pochody vnímají jako dané, ale zaměřují se na to, jak jsou tyto biologické pochody ženského těla vztahující se k mateřské praxi diskurzivně rámovány v sociální a kulturní realitě). Je patrné, že i feministické výzkumy vycházejí z rozdílných teoreticko – analytických premis, ale spojuje je snaha pozvednout péči jako důležitou sociální aktivitu, snaha ukázat, že nejde jen o monotónní aktivitu, dále upozorňují na sociální, kulturní i genderovou podmíněnost mateřské péče a kritizují biologický esencialismus, jež stojí v základu společenského hodnocení mateřské péče. A právě tyto práce stály v základu mého disertačního výzkumu a poskytují mi tak optiku, která respektuje sociální, kulturní i genderové aspekty mateřství a která nestojí pouze na biologických danostech ženského těla. A z tohoto důvodu v této práci hovořím o mateřských projektech nebo mateřské praxi (viz Thompsen et al. 2011), ne jen o mateřství. Autorský tým Thompson et. al 2011 termín mateřská praxe (*motherhood practice*) využívá v analýze současného mateřství a zaměřuje se na to, jak je mateřství konstruováno v mediálním světě (vybrané časopisy pro matky, weby pro matky apod.) a jak se tímto konstruktem vyrovnávají matky během jednotlivých aktivit, které jsou součástí každodennosti péče o děti. A právě způsoby vyrovnávání se specifickou představou mateřství v jednotlivých situacích péče o děti autorský tým nazývá mateřskou praxí (např. se autorky věnují těhotenství, které je v současném mediálním světě oslavováno jako zázrak, matky jsou nabádány, aby měly rády své těhotné tělo a nestyděly se za něj, ženy atakují intimní fotky slavných žen v době těhotenství apod., ale přesto ženy v době těhotenství zažívají i negativní pocity, které jsou v mediálním prostoru zamlčeny; nejde jen o tělesné změny, ale ženy také více prožívají prolomení tělesných hranic, kdy si dotázané ženy uvědomovaly tento obrázek těhotného těla, které jim mediální svět

blízkost, kterou mezi sebou mají matky s dcerami, které jim umožní vnímat citlivě své okolí, být empatické a vyjádřit soucit, naopak mužskou identitu která stojí na oddělení se od matky a přílišné individualizaci, popisuje jako tu, která není empatie nebo projevu soucitu schopna.

odhaluje, ale měly pocit, že jejich těhotné tělo je najednou majetkem všech, např. když se okolí snaží dotknout jejich těhotenského břicha, ale toto jim bylo zamlčeno). Autorský tým tak ukazuje, že ženy / matky ve své každodenní realitě aktivně pracují se specifickým diskurzivním rámováním mateřství, který je prezentován v mediálním světě a odkazuje často k romantizované představě a přirozenosti mateřství a naopak ignoruje negativní pocity nebo zkušenosti, která však matky při výchově a péči o dítě zažívají. V této práci využívám termín mateřská praxe, který odkazuje k tomu, že mateřství není neměnná aktivita o péči o děti, ale že jde o stále se měnící a utvářenou aktivitu, kdy matky jako aktérky aktivně pracují s normativní představou „dobrého“ mateřství. V práci také používám termín mateřský projekt, který chápu jako jednu zkušenost s mateřstvím a s péčí o děti jedné konkrétní ženy a matky. Zatímco termín „praxe“ spíše odkazuje k praktickým a každodenním pečujícím aktivitám žen, termín „projekt“ odkazuje k celému příběhu mateřství, nejen k jeho vybrané části a zároveň termínem „projekt“ respektuji, že každá komunikační partnerka měla pro každodenní aktivity spojených s péčí o děti různé podmínky (nejen dané historickým obdobím, ale také socioekonomickým statutem), a díky narativním rozhovorům se tak mohou zaměřit na to, jak se vypořádaly s normami „dobrého“ mateřství a „správné“ péče o děti v celé své životní trajektorii, nikoliv jen v určitém momentu zkušenosti s péčí o děti.

Zmínila jsem, že mateřství je dodnes opředeno romantickými obrazy, vztah dítěte a matky je vykreslen jako plný lásky, vzájemného propojení a péče o děti i mateřská praxe se v tomto světle jeví jako velice snadná až přirozená aktivita. Mateřství je zobrazeno jako životní etapa, kterou by si ženy měly užít (viz Masopustová et al. 2018; O'Reilly 2004; Maushart 2000). O'Reilly (2004) nebo Maushart (2000) tento přístup nazývají „maskou mateřství“, kdy ve společenské i expertní debatě mateřství má vždy pozitivní konotace, zatímco to negativní je zatajeno. Účel této taktiky je dle O'Reilly (2004) prostý – motivovat ženy k péči o děti a k vyšší reprodukci. Je tak potřeba mateřství odmaskovat a ukázat ho takové, jaké je – krásné, ale také vyčerpávající a žádající si značný čas i energii ženy. Masopustová et al. (2018) na základě psychologického výzkumu současného mateřství upozorňují, že rozpor mezi tím, jak je mateřství a péče o děti zobrazeno, a tím, jak poté mateřská praxe skutečně vypadá (nevyspání, odsun partnerského/manželského soužití, odsun svých zájmů atd.) může vést ke špatné adaptaci do rodičovské/mateřské role. Tardy (2000) analyzující vzájemnou interakci matek malých dětí v hracích skupinách pro děti využívá termíny I. Goffmana (jeviště a zákulisí) a ukazuje, jakou rétoriku směrem k péči o děti v obou sférách využívají a jaké masky od nich obě sféry očekávají. Zatímco na jevišti (když jsou v hracích skupinách s dětmi a ostatními matkami) se od nich očekávala maska „dobré matky“, tedy že souzní s normami „dobrého“ mateřství (intenzivní a

celodenní péče o děti, dítě jako centrum života, zaměření veškeré energie na dítě, důraz na jeho vývoj a rozvoj atd.), a to i přesto, že s normami „dobrého“ mateřství nesouhlasí nebo je nerealizují v plném rozsahu. Naopak když byly v zákulisí (bez dětí a nebo mimo hrací skupinu), zde byla možnost využít masku „jsem i žena nejen matka“, a ženy, i když opatrně, sdělovaly negativní zkušenosti a nepříjemné zážitky, tj. odhalovaly, že ne vždy jsou dle normativního očekávání dobrými matkami, nebo zde mnohem více hovořily o tématech, které se děti vůbec netýkají. Tardy (2000) ale upozorňuje, že ve skupinách matek byla témata, která byla tabuizována a tím byl např. vztah (i intimní) s manželem/partnerem a vliv dítěte na sexuální život – Tardy (2000) ukazuje, že i když v zákulisí mají ženy možnost nebýt jen matkami ale i ženami, přesto přijetí mateřské identity (masky) znamená automaticky přijmout i pravidla užívání masek a s tím i témat, o kterých že ženy - matky nebaví (dodnes je tabuizováno téma sexuality a mateřství (viz Friedman et al. 1998; Shipps, Caron 2013). Je tedy důležité ukázat mateřství se všemi jeho aspekty a to, jaké může být a jaké důsledky má přijetí mateřské role pro samotné ženy v různých oblastech (rodina, zaměstnání i vlastní sebeuspokojení). V další kapitole se zaměřím na konkrétní normy „dobrého“ mateřství, se kterými se ženy setkávaly a setkávají v české společnosti. Téma romantizace mateřství praxe a jeho neustálá reprodukce různými aktéry a aktérkami je součástí některých norem spojených s „dobrým“ mateřstvím a „správnou“ péčí o děti, jejichž působení chci v této práci odhalit.

Mimo romantizovanou představu mateřství nejen v současnosti, ale také v historii (viz Kiczková (1994), která popisuje a kritizuje pojetí ženy jako domácího anděla starajícího ho o harmonii a emoční štěstí celé rodiny), je mateřství spojováno se sebeobětováním (Badinter 2012). Má však sebeobětování matek své rodině a dětem v moderní individualizované společnosti stále místo? Dle Hays (1996) je nejen v historii, ale i dnes mateřství jako sebeobětování opakem individualizované společnosti, je to jedna z mála společensky uznaných rolí, která umožní odmítnout chladnou ekonomiku trhu a naopak vyzdvihnout emoce. Badinter (2012) s touto premisou souhlasí, ale dodává, že pokud je mateřství vnímáno jako osobní projekt, který žena dobrovolně volí i s rizikem sebeoběti, nelze mateřství definovat jako další rovinu individualizace. Badinter (2012) zde poukázala na důležitý aspekt, a tím je otázka volby, kdy mateřství je taktéž spojováno s dobrovolností – autorka souhlasí, že současné metody antikoncepce a možnost interrupce sice ženám dávají určitou svobodu (ne/mít děti, ovlivnit jejich počet atd.), že se z mateřství stala volba namísto nutnosti, ale na druhou stranu také upozorňuje, že pokud je mateřství stále zasazeno do kontextu přirozenosti (že je přirozené mít děti; že každá žena chce být matkou apod.) svobodnou volbu žen toto značně ovlivňuje. V této práci se nezabývám otázkou, zdali ženy se staly matkami dobrovolně (k tomu tématu viz

například (Gordon 1973 nebo Kelly 2010), ale inspirovala mě myšlenka Badinter (2012) o tom, jak existující očekávání a normy „dobrého“ mateřství nastavují jakési pole, ve kterém se matky pohybují a činí rozhodnutí ve svém projektu mateřství, a nakolik jsou matky aktivními agentkami v rámci svého mateřství.

Jedna ze základních analytických linek této disertační práce je pojetí mateřství jako sociálně, kulturně, genderově, politicky a historicky definované praxe (Rudick 1995; Thompsen et al. 2011). Biologickou rovinu mateřství neopomím (samozřejmě jsou biologické aspekty, které jsou inherentně spojeny s ženským tělem – těhotenství, porod, kojení atd.), ale spíše se zaměřuji na to, jak jsou tyto biologické a reprodukční vlastnosti žen ukotveny, a hlavně pragmaticky využívány, v sociálním, kulturním i genderovém pořádku české společnosti. Analyzuji podmínky (jako jsou např. rodinná a sociální politika, expertní debaty o správné péči o děti, genderová dělba práce ve společnosti a domácnosti), ve kterých ženy realizují svá mateřství. Mateřství tak pro mě představuje jakousi bublinu, ve které stojí žena-matka a okolo ní existují různé proudy, myšlenky a názory o tom, jak být správnou matkou a jak realizovat správnou péči o děti. Zajímá mě i druhá strana, tedy to, zdali a nakolik ženy, když vstoupí do této bubliny mateřství, na sebe nechávají působit normativní očekávání dobrého mateřství, polemizují s nimi, přijímají je, vyhraňují se vůči nim a jak se tyto taktiky práce s normami „dobrého“ mateřství projevují v jejich naraci. Nutno podotknout, že se věnuji třem generacím žen, které vychovávaly své děti v některých ohledech v různých podmínkách rodinné a sociální politiky, expertních debat kolem péče o děti, přístupu k institucionální péči o děti anebo v otázce postavení žen/mužů ve společnosti a v rodině. Jedna část mé analýzy je tedy zaměřená na příběhy a realizaci mateřských projektů v jedné generaci, druhá část analýzy se dívá také na mezigenerační proměny, a zdali, pokud se změní ony podmínky, změní se i realita a realizace mateřských projektů.

Analytické nástroje – normy a aktérství

Jak jsem ukázala výše, mateřství je ovlivněno společenskými, kulturními i genderovými normami, obsahujícími očekávané způsoby chování a mateřské péče (Badinter 2012; Hays 1996; Thompson et al. 2011). K rozkrytí toho, jaké normy obklopovaly a obklopují mateřství od 50. let (téměř) po současnost, jak matky s těmito normami pracují ve svých mateřských projektech (přijímají je, selektují či se k nim staví kriticky) a jak se následně tyto normy projevují v jejich naracích o mateřských projektech, využívám v této práci tyto tři koncepty: normativní rámce, normy a rétoriky.

Koncept normativních rámců tak, jak je využíván v této práci, vychází z díla Elder-Vasse (2012), který v analýze fungování norem v sociální realitě zavádí termín *norm circles*¹⁹ (přeložit lze jak normativní kruhy), kterým vysvětluje tendenci jedinců následovat sociálně ustavené praxe, které jsou standardizované a sdílené napříč sociální entitou. Autor normativní kruhy popisuje jako: „...skupiny lidí, kteří jsou zavázáni schvalovat a posilovat specifické normy. Skupinou se míní sociální entita, jíž jsou jedinci součástí, a v rámci níž je ustavena skupinová interakce, která má kauzální moc produkovat v jedincích onu tendenci následovat standardizované praxe.“ (Elder-Vass 2012: 22-23)²⁰. Autor rozlišuje několik typů normativních kruhů, které spolupůsobí na jedince a směřují jen k přijetí i reprodukci určitých norem. Rozlišuje a) *proximal norm circles* (jde o normy, jež posiluje a prosazuje úzká skupina vůči jedinci, přičemž tyto normy jsou jedincem rozpoznány jako normy, jež prosazuje i jiná skupina; jako příklad autor uvádí rodinu, která učí malé dítě jíst bez nepořádku, dítě v další instituci, jako je školka, pozná, že tuto normu vyžaduje i další skupina dospělých (vyučující ve školce); nejde však o zvěcnění normy, síla působení této normy tkví v opakované zkušenosti); b) *imagined norm circles* (jde o normy, které jedinec očekává a předpokládá u určité skupiny lidí; v kontextu příkladu s malým dítětem může jít o očekávání, že pořádek u jídla budou očekávat i další skupiny dospělých, nejen rodiče nebo vyučující ve školce; co je pro jedince imaginární je podle Elder-Vasse (2012) rozsah daných norem, které budou na jedince aplikovány a budou u něj prosazovány); c) *actual norm circles* (protože přechází dvě skupiny norem mohou být v kontradikci, např. dítě pozná dospělého, který pořádek u jídla nevyžaduje, je vytvořen právě tento normativní kruh). Dle autora první typ normativního kruhu ovlivní chování jedince jako první, druhý typ normativního kruhu posílí jedincovo důvěru, že tyto normy budou uplatňovány i v dalším sociálním kontextu a přijetí normy bude tak posíleno, a třetí typ normativního kruhu determinuje, kdy se chování ovlivněné normou skutečně projeví v chování a jednání jedince. Tento přístup ke studiu posilování norem v jednání jedinců byl pro tuto práci inspirující, protože nepředpokládá pouze existenci několika norem, ale naopak ukazuje na určitou strukturaci norem i normativních očekávání. Předpoklad, že normy uvnitř normativní kruhů vykazují určitou hierarchii a strukturu, jsem promítla také do své analýzy toho, jak normativní kruhy (v této práci normativní rámce, vysvětleno níže) usměrňují chování

¹⁹ Termín *circles* (kruhy) autor nahrazuje běžně používaný termín sociální skupina. Koncept sociální skupina odkazuje dle autora ke shluku podobných jedinců, ale termín kruh odhaluje další rovinu sociální interakce a tím je překrývání, tj. autor předpokládá existenci několika skupin v rámci kruhu, jež však podléhají stejným normám. Důležité je podle autora, že kruh není jen shlukem náhodných jedinců, ale jde o skupiny lidí, jež mezi sebou váží interpersonální vztahy. Zároveň představa, že sociální entita složená z jedinců má tvar kruhu značí, že títo jedinci v rámci sociální entity budou dřív nebo později spolu interagovat. Právě interakce mezi lidmi (např. formou sociální kontroly nebo reprodukci norem v jednání a uvažování jedinců) je pro autora zásadní hybnou silou, jež jedince „tlačí“ k přijetí a reprodukci norem (Elder-Vass 2012: 23).

²⁰ Původně v AJ překlad vlastní.

a jednání matek vůči svým dětem, jak tyto normy mohou působit a působí na samotné matky, a jaké skupiny nejvíce posilují očekávané normy definující „dobré“ mateřství a „správnou“ péči o děti. V této práci však používám místo normativní kruhy termín normativní rámce – teorie normativních kruhů tak, jak ji představuje Elder- Vass (2012) se více zaměřuje na způsoby vzniku a formování normativních kruhů a jak uvnitř kruhu jednotliví aktéři a aktéry interagují (např. při reprodukci normativních kruhů nebo v jejich uplatnění na ostatní členy a členky sociální entity). Primární zájem Elder- Vasse (2012) je oblast jazyka a kultury, kde dochází k vzniku a i reprodukci normativních kruhů. Normativní rámce, které chápu ve shodě s Goffmanovými (1974) „kulturními rámci“, který je popisuje jako základní kognitivní strukturu, která vede a směřuje naše vnímání i reprezentaci sociální reality. Autor dále předpokládá, že rámce jsou nevědomě přijímány v průběhu komunikačního procesu a určují tak, co je v naší sociální realitě důležité a očekávané (viz i Gitlin 1980). Normativní rámce „dobrého“ mateřství tak analogicky chápu jako zastřešující kategorií, která ve zkratce vyjadřuje to, co je v oblasti péče o děti a mateřství očekávané, dobré, morální a žádoucí. Přičemž předpokládám, že obsah normativního rámce je pro aktéry a aktérky jednoduše srozumitelný a v podstatě nezpochybnitelný (na rozdíl od konkrétních norem, ze kterých se skládá (viz níže definice a pojetí norem v této práci), které mohou být interpretačně ve vzájemné opozici). Normativní rámec není ale charakterizován jen svým obsahem, zahrnuje také kontext, ve kterém sociální jednání probíhá, a aktéry a aktérky, na které se vztahuje a od kterých je určité chování očekáváno a vyžadováno (v tomto se podobá normativním kruhům jak je definoval Elder- Vass (2012)). Příkladem normativního rámce může být „nejlepší zájem dítěte“, který vyjadřuje nezpochybnitelnou hodnotovou orientaci, která řídí jednání zúčastněných aktérů a aktérek a říká také, kterých aktérů nebo aktérek se týká. Normy, kterými je tento normativní rámec naplněn, jsou různé v různých časech a místech a mohou se tak lišit a nebo podléhat změnám (zanikat, vznikat nebo se proměňuje jejich např. hodnotová orientace).

Druhým využívaným termínem v této práci jsou normy a normativní očekávání. I zde jsem se mj. inspirovala přístupem Elder- Vasse (2012). Autor předpokládá, že v rámci normativních kruhů existují normy, na nichž se skupiny shodnou a které svým chováním posilují. Protože kruh není jen shluk náhodných lidí ale spíše shluk několik skupin jedinců, jež jsou provázány interpersonálními vztahy, dochází zde k určité organizaci. A právě tento moment dle autora zajistí, že normy jsou a mohou být předávány dalším členům a členkám skupin²¹

²¹ V případě mého výzkumu jako skupinu pojmám manželství, nukleární rodinu, širší rodinu, blízké známé ale také skupiny expertů a expertek z různých vědních disciplín (psychologie, sociologie, právo apod.) i politicky, jež si nárokují studovat a definovat „správnou“ péči o děti.

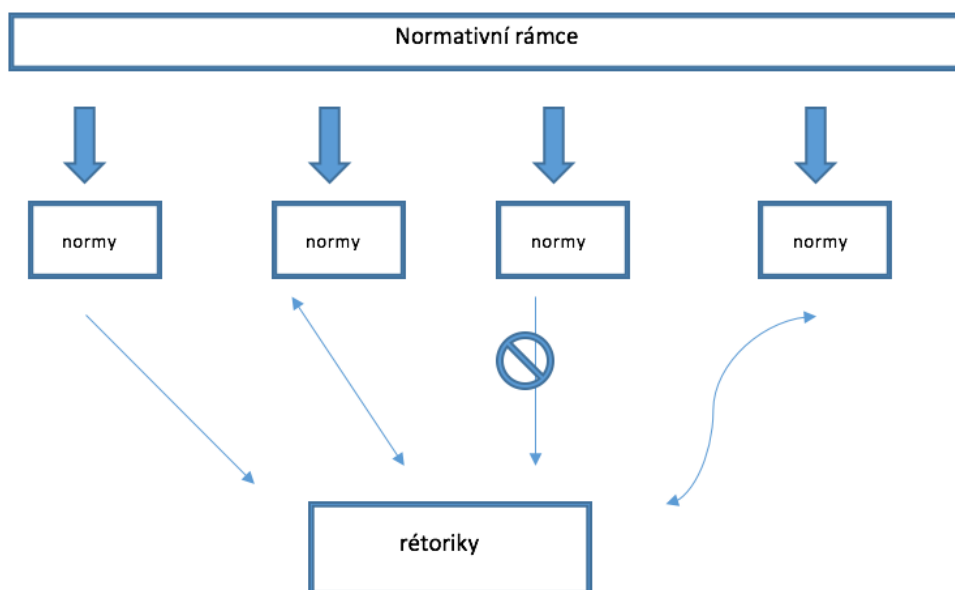
v rámci normativního kruhu. Normy uchopuji a využívám v této práci také ve shodě s autorským týmem Haškové Hany a Zamykalové Lenky (2006), které normy vztahující se k dětnosti a bezdětnosti definují takto: „*Různé definice a způsoby argumentace, které jsou používány k popisu dětnosti a bezdětnosti (poz. aut. v mém případě mateřství), které je odlišují, porovnávají a hodnotí.*“ (Hašková, Zamykalová 2006: odst. 13). Teoreticko – analytické uchopení norem autorského týmu, které také jako tato práce vychází z Foucaultova (1999 nebo 2004) přístupu k otázkám normativity, zdůrazňuje další rovinu norem a tím je pojetí norem jako způsobů argumentace o určitém tématu (v této práci „dobré“ mateřství a „správná“ péče o děti), jež predefinují i způsoby, jak je o tématu promlouváno i to co je zamlčeno. Zároveň tento přístup ke studiu norem (v kontextu mateřských praxí) indikuje také porovnání a hodnocení, které s sebou působení norem v sociální realitě nese. Porovnání a hodnocení chování a jednání jedinců na základě normativních očekávání s sebou nese také internalizaci a přijetí těchto norem, neboť na základě internalizace norem dochází k onomu hodnocení a komparaci (viz Foucault 1999). Poslední sledovanou rovinou norem je také otázka jejich proměnlivosti. Jak uvádí Foucault (1999), definice toho, co je norma a jaký stav je považován za normální není neměnné, ale naopak předpokládá, že normy jsou utvářené společností, kulturou, politikou i historií a expertním věděním. Při analýze norem, jež od 50. let obklopují „dobré“ mateřství, se zaměřím i na tuto rovinu norem a budu sledovat, zdali vznikají nebo se proměňují celé normativní rámce, nebo dochází pouze ke změnám norem „dobrého“ mateřství, které naplňují normativní rámce. Normy definující „dobré“ mateřství jsou v tak této práci uchopeny jako sdílené přesvědčení uvnitř sociální entity, která překrývá a zahrnuje několik sociálních skupin (nejen ženy a matky, ale také jejich blízké i širší rodiny, politické činitele/ky i experty/ky). Díky jejich vzájemné interakci (např. když jsou matky vystaveny expertním radám nebo očekáváním od ženské role v rodině od rodinných příslušníků) je umožněno normativním očekáváním působit na ženy-matky. Pro moji disertační práci jsou tak klíčové tři aspekty norem „správného mateřství“ ve třech definovaných obdobích: a) normy jako produkt společnosti a vědění; b) normy jako stále se měnící ideály a c) normy jako hodnotící princip.

V této disertační práci, především v její analytické části, využívám dále koncept rétorik, který definuji jako způsoby, jak komunikační partnerky ve svých naracích a promluvách uchopují jednotlivé normy, a jako způsoby argumentace vycházející z normativních rámců. V naracích komunikačních partnerek hledám nejen způsoby argumentace, kde je patrné přijetí určitých norem, ale také způsoby argumentace, kde se naopak komunikační partnerky vůči určité normě vymezují nebo se k ní staví kriticky. Právě v tomto momentu lze identifikovat otázku aktérství žen v kontextu normativního očekávání „dobrého“ mateřství, což je jeden z cílů

této disertační práce. Zaměření se na rétoriky mi totiž umožní rozklíčovat, jaký prostor ve svých naracích komunikační partnerky přisuzují svojí aktivní a vědomé volbě a naopak jak do jejich voleb a rozhodnutí vstupují okolní podmínky (rodinné, partnerské, genderové i ekonomické) (Edley 2001). Zároveň využití konceptu rétorik a zaměření se na to, jak ženy ve svých naracích uchopují jednotlivé normy a jak je využívají k popisu vlastní zkušenosti, mi umožní poodkrýt i narace o „správném“ prožívání mateřství tak, jak je v naší společnosti různými aktéry (institucemi i jednotlivci) podporováno a očekáváno (viz i Dudová 2020). Umožní mi tedy nahlédnout nejen vlastní prožívání a příběh vytvořený kolem jednoho „dobrého“ mateřského projektu, ale také to, jak se v tomto „dobrém“ mateřském projektu projevuje společensky, kulturní i genderově očekávané „dobré“ mateřství.

V této disertační práci s koncepty norem a normativních rámců pracuji tak, že předpokládám existenci obecně definovaného normativního rámce (viz Elder- Vass 2012), který v sobě obsahuje konkrétnější normy, jež cílí na specifickou situaci nebo událost v životě jedinců. Jedinci (v mém případě matky) vnímám jako aktivní aktérky, kteří s normami ve svých životních trajektoriích aktivně pracují (přizpůsobují si je, přijímají je, selektují je nebo je odmítají). Vizualně je hlavní konceptuální rámec této práce zobrazen v diagramu 1, kde je patrná nejen existence několika norem v rámci normativního rámce, ale šipky naznačují aktivní práci aktérek (matek) s těmito normami (přijetí, vzájemné ovlivnění, odmítnutí a selekce) a poukazují také na vzájemný vliv mezi normami a matkami coby aktérkami.

Diagram 1

Tato práce si tak klade za cíl přispět k sociologické debatě o propojení a vzájemném působení norem, normativních diskurzů, praktik a aktérství. V této práci se tak zaměřuji na to, jak normy „dobrého“ mateřství strukturují a ovlivňují mateřský projekt žen ve třech definovaných obdobích, a jak matky jako aktérky s normami „dobrého“ mateřství ve svých mateřských projektech pracují. Cílem práce tak není jen analýza zkušeností aktérů (matek) s normami, ale studium vzájemného působení a vlivu mezi matkami a normami, studium transferu norem směrem k matkám a studium toho, kdo jsou těmi mediátory, kteří matkám normy zprostředkovávají.

Ženy / matky jako aktivní aktérky mateřského projektu

Rovina aktérství matek je jednou z klíčových rovin tohoto výzkumu. Nesoustředím se ovšem jen na identifikace normativních rámců a jednotlivých norem, ale zajímají mne možnosti matek činit informované volby v kontextu normativních očekávání „dobrého“ mateřství v jednotlivých obdobích. V sociologii byla obecně nejen tématu aktérství, ale také možnosti aktérů činit informované volby a rozhodovat se v určitém normativním kontextu, věnována velká pozornost (Sen 1995; Sen 1999; Fukuda - Parr 2003; Peter 2003). V této práci vycházím z přístupu Sena (1995 a 1999), který pro analýzu aktérství ve specifickém kontextu a podmínkách formuloval teorii způsobilosti (*capabilities approach*). Autor způsobilost používá k popisu toho, co lidé mohou skutečně dělat a čím mohou skutečně být. Využívá tak tuto teorii k analýze možností mužů a žen k dosažení životní spokojenosti (Sen 1999). Způsobilost je výsledek průniku osobních charakteristik jedince a vnějších podmínek, ve kterých se jedinec nachází. V rámci teorie způsobilosti Sen (1995) popisuje koncept tzv. adaptivních preferencí, kdy jedinci formují a adaptují své preference ohledně spokojeného života na základě sociálního kontextu a podmínek (pracovních, soukromých, rodinných apod.). Feministické studie v mnohém na teorii Sena (1995 a 1999) navazují a zaměřují se např. na genderovou dynamiku rodiny a trhu práce a ukazují, jak nerovné podmínky na trhu práce strukturují preference žen v rodinném a partnerském životě (např. že ženy přizpůsobují svoji roli manželky a matky horšímu postavení na trhu práce) (Hobson, Fahlén 2009; Hobson, Fahlén, Takács 2011). Právě tyto studie, které rozvíjejí teorii způsobilosti v otázkách genderové dynamiky soukromého a pracovního života, upozorňují, že je důležité zaměřit se nejen na to, jak podmínky v obou sférách ovlivní jedince v jeho rozhodování (tj. co člověk může dělat a kým může být), ale důležité je také zaměřit se na to, jak se jedinec v obou sférách cítí být oprávněný k určitým volbám. Sen (1992) stejně jako Hobson a Fahlén (2009) vnímají svobodu jedince (*agency*

freedom) jako oprávnění jedince k určitým volbám v rámci soukromého a pracovního života, což zahrnuje jak možnost zvolit si cestu, která následuje (nejen genderové) očekávané a tradiční rozhodnutí (např. ženino rozhodnutí pečovat a mužovo rozhodnutí ekonomicky zajistit rodinu), tak i cestu, která může s těmito očekávanými cestami v rozporu. V analýze toho, jak se matky v jednotlivých obdobích cítí být oprávněny v rámci svých mateřských projektů k určitým volbám, ať už jsou v rozporu nebo ve shodě s normami „dobrého“ mateřství, není možné vycházet z teorií, které definují rozhodnutí jedinců jako důsledek svobodné a neomezené volby, ani z teorií, které volby vnímají jako čistě determinované ekonomickými podmínkami. Příkladem prvního je preferenční teorie C. Hakim (2000), která genderovou dynamiku na trhu práce vysvětluje na základě ničím nezátížených individuálních voleb, neboť muži a ženy si svobodně volí mezi uplatněním na trhu práce a v rodině. Protože potřeby obou sfér jsou v kontradikci a není dle Hakim (2000) možné obě sféry dokonale sladit, musí si muži i ženy vybírat, čemu dají v daném okamžiku přednost. Příkladem druhého je ekonomická teorie G. Beckera (1991), která vychází z předpokladu, že rodiny optimalizují svoje volby specializací rolí, kdy žena pečuje a muž finančně zabezpečí rodinu, přičemž jde o racionální a ekonomické rozhodnutí. Obě tyto teorie buď staví své předpoklady na ekonomickém kalkulu nebo na svobodné volbě, ale obě opomíjí silný vliv kulturních, společenských, genderových i institucionálních faktorů, které, jak ukazuje Sen (1995) nebo Hobson a Fahlén (2009), jsou těmi, které nejvíce strukturují možnosti a způsobilost jedinců k určitým volbám a k tomu, jakou volbu, kterou mohou v daném okamžiku zvolit, vidí jako možnou a reálnou. Teorie způsobilosti je jedním z nástrojů, který v této disertační práci využívám k rozkrytí toho, k jakým volbám se matky ve svém projektu mateřství v daném období cítily být způsobilé a jaké volby vnímaly ze své pozice jako ne/možné. Je patrné, že teorie způsobilosti klade silný důraz na rovinu aktérství, že jedince nevnímá jako pasivní objekt, jehož volby jsou jen determinovány podmínkami, ale jako aktivního aktéra, který v daných podmínkách a daném kontextu vnímá své možnosti zvolit si z různých variant a učinit tak vědomou a informovanou volbu (ať už ve shodě s očekáváním nebo v rozporu s ním). Hobson a Fahlén (2009) upozorňují, že zaměření se na rovinu aktérství umožní a) postihnout aktérství jedince ve specifickém institucionálním kontextu, b) prohloubit analytické závěry o aktérství jedinců, které jen nediskutují nerovnosti v přístupu ke zdrojům nebo k volbám, ale které ukazují aktérství jako vědomou činnost, jako reálnou svobodu být způsobilí k tomu vybrat si, kým budeme a co můžeme udělat, c) sledovat rozdíly v situovaném aktérství (*situated agency*), tj. reflexe, že každý jedinec má jiné podmínky a žije v jiném sociálním kontextu, což strukturuje jeho volby. V této práci tak teorii způsobilosti využívám jako nástroj k odhalení toho, jak kontext a podmínky, ve kterých se matky nacházejí, umožňují

nebo limitují jejich volby a možnosti, a dále k odhalení toho, kde matky reflektují, že se nacházejí zdroje (normy „dobrého“ mateřství, ale také obecné genderové normy a stereotypy), jež v nich vytvářejí pocit, že mají nárok učinit vědomou volbu nebo mají nárok si nějakou z nabízených možností vybrat.

Koncept situovaného aktérství upozorňuje na další aspekt, který zohledňuje i teorie způsobilosti a který je zohledněn i v této práci, a tím jsou rozdílné možnosti jedinců činit vědomé volby, které jsou determinované na průsečíku jeho osobních charakteristik. S podobným předpokladem pracuje také Elder – Vass (2012), který však používá termín dispozic a ukazuje, že dispozice jedince interagují s kontextem (rodinným, ekonomickým apod.) a určují, jaké normy z celého normativního rámce má jedinec možnost (dispozice / způsobilost) sledovat. Aktér je tak vždy omezen tím, které normy z celého normativního rámce na základě svých dispozic má možnost přijmout a naplnit. I v této disertační práci při analýze toho, jak podmínky a kontext determinují způsobilost matek k určitým volbám, zohledňuji také osobní charakteristiky matek, které strukturují, jaké normy z celého normativního rámce mohou nejen k ženám promlouvat, ale které jsou matky schopny reálně naplnit popř. mají možnost jednat v rozporu s normou. Elder – Vass (2012) se ve své analýze zaměřuje primárně na proces přijímání norem a způsoby jejich reprodukce vůči dalším jedincům. I proto využívám teorii Sena (1999), který přisuzuje aktérům i možnost jednat v rozporu s normou nebo se k ní stavět kriticky, neboť je to právě jeho situované aktérství, které mu tuto možnost umožní nebo nikoliv. V této práci se dále inspiroji také intersekcionalní teorií (Romero 2018), jejíž výchozím předpokladem je, že neexistuje jediná kategorie (jako je gender, vzdělání, věk, rasa, etnicita apod.), která by mohla vysvětlit lidskou zkušenost, ale naopak, že teprve na průsečíku těchto kategorií jsme schopni plně pochopit způsoby distribuce statků, zdrojů a moci. Intersekcionalní přístup je teoreticko – analytickým nástrojem umožňující rozklíčovat vzájemnou interakci zdrojů z(ne)výhodnění. Ačkoliv intersekcionalní přístup umožňuje přispět i do debaty o sociální spravedlnosti a jak dochází k nerovné distribuci zdrojů v rámci mocenských vztahů a struktur, toto není cílem mé disertační práce. Intersekcionalní teorii využívám jako další nástroj, který odhalí, jak může být situované aktérství matek strukturováno jejich socioekonomickým statutem (primárně na průsečíku jejich vzdělání, věku, příjmu, geografické situovanosti).

Normativní rámce a normy „dobrého“ mateřství

Jak jsem ukázala v diagramu 1, předpokládám existenci normativních rámců z nichž vycházejí jednotlivé normy, jež působí a strukturují chování a jednání jedinců. V této kapitole představím normativní rámce „dobrého“ mateřství a „správné“ péče o děti, které formují mateřské projekty v jednotlivých obdobích. V této kapitole tedy identifikuji normativní rámce definující „dobré“ mateřství, které se v různých podobách objevují ve všech třech definovaných obdobích. V kapitolách věnovaných sekundární analýze vybraných dokumentů a obsahové analýze časopisu *Vlasta* (viz kap. *Pracovní trh a postavení žen a mužů na trhu práce před a po roce 1989* a kap. *Postavení, role a „funkce“ rodiny v socialistické společnosti a po roce 1989*) se poté detailněji zaměřím na to, jakými názory a postoji, hodnotami a významy byly tyto normy naplněny ve třech definovaných obdobích, ve kterých ženy vychovávaly své děti a realizovaly své projekty mateřství. A v analytické kapitole vycházejících z narativních rozhovorů s matkami ze třech skupin se mj. detailněji podívám na to, jak se tyto normativní rámce a / nebo jednotlivé normy projeví ve vyprávěních komunikačních partnerek o jejich mateřských projektech a jak s nimi matky jako aktivní aktérky ve svých mateřských projektech pracovaly.

Následující vymezení normativních rámců „dobrého mateřství“ a „správné péče o děti“ tak pro moji analýzu představuje jakési schéma, optiku, skrze kterou se dívám na analyzované dokumenty a texty a také na příběhy vyprávěné komunikačními partnerkami. Při čtení textů, které nahlízejí mateřství jako sociálně a kulturně strukturovanou aktivitu (Rudick 1985; Chodorow 1997; Badinter 2012; Hays 1996) jsem často narážela na to, že mateřství bylo automaticky spojováno s existencí určitých norem, které definují onen ideál mateřství a s tím i to, kdo je a není „dobrá“ matka. Pro účely mého disertačního výzkumu jsem se rozhodla vytvořit si schéma normativních rámců a jednotlivých norem vztahující se k mateřské praxi, které byly v těchto textech a studiích popsány jako ty, které nejvíce ovlivňují a vstupují do mateřských projektů. Nejsou tedy definovány induktivně, na základě analýzy vyprávění matek, nýbrž deduktivně na základě odborné literatury. V průběhu analýzy bylo toto rozdělení normativních rámců a norem, které z nich vycházejí, ověřováno a bylo zjišťováno, jakých podob nabývaly jednotlivé normy nebo celé normativní rámce ve třech definovaných různých obdobích. Tento analytický krok mi pomohl zacílit analýzu dokumentů i rozhovorů, protože jsem si tak specifikovala oblasti mateřské praxe, které tyto normativní rámce vyzdvihují (jako je ideální věk, kdy mít dítě; jak jednat jako těhotná; jak by měl vypadat porod; až po témata vztahující se k péči o děti, jako jsou kojení, strava dětí, využití institucionální péče, návrat matek do zaměstnání, zapojení otců atd.). Je patrné, že identifikovaných témat bylo mnoho,

proto jsem si témata utřídila na základě tematické podobnosti. Třídění témat podléhalo také analytickému využití tohoto schématu a to tak, abych jej mohla využít při analýze podmínek, ve kterých se mateřské projekty odehrávají (jak v jedné generaci tak i při komparaci generací mezi sebou), ale také v analýze rozhovorů. Seznam normativních rámců vázících se k mateřství není vyčerpávající, pozornému čtenáři a pozorné čtenářce neunikne, že zde nediskutuji v takové míře normativní rámce vztahující se k oblastem medicíny a lékařství jako je dětská pediatrie, gynekologie atd. V metodologické kapitole je vysvětlen postup výběru odborných textů a knih a popularizačních článků. Zároveň je výběr analyzovaných normativních rámců dán také mým vědeckým zájmem, neboť některé oblasti normativity mateřské praxe nejsou tak detailně rozpracovány a popsány (např. role a pozice otce v rodině vůči dětem a vůči matce).

Schéma normativních rámců „dobrého mateřství“ a „správné“ péče o děti

Normativní rámec „všechny ženy chtějí mít děti a chtějí být matkami“ a přirozenost pečujících dovedností u žen (tj. matka ihned po porodu ví, jak se o dítě starat a pečovat o něj)

Součástí tohoto normativního rámce je normativní očekávání, že ženské bytí a mateřská praxe jsou dvě neoddelitelné entity (viz Kiczková 1994). Staví na biologickém faktu, že jsou to ženy, které děti nosí a následně je porodí. To staví péči o dítě a mateřskou praxi do centra ženina života (Badinter 2012). Tato norma má však dalekosáhlé důsledky, neboť tím říkáme, že to, co dělá ženu ženou, je její mateřská role a zároveň tím říkáme, že ten, kdo může pečovat o děti, je jen žena (Kiczková 1994). Dále toto propojení ze sféry „normálního ženství“ vylučuje ty ženy, které mít nemohou nebo nechtějí (Hašková, Zamykalová 2006). Známá feministka a socioložka Ann Oakley (1979) se k tomuto tvrzení také vztahuje, a nejenže odmítá biologickou ideu mateřství, ale o mateřství hovoří jako o mýtu, který stojí na třech pilířích. Jedním z nich je právě tvrzení, že všechny ženy chtějí být matkami. Oakley (1979) k tomu dodává, že nikdy nebylo prokázáno, že by ženy měly nějaký gen mateřství, ale že mateřský instinkt je něco společensky vytvořeného a mateřství je aktivita, kterou se ženy naučí nebo jsou k ní vedeny v průběhu socializace. Zároveň společnost utváří takové podmínky, že žena, která dítě nemá anebo jej nechce, je popsána jako nenormální. V českém prostředí autorky Lenka Slepíčková a Michaela Bartošová (2008) analyzují normu neoddelitelnosti ženského bytí a mateřství a to v rozhovorech se ženami, které děti chtějí, ale do cesty plánovaného mateřství se jim postavil buď zdravotní stav (tj. problém s početím) nebo absentoval dlouhodobý partnerský vztah. Autorky ukazují, že tyto ženy, které dítě chtějí, ale nemohou je zatím mít, přijímají tuto normu, uplatňují ji na sebe a napínají své snahy k tomu, aby bariéru překonaly a staly se „normálními

ženami“. Norma přirozenosti mateřské péče je další silným normativním očekáváním a navazuje na argument, že jediné matka, které dítě nosila a porodila má ty nejlepší kompetence k tomu, aby se o dítě nejlépe postarala (Kiczková 1993; Hays 1996). Hays (1996), která definovala koncept intenzivního mateřství, jež definuje jako mateřství absolutně zaměřené na potřeby a péči o dítě, také uvádí, že jeho součástí je i to, že ženy vnímají sebe samy jako nezastupitelné v roli matky a pečovatelky (otcové jsou vnímáni jako nekompetentní se o dítě postarat) – Hays (1996) k tomu dodává, že samy ženy často využívají rétoriku přirozenosti, že když dítě nosily a porodily jej, tak to jim dává ty kompetence k tomu, vychovat a starat se o dítě nejlépe ze všech. V kontextu tohoto normativního rámce mne bude zajímat, jak se rétorika přirozenosti projevuje v naracích matek ve všech obdobích, např. zdali se jedná o dominantní rétoriku nebo ustupuje do pozadí vůči jiným rétorikám. A pokud se stává dominantní rétorikou, bude mne zajímat, jak se tato norma projevuje v jejich reflexi mateřského projektu.

Normativní rámec biologie a věku aneb ideální doba pro první dítě

Věkové normy se týkají očekávání, kdy je z hlediska biologie a fyziologie ženy nejlepší (a také poslední možná) doba, kdy žena může počít a donosit zdravé dítě (Slepičková, Bartošová 2008). Součástí tohoto normativního rámce jsou normy diskutující těhotenství mladých dívek a žen (jedná o ženy, které mají dítě před 20 rokem života) (viz Barcelos 2014), ale jeho součástí jsou i věkové normy maximálního věku, kdy je vůbec možné počít a donosit dítě (Slepičková, Bartošová 2008; Dudová 2020). K tomuto normativnímu rámci přiřazuji ještě jednu normu a tím jsou tzv. biologické hodiny, tedy doba, kdy doposud bezdětné ženy zvažují možnost otěhotnět, protože by mohly překročit onu biologickou hranici, kdy už nebudou moci otěhotnět bez využití metod asistované reprodukce (Slepičková, Bartošová 2008). Hašková Hana a Zamykalová Lenka (2006) ve svém textu o normách současného mateřství a bezdětnosti upozorňují, že diskurz biologických hodin je jedním z disciplinačních mechanismů normality mateřství. Uvádějí také, že v případě bezdětných je projevem sebedisciplinace právě argument biologických hodin – v diskuzích matek a bezdětných žen se tak objevuje opět argument, že ženy k mateřství poutá právě jejich tělo a jeho fyziologické možnosti a limity v oblasti reprodukce. Jako by tělo bylo strojem, který ve správnou dobu zazvoní a oznámí ženám, že teď je jedna z posledních možností mít dítě. Téma věkových norem bude více diskutováno v analytických kapitolách a zaměřím se na to, zdali se mezigeneračně proměňují věkové normy, kdy jsou ženy vnímány jako “staré matky“ nebo naopak moc mladé a nezkušené a zdali se spolu s tím mění také ideální věk, kdy by se žena měla stát matkou, a jak tato společenská očekávání ženy reflektovaly ve svých naracích.

Normativní rámec týkající se přístupu těhotných k sobě samým (k těhotnému tělu), k nenarozenému dítěti a k porodu

Výše citované výzkumy využívající koncept biomoci a governmentality se výzkumu reprodukce (Barcelos 2014; Wells 2006) ukazují, že ty aspekty mateřské praxe, které se dějí na a v mateřském těle (těhotenství, porod) jsou výrazně strukturovány a formovány expertním (v tomto případě medicínským) věděním. A tyto studie také ukázaly, že medicínské věděním může vstupovat i do sebepožívání a sebezprezentace žen v období těhotenství a porodu. Barcelos (2014) a Wells (2006) také ukazují, že normy, které se dotýkají porodu nebo těhotenství, ovlivňují chování i smýšlení žen již v době, kdy se o dítě snaží nebo teprve s partnerem plánují či manželem těhotenství plánují²². Zaměření se na normy „těhotného těla“ také umožní ukázat, jak je biologické (těhotné) tělo, tj. argument založený na biologii a přirozenosti, propojen s kulturní představou „dobré“ matky. Matkám je během těhotenství doporučeno, jak mají jíst, jaké vitamíny jsou pro ni a hlavně pro dítě důležité. Pozice (nenarozeného) dítěte je v tomto ohledu také důležitá. Jak jsem ukázala výše (viz Smith 2003), pro těhotné ženy je v rámci kulturních společenských konvencí, ale také v kontextu pronatalitních politik, nastaven vztah k nenarozenému dítěti dle statusu přiznaného nenarozenému dítěti. Např. v ČSSR téměř absentovala rétorika o ochraně nenarozeného dítěte, naopak primární byla ochrana zdravé a silné populace, za kterou byly zodpovědné právě ženy coby matky, ale v jiných zemích bylo naopak nenarozené dítě vnímáno jako hodné ochrany před nezodpovědnou a neinformovanou matkou. Oba přístupy však udávají, jaký by měla mít matka ke svému nenarozenému dítěti vztah.

Normativní rámec definující ideální délku pobytu matky v domácnosti s dítětem (tj. mateřská a rodičovská) a návraty matek malých dětí do zaměstnání / na trh práce

Součástí tohoto normativního rámce jsou normy týkající se ne/výhod kolektivní a rodinné péče a doby, kdy je dítě schopno odpoutat se od matky a být samo v kolektivu, ale promítají se sem také ekonomické faktory o efektivitě zaměstnanosti žen a finanční podpory předškolních institucí a otázka finanční podpory žen během mateřské a rodičovské. Změny ve společenském

²² Mnoho výzkumů věnujících se tématu načasování mateřství a rozhodování o tom, zda se ne/stát matkou ukazuje, že se tyto normy na ženy vztahují ještě předtím, než se stanou matkami (viz např. Sevón 2005, která na základě rozhovorů se ženami, kteří chtějí první dítě, ukazuje, že do jejich narativů značně vstupují sociální a kulturní aspekty dobrého mateřství, jako je výše zmíněný ideální věk nebo také finanční zázemí tak, aby byly schopné dát dětem kvalitní vzdělání).

očekávání ohledně toho, kolik času by měla matka trávit mimo zaměstnání péčí o děti v domácnosti byly od 50. let nemalé. Např. Hašková (2011a) ukazuje, že od 50. let se postupně zvyšuje podíl ekonomicky aktivních žen a narůstá také doba, kterou zaměstnané ženy tráví v domácnosti péčí o děti²³ a zároveň se mění také normativní očekávání stanovující ideální dobu, po kterou by mělo být dítě doma s matkou a matka by měla být výhradní vychovatelkou a pečovatelkou (Hašková 2011a; Hašková Dudová 2010). V socialistickém Československu byla expertní debata směřována diskuzí nad tím, zdali je pro dítě přínosnější předškolní instituce péče nebo mateřská péče doma. Tato diskuze však byla silně ovlivněna expertními zjištěními a výzkumy navazujícími na teorii Bowlbyho o mateřské deprivaci, naopak chyběly (či spíše nebyly součástí mainstreamu) diskuze a výzkumy o pozitivích předškolní výchovy (Hašková, Dudová 2010). Po roce 1989 se ještě více prohlubuje negativní debata okolo předškolní péče (což mj. vyústilo v zavření některých institucí péče o děti, primárně jeslí). Jak upozorňuje autorský tým Hašková a Saxonberg (eds.) (2012), po roce 1989 se kolem institucionální péče o děti vytvořily mnohé mýty, které kritizují předškolní péči a naopak glorifikují péči matky v domácnosti. Což podpořilo představu matky – pečovatelky věnující se několik let péči o děti v domácím prostředí. Od 90. let se normou délky pobytu matky v domácnosti stávají tři roky. Navíc se tato doba stává tzv. magickou hranicí 3 let, jakoby dítě ve 3 letech bylo natolik psychologicky a kognitivně vyspělé, že může opustit matku a být ve školce, ale ve věku 2,5 let je tento vývoj očividně ještě nedokončen (viz Hašková a Saxonberg (eds.) 2012). S tímto tématem souvisí také norma odchodu matky do zaměstnání. Doba, kdy matka může odejít zpět do zaměstnání je ovlivněna legislativou (tj. jaká je zákonem umožněná mateřská/rodičovská) - Hašková (2011a) ukazuje, že pokud legislativa umožňuje matkám být stále delší dobu na mateřské/rodičovské, je to také matkami využíváno. Johnston a Swanson (2006) realizovaly narativní rozhovory se ženami o tom, jakými dovednostmi, aktivitami či hodnotami naplňují „dobré“ mateřství a to na základě narativních rozhovorů s různými ženami, které buď využily celou délku rodičovské; nebo se vrátily do práce dříve a nebo které byly doma déle než je rodičovská. Autorský tým ukazuje, že všechny matky hovoří o tom, že „dobré“ mateřství je o zaměření se na potřeby dítěte a věnování času dítěti, i když ho každá z nich realizovala trochu jinak. I ty, co se vracely do práce, pořád stavěly potřeby dítěte do centra své pozornosti, a tuto normu tak naplnily tak, že po návratu z práce se věnovaly jen dětem (ne svým zájmům nebo

²³ Zatímco u žen, jejichž děti se narodily v letech 1957 – 1974 největší procento žen (39 %) zůstalo doma 0-12 měsíců, méně žen pak bylo v domácnosti 37 měsíců a více (jen 8 %); u žen jejichž děti se narodily v letech 1975- 1979, narůstá procento žen, které zůstávají doma 37 měsíců a déle (13 %) u matek s dětmi narozenými v letech 1980 -1989 je to již 11%. Zároveň v těchto obdobích klesá podíl matek, které jsou doma 0-12 měsíců (27 % v případě matek dětí narozených 1975-1979 a 17 % v případě matek dětí narozených 1980-1989). Od 90. let dále toto číslo ještě více klesá (Hašková 2011a).

koníčkům). Jejich výzkum ukazuje na to, že matky čelí v průběhu své mateřské praxe stále novým normám „dobrého mateřství“ – jiné se váží k tomu, když jsou s dětmi doma na mateřské/rodičovské, jiné normy se váží k tomu, když se vracejí do zaměstnání. Mateřství se tak může jevit jako nikdy nekončící projekt, který jen do sebe inkorporuje stále nová očekávání dle toho, v jakém prostředí se matky pohybují. Očekávám, že v naracích o délce pobytu v domácnosti a návratu do zaměstnání se ukáže jako významný strukturační faktor právě situované aktérství žen, tj. jejich osobní a rodinné charakteristiky (věk, příjem, geografická situovanost i příjem manžela/partnera). Právě jejich osobní a rodinné charakteristiky mohou vstupovat do jejich způsobilosti k určitým volbám, ale také do toho, jaké volby budou vidět jako reálné (viz i Marková Volejníčková 2018a a 2018b, kde jsem na vliv na socioekonomického statusu žen v kontextu jejich návratu do zaměstnání upozornila jako na faktor, jež ovlivnil jejich rozhodování o délce mateřské).

Normativní rámec týkající se trávení času s dětmi (tj. hry, rozvoj osobnosti a dalších dovedností) a stylů výchovy (tresty, pozitivní přístup)

V popisu výše uvedených normativních rámců bylo uvedeno, že se očekává, že to bude matka, která s dítětem tráví čas, nicméně normy, jež jsou součástí tohoto normativního rámce, spíše stanovují, jak má matka s dítětem trávit čas a jakými aktivitami společný čas naplnit. Samozřejmě téma kroužků, kurzů cizích jazyků nebo sportovních kroužků je spíše téma týkající se současných matek (Hays 1996), ale mě zajímá také vyprávění matek, které vychovávaly děti v prvních dvou definovaných obdobích, jaké normy týkající se trávení času s dětmi a výchovy se objevují v jejich vyprávění. Do tohoto normativního rámce jsem na základě studia literatury zařadila také normy týkající se výživy dítěte (kojení, domácí strava). Jak ukázala Kimura (2013) otázka výživy dítěte (domácí strava, jídelníček pro děti se všemi důležitými minerály a vitamíny atd.) je silnou normou, která ovlivňuje mateřskou praxi. Jde o čas, který matky tráví přípravou a vařením anebo studiem toho, jaká strava je pro dítě vyvážená. To vše ovlivní i čas, který matky mohou trávit se svými dětmi. Také kojení, především jak dlouho by měly matky kojit, je opět ovlivněno jednak legislativou (jak dlouho jsou matky s dětmi doma na mateřské/rodičovské, pauzami na kojení), ale také expertním věděním, jak uvádí Wells (2006), který definuje kojení jako sociální aktivitu ukotvenou v medicínském diskurzu. Wells (2006) i Kimura (2013) ve svých výzkumech pracují s expertním věděním, mne ale bude v analytických kapitolách zajímat také téma mezigeneračního přenosu informací v otázce výchovy i praktické každodenní péče a zdali a jak do výchovy dětí zasahovali i další rodinní příslušníci a jak se komunikační partnerky s těmito zásahy ve svém mateřském projektu vypořádaly. Zde se otevírá

prostor pro další analýzu svobody aktéra (*agency freedom*) a jeho způsobilosti k určitým volbám nejen ve vztahu k expertním normám, a to ve vztahu k rodinným příslušníkům.

Normativní rámec vztahující se k pozici otce v rodině a v péči o dítě a ve vztahu k matce a ženě

Tato disertační práce se soustředí na mateřství, tudíž z povahy dat nemohu vypovídat o osobní zkušenosti nebo reflexi otců o péči o děti. Mne zajímá, jak komunikační partnerky ve svých naracích vnímaly otce a manžela nebo zdali měly nějaká očekávání o tom, jak se bude manžel / partner zapojovat od péče o děti a jak hodnotí pozici manžela a otce v rodině. A zajímá mne také to, jak konkrétně se otcové zapojovali do péče o děti nebo domácnost (např. zdali ekonomicky zajistil rodinu ale do péče a výchovy dle matek nezasahoval, nebo naopak dle komunikačních partnerek se na péči a výchově dostatečně podílel), což mohlo ovlivnit mateřské projekty. Jde tak o další rovínu, která může formovat způsobilost matek k určitým volbám v jejich mateřských projektech a také jim odhalit nebo naopak eliminovat některé volby jako ne/reálné. Hays (1996) v definici konceptu intenzivního mateřství uvádí, že ženy nevnímají své partnery a manžele jako kompetentní pečovatele a jako ty, co dítěti to, co skutečně potřebuje, na rozdíl od nich samých. Muži byli a jsou dodnes v péči o děti do značné míry neviditelní. Nicméně současné výzkumy se nesoustředí již na péči o děti jako na aktivitu realizovanou pouze ženami, ale reflektují také roli a vliv otců a manželů – viz Hobson a Fahlén (2009), které se věnovaly kombinaci práce a péče a dotazovaly muže i ženu z jednoho páru, uvádějí, že efektivní a harmonické sladování pracovního a soukromého životě a možnosti voleb muže i ženy jsou strukturovány volbami toho druhého, nejen okolními podmínkami. V části kapitoly vycházející z analýzy rozhovorů chci analyzovat, jakou pozici v naracích komunikačních partnerek měl manžel a otec. Nezajímá mne např. to, zdali otec pečoval každý den 2 hodiny, ale zajímá mne, co každodenní dvouhodina péče matkám umožnila, jaké možnosti v kontextu mateřského projektu jim to otevřelo nebo naopak omezilo. I když se má práce soustředí na mateřství tak se domnívám, že roli otce a manžela v rodině nelze opomenout a naopak jde o další střípek do analýzy toho, jak okolní podmínky mohou ovlivnit aktérství samotných matek.

Metodologie výzkumu

Z hlediska metodologického má práce vychází jednak z narativních rozhovorů se ženami, které vychovávaly své děti v jednom ze tří definovaných období²⁴, a z obsahové a sekundární analýzy tří textových korpusů (viz níže). Ve výzkumu se zaměřuji na to, jak matky v jednotlivých obdobích utvářely své osobní projekty mateřství vždy v kontextu norem a očekávání spojených s „dobrou“ matkou a „správnou“ péčí o děti. V analýze se tak soustředím za prvé na identifikaci norem, kterými byl v jednotlivých obdobích naplněn obraz dobré matky, za druhé na to, jak se tyto normy proměňovaly (popř. zdali a jak se změnil celý normativní rámec „dobrého“ mateřství, nebo se jen měnily obsahy a významy norem a očekávání, které normativní rámec naplňovaly), za třetí mne zajímá, jak se na konstrukci a produkci tohoto normativního rámce podílejí různí aktéři (od politické reprezentace, přes experty a expertky v oblastech psychologie, gynekologie či demografie, až po populárně naučné příspěvky např. v ne odborných časopisech). Svoji disertační práci tak odpovím na tyto výzkumné otázky: Jaké normy naplňovaly normativní rámec „dobrého“ mateřství a „správné“ péče o děti ve třech vybraných obdobích? Jak a skrze jaké mediátory se tyto normy k matkám dostávaly? Byl některý z mediátorů v posilování nebo kritice norem silnější než jiný? Jaký prostor pro volby týkající se praxe mateřství matky v jednotlivých obdobích měly? A jak se s normami „dobrého“ mateřství matky vypořádaly ve svých mateřských projektech – přijaly je, přizpůsobily si je, nebo odmítly?

V rovině otologické vycházím ze sociálně konstruktivistického paradigmatu. Předpokládám tedy existenci několika paralelních subjektivních realit, nikoliv jednu objektivně danou sociální realitu (Chamraz 2003; Elder Vass 2012). Zohlednit v sociálním výzkumu to, že každý jedinec má svou subjektivní percepci sociální reality umožní kvalitativní výzkum. Kvalitativní metody, konkrétně mnou využití narativní rozhovory, díky svému zaměření na životní příběhy a biografii dotazované a dotazovaného umožní vidět perspektivu samotného aktéra a samotné aktérky. Skrze narativní rozhovory tak mohu získat reflexi toho, jaké významy připisují komunikační partneři a partnerky událostem v jejich životě, jak je ve své biografii reflektují a jak je zakoušejí. Díky tomu jsem schopna vysvětlit, proč v daném úseku životní trajektorie dochází k určitým událostem a jaké významy a reflexe samotní aktéři a aktérky těmto událostem připisují (viz i Dudová 2020). Z hlediska epistemického jsou mé analytické závěry

²⁴ Ženy, které porodil a vychovávaly své děti v 50. a 60. letech = první definované období, první skupina; ženy, které porodil a vychovávaly své děti v 70. a 80. letech = druhé definované období, druhá skupina; ženy vychovávající děti v 90. letech, tj. narozené v 70. a 80. letech = třetí definované období, třetí skupina. Vymezení období je popsáno v kap. *Genderové vztahy (nejen) za socialismu a definice vybraných období*.

výsledkem interpretativního porozumění vycházejícího ze vzájemné interakce mezi mnou a komunikačními partnerkami (Edler-Vass 2012). V průběhu narativních rozhovorů tak nedocházelo pouze k přijímání řečeného, naopak rozhovory byly výsledkem interpretačního porozumění a vzájemného utváření významů mezi mnou a komunikačními partnerkami

Narativní rozhovory

Rozhovory jsou přirozenou součástí naší každodenní reality. I proto sociologie jako věda o společnosti přejala tuto běžnou součást našich životů, formalizovala je a využila pro výzkumné účely. Jak uvádí Hájek et al. (2014), ačkoliv jsou různé formy rozhovorů v sociologii používány po několik desetiletí, nikdy se z nich nevytratila ona přirozenost rozhovoru, a tím se i mezi sociologickou komunitou stal rozhovor terčem kritik a reflexí (např. role interakce tazatele nebo tazatelky a dotazovaného v konkrétní situaci a přenesení celé situace pomocí kódů do analytických závěrů). V současnosti v sociologii existuje celá řada výzkumných nástrojů v podobě rozhovorů, od strukturovaných až po nestrukturované, ponechávajících prostor pro volné vyprávění dotazovaných. Dle Hájka et al. (2014) narativní rozhovory zaměřené na specifické životní zkušenosti nebo události v životech vyprávěčů a vypravěček umožní propojit určitou míru strukturovanosti rozhovorů, s ponecháním dostatečného prostoru pro samotnou perspektivu a reflexi vyprávěčích. Vyprávění životního příběhu nebo jeho části totiž: „ ... *plně zachovává aktérskou perspektivu, současně však dodává rozhovoru určitou míru strukturovanosti, neboť nutí vypravěče uspořádat události, zkušenosti a názory do podoby koherentního příběhu; vyprávění může také udržovat tematickou vazbu na vypravěče jakožto hlavní postavu vyprávění, která vstupuje do kontaktu s dalšími z hlediska vypravěče významnými postavami.*“ (Hájek, Havlík, Nekvapil 2014: 30). V každém narativním rozhovoru je však nutné reflektovat roli výzkumníka a výzkumnice, jeho/její pozici a jak usměrňuje nebo naopak umožňuje tok narací. Na druhé straně rozhovor, kdy výzkumník a výzkumnice stojí mimo, nezasahuje do samotných narací a jen pobízí k dalšímu vyprávění, může být limitující. Neboť témata (a důvody), které nás jako výzkumníky a výzkumnice vedly k se studiu konkrétního tématu a k hledání konkrétních komunikačních partnerů a partnerek, se nemusí nutně protínat s konstrukcí sociální reality prezentovanou v samotných naracích (viz Hájek et al. 2014). Pro narativní výzkum je efektivnější využít ono vyprávění jako mediátora narací a způsobů přemýšlení o životních událostech, tedy nezačít samotné vyprávění rovnou slovy „*Vyprávějte mi, jak to je být matkou*“, ale pobídnout otázkou „*Vyprávějte mi, co se ve Vašem*

životě odehrálo, když jste se stala matkou“. V takovém případě, i mnou dotázané komunikační partnerky, se ve své naraci dostanou dříve či později k zájmu mého výzkumu (tj. jaké to je být matkou v konkrétním historickém období našich dějin, jež obsahuje specifický normativní rámec „dobrého“ mateřství, který strukturuje a ovlivňuje jejich zkušenost s mateřství specifickým způsobem), ale postupně výzkumné téma naplní pro ně podstatnými zkušenostmi a popisy situací, které byly a jsou relevantní pro jejich životní biografii (Hájek et al. 2014; viz i Witzel 2000; Witzel, Reiter 2012; Witzel, Kuehn 2004). Pokud se tak nestane, může výzkumník nebo výzkumnice k dalšímu vyprávění o daném tématu pobídnout, opět podobnou otevřenou formulací otázky (Squire 2008). Narativní rozhovor, kde tazatel či tazatelka otevřeně přiznává svoji roli (též ji v analýze zohlední), např. formou otázek směřujících k vyprávění o specifických životních událostech, umožní komunikačním partnerům a partnerkám reflektovat váhu a důležitost studovaného tématu v jejich životní biografii (viz Squire 2008).

Protože jsem realizovala rozhovory se ženami o tématech, které byly jejich každodenní realitou před několika desítkami let, měly mé rozhovory historický nádech (tj. orálně historické narativní rozhovory (viz např. Vaněk et al. 2007)), a tudíž byly dle Hájka et al. (2014) specifické ve třech rovinách: historická, biografická a identitní. Historická rovina odkazuje k účelu toho typu rozhovoru, kdy cílem je získat výpovědi o životní události, která se odehrála v minulosti a v určitém čase. Biografická rovina odkazuje též k účelu rozhovoru – získání výpovědi o životní biografii. Identitní rovina odkazuje k faktu, že vypravěč či vypravěčka nevstupuje do rozhovoru jako jedna osoba z mnoha, neboť to, co nás zajímá, je jejich biografie, ukotvená v historickém momentu. Jedná se ale také o identitu výzkumníka či výzkumnice, kteří rozhovor svojí identitou též utváří. Klíčové roviny pro můj výzkum byly historická a biografická (k rovině identity výzkumnice i mé pozicionalitě ve výzkumném tématu se vyjádřím v kap. *Etika výzkumu*). Identitní rovina nebyla klíčovou rovinou mé analýzy. Nezaměřovala jsem na to, jakou identitu ve vztahu k dané události (mateřství) si ženy budují, jak ji interpretují, konstruují a na jakých např. diskurzivních základech ji staví. To, co mě zajímalo, bylo, jak matky ve svých výpovědích reflektovaly „dobré mateřství“ a jak vypovídaly o jeho normách v dané historické etapě, tj. zajímal mne vliv normativního rámce „dobrého“ mateřství, specifického pro dané období na konstrukci mateřských projektů. V rámci představení dizertačního projektu jsem komunikační partnerky explicitně neinformovala o mém zájmu o dané historické období, ale hovořila jsem o tom, že mne zajímá jejich „příběh o mateřství“. Spoléhala jsem na to, že jejich příběh bude v dané historické etapě ukotven, že se do něj promítnou politické, ekonomické, kulturní i genderové podmínky daného období (viz i Hájek et al. 2014). Na pozadí příběhů komunikačních partnerek se některé historické události objevovaly, respektive se v jejich

přebězích objevila data významných milníků české historie (nástup KSČM k moci, uvolněná 60. léta, okupace Československa v roce 1968 a poté začátek normalizace, rok 1989 a začátek demokracie apod.). S reflexí těchto historických milníků skutečně vypovídaly o svém mateřském projektu (např. když Vlasta vyprávěla o roce 1968, když její děti v době, kdy byly v Praze vojska Varšavské smlouvy, byly na táboře a ona s manželem pro ně kvůli politické situaci urychleně jeli). Nejdůležitější rovinou pro můj výzkum však byla biografická rovina, tj. životní příběh nebo mozaika příběhů o tom, co pro ně znamenalo být matkou v dané době a které společenské, politické nebo vědecké instituce a na ně působily. V naracích je tak možné odhalit, jakým způsobem byly normy a očekávání „dobrého“ mateřství konstruovány a udržovány. Rozhovory tak slouží jako jakési zrcadlo, odhalující popis, konstrukci a vnímání sociální reality komunikačními partnery a partnerkami (Wengrafa 2001). Jsem přesvědčena, že biografický rys rozhovorů je jejich nejdůležitější rovinou. Právě proto jsem realizovala narativní rozhovory, abych zjistila, jak ženy vnímaly a vnímají svá mateřství, jaké významy mu ve své životní trajektorii přikládají, ale i to, jak ženy vnímaly situace, před které byly jako ženy a matky ve svém životě postaveny. Hájek et al. (2014) však upozorňují na to, že ne každý člověk se domnívá, že jeho život je natolik významný nebo zajímavý, že by měl o něm vyprávět. Výsledkem je velice krátká výpověď o životě, která končí slovy „*Co dál chcete slyšet?*“. O této metodologické zajímavosti se zde zmiňuji proto, že to byla reakce většiny mých komunikačních partnerek. Věděly, že za nimi přijdu povídat si o tom, jaké je to pro ně bylo a je být matkou. Většina z nich již při prvním oslovení s žádostí o rozhovor reagovala slovy, že nevědí, co chci slyšet nebo co mi o tom mají říct. Nedomnívám se, že by mateřství nepovažovaly za nevýznamnou součást své životní trajektorie, ale proto, že se kolem mateřství vytvářelo a existuje mnoho normativních očekávání, která často vycházejí z premisy, že mít děti a být matkou je přirozená a samozřejmá součást života, nerozuměly tomu, proč se na tak samozřejmou a přirozenou věc ptám. Jakmile však zazněla vstupní otázka, vyprávěly. A nestalo se, že by se ke mne obracely se slovy, co chci ještě slyšet. Až po nějaké době vyprávění se zeptaly, jestli jsem nepřišla s nějakými otázkami nebo tématy, zda nechci slyšet něco konkrétního. Na začátku rozhovoru však byly seznámeny s tím, že bych ráda slyšela jejich příběh a že je nechám volně vyprávět, že jejich reflexe situací, k čemu nebo ke komu ve svém mateřském projektu přikládají význam, je to, co mne nejvíc zajímá. Uvedla jsem také, že pokud bude potřeba, budu se ptát.

Rozhovory byly vedeny tak, aby byl dostatečný prostor pro životní příběh komunikačních partnerek a pro reinterpetaci událostí, které samy považují za významné ve svém mateřském projektu. Zároveň jsem do rozhovoru intervenovala otázkami ve shodě s cíli

mého výzkumu. Aby narativní rozhovor naplnil podmínku protnutí tematického zaměření a vyprávěných příběhů v životní biografii komunikačních partnerek, musí, dle autorského týmu Hájek et al. (2014), obsahovat dvě složky: narativní a konverzační. Konverzační aspekt rozhovoru odkazuje k pravidlům rozhovoru; již výše jsem uvedla, že rozhovor je součástí našeho bytí, sociologicky vedený rozhovor má však svá pravidla, která nejsou totožná s těmi, kterými jsou opředeny rozhovory v našem každodenním životě (Hájek et al. (2014) v této souvislosti odkazují k pravidlům typu mluvit pravdu nebo stručně a k věci – toto však nejsou pravidla narativního rozhovoru. Naopak, nás jako výzkumníky a výzkumnice zajímá vše, i ta „nepravda“ i to tzv. okolo, pokud je to pro vypravěče či vypravěčku v kontextu daného příběhu podstatné). Narativní složka charakterizuje rozhovor tak, že se nestředá jen otázka - odpověď, ale rozhovor je spíše spletením narácí a příběhů, skrze něž vypravěči a vypravěčky popisují sociální realitu. I v mém výzkumu jsem se držela těchto dvou znaků. Jednak jsem si nastavila pravidla rozhovoru (dát dostatečný prostor k vyprávění, ale také pobízet k dalšímu vyprávění o nových, či již diskutovaných situacích a zkušenostech, detailněji popsáno níže), zároveň jsem dbala na narativní aspekt, aby rozhovor jako celek byl mozaikou příběhů vynořujících se v kontextu úvodní otázky (*Prosím, popište mi, co ve vašem životě nastalo, když jste se stala matkou.*), nejen odpověďmi na mnou zadané otázky.

Za tímto účelem byly využity problémově/tematicky orientované narativní rozhovory (Witzel 2000; Witzel, Reiter 2012) tak, aby byl dán prostor narácím komunikačních partnerek, ale také zde byla možnost do rozhovoru vstupovat s klíčovými tématy mého výzkumu a zjistit, jakou váhu ve své životní biografii komunikační partnerky daným tématům přiřkládají. Tento typ rozhovoru byl pro cíle mého dizertačního výzkumu zajímavý proto, že umožní usměrnit tok rozhovoru otázkami nebo pobídkami k detailnějšímu vyprávění o již diskutované životní události nebo situaci. Nicméně je důležité dát dostatečný prostor pro odhalení interpretací, manifestovaných v naráci komunikačních partnerů či partnerek (co oni sami zvýznamní, jaká rovina sociální reality je pro ně důležitá apod.). Cílem práce s tímto typem rozhovoru je překlenutí častého metodologického problému, a sice, zda dát přednost deduktivnímu nebo induktivnímu přístupu. Witzel (2000) uvádí, že teoretické ukotvení výzkumné práce je důležité, neboť nám pomůže specifikovat cíle výzkumu i naše výzkumné zaměření, ale výzkum nesmí jen hledat potvrzení, nebo vyvrátit to, co je v teorii obsaženo, nebo nesmí dojít k tomu, že výzkumník či výzkumnice ve své analytické zprávě popíše, co o daném tématu říká teorie a co k danému říkají dotazovaní. Naopak, využít tuto metodu znamená být flexibilní, reagovat na to, co je v rozhovorech řečeno nebo přidávat do diskuzí nová témata či oblasti. Vedení rozhovoru zaměřeného na problém má svá „pravidla“ (viz Witzel 2000). Již na začátku

rozhovoru by měli být vyprávějící ujištěni, že rozhovor není o hledání pravdy, ale cílem je popis významných životních událostí nebo situací v kontextu daného tématu. Následuje další fáze rozhovoru, kterou Witzel (2000) definuje jako strategie generující vyprávění. Na úvod rozhovoru pokládáme otevřenou otázkou – je nutné mít na paměti, že od úvodní otázky si slibujeme popis životního příběhu, a především chceme vědět, jakými významy si daný vypravěč či daná vypravěčka téma vyplní, jak si konstruují sociální realitu v kontextu daného tématu. Tato část rozhovoru je důležitá také pro další fázi rozhovoru, abychom již zhruba věděli, jaké situace, osoby nebo zdroje jsou pro komunikační partnery či partnerky podstatné, a mohl tak dle toho usměrňovat rozhovor. V této fázi rozhovoru můžeme využít otázky „*Vyprávějte, prosím, co se stalo dále, když...*“ nebo „*Řekněte mi vše o*“, v případě, že dotazovaní nejsou schopni plynule vyprávět. Tato fáze v mém výzkumu měla u téměř všech komunikačních partnerek podobný průběh – po úvodní otázce „*Vyprávějte mi, prosím, co se ve vašem životě odehrálo, když jste se stala matkou*“ měly příběhy komunikačních partnerek podobný ráz (vyprávěly o těhotenství, o porodu, o prvních měsících a letech s dítětem, o předškolním období dítěte apod.). V tomto momentu většinou vyprávění skončilo. Prostor, který daly komunikační partnerky každému tématu v „první vlně“ vyprávění, byl různý, velmi záleželo na tom, zda pro ně dané téma mělo emocionální náboj (např., pokud pro ně bylo těhotenství velká zdravotní zátěž a měly zdravotní problémy, pokud na dítě dlouho čekaly, nebo jakmile jejich životní trajektorie vybočila z jakési společensky očekávané cesty, daly danému tématu větší prostor i ve svém vyprávění – na tyto momenty se detailněji zaměřuji v kapitole věnované analýze rozhovorů). To, že „první vlna“ vyprávění byla ukončena předškolním obdobím dítěte je způsobeno tím, že jde také o životní fázi, kdy se matky vracely na trh práce a nebyly si jisté, zda jde o téma, které do zadaného tématu (tj. vyprávějte mi o období, kdy jste se stala matkou) patří. I téma, jakou pozici v životní biografii a v příbězích matek zastávají i další oblasti lidského bytí, jako je zmíněná práce, je také detailněji pojednáno v kapitole věnované analýze rozhovorů. Dle Witzela (2000) jakmile vyprávějící vypoví první příběh, který se pojí se zadaným tématem, nastává druhá fáze rozhovoru, kde má zkoumající využít tzv. strategie generující porozumění. První fáze rozhovoru udala, jaká témata se komunikačním partnerům či partnerkám jeví v kontextu daného tématu jako významná a na ně by se měly zaměřit následující fáze rozhovoru. Tím, že budeme znovu diskutovat popsané životní situace nebo vyřčená témata, podpoříme paměť dotazovaných a jim se vyjeví více souvislostí nebo detailů. Cílem této fáze rozhovoru je získat detailnější příběh a kontext o těch tématech a situacích, které jsou pro náš výzkum klíčové. Využíváme dedukci a snažíme se formulací otázek „*Vyprávěla jste o a můžete mi o tom říct více?*“ nebo můžeme stimulovat paměť

také pobídkami k vybavení si pocitů a prožitků v dané situaci. Jde o nedirektivní techniku, neboť právě vyprávějící ovlivňuje, co k danému tématu ještě řekne, nebo i to, co zamlčí. Tato fáze je také důležitá také pro vyjasnění nejasných interpretací nebo v případě našeho neporozumění. Po úvodním vyprávění jsem tak usměřňovala tok vyprávění otázkami s tématy, která samy komunikační partnerky ve svém prvním vyprávění popsaly, a dále pak těmi, která byla pro můj výzkum důležitá. Jak jsem uvedla, v prvním okruhu vyprávění byla reflektována určitá témata. Témata jako školní období, pomoc otce s péčí o děti, pracovní biografie a strategie kombinování práce a péče, která byla pro odpověď na mé výzkumné otázky důležitá, byla témata, na která jsem se doptávala.

Sběr a analýza rozhovorů

Výše jsem představila teoretické ukotvení narativních rozhovorů využitých v této dizertační práci. Nyní se zaměřím na praktickou stránku výzkumu, a tím je sběr rozhovorů a způsob analýzy. Téměř všechny rozhovory (kromě šesti rozhovorů, které jsem realizovala v průběhu roku 2016 a 2017) jsem realizovala na konci roku 2015. Jak ukazuje Tabulka č. 1 (seznam komunikačních partnerek), celkem bylo realizováno 33 biografických rozhovorů, orientovaných na problém/téma se ženami, které své děti vychovávaly v prvním, druhém nebo třetím definovaném období. Výběr komunikačních partnerek probíhal tzv. metodou sněhové koule, a dále jsem se dotazovala známých, zda nemají ve svém okolí ženu, která by spadala do jedné ze tří skupin. Primární charakteristikou pro výběr komunikačních partnerek bylo datum narození dětí tak, aby spadaly do jednoho ze tří definovaných období²⁵. V Tabulce č. 1 jsou další charakteristiky komunikačních partnerek, které nebyly kritérii výběru, ale byly důležité i pro analýzu. Kolonka s názvem „délka péče o děti v domácnosti“ nedefinuje délku mateřské a rodičovské, ale dobu, kterou ženy strávily od porodu v domácnosti péčí o děti po návrat do zaměstnání.

²⁵ Nejsnáze jsem našla komunikační partnerky z třetí skupiny, a ihned jsem se jich ptala, zda by mi jejich matky nebo babičky neposkytly rozhovor. Z tabulky vidíme, že v první a druhé skupině se jedná o ženy, kterým v době rozhovoru bylo od 60 do 80 let (Eleně bylo v době rozhovoru dokonce 90 let), velmi často se stávalo, že zdravotní stav matek či babiček neumožnil poskytnout mi rozhovor. Zkusila jsem tedy oslovit domovy pro seniory a seniorky, a jeden z oslovených domovů mi umožnil vstup a podporu při hledání komunikačních partnerek. To pro mne bylo neocenitelnou pomocí, protože jsem získala kontakty na ženy z první i druhé skupiny, navíc na doporučení vrchní sestry, se kterou jsem se setkala, abych jí představila cíle výzkumu a způsob využití dat.

Tabulka č. 1 Seznam komunikačních partnerek

<i>Přezdívk</i>	<i>Skupina</i>	<i>Počet a věk dětí</i>	<i>Vzdělání</i>	<i>Bydliště</i>	<i>Délka péče o děti v domácnosti</i>	<i>Datum narození</i>
<i>Stela</i>	1	1 (60 let)	STŘ	Město do 45 tis. obyv.	2 roky	1935
<i>Sára</i>	1	2 (48 a 52 let)	ZŠ	Město do 5 tis. obyv.	2x 6 měsíců	1941
<i>Ludmila</i>	1	1 (60 let)	ZŠ	Hl. město	3 roky	1941
<i>Olivie</i>	1	2 (54 a 49 let)	VYUČ.	Město do 15 tis. obyv.	2 a 4 roky	1941
<i>Matylda</i>	1	2 (62 a 55 let)	ZŠ	Město do 15 tis. obyv.	2x 5 let	1933
<i>Ida</i>	1	2 (61 a 57 let)	VYUČ.	Město do 25 tis. obyv.	8 let dohromady	1931
<i>Elena</i>	1	2 (66 a 62 let)	STŘ	Hl. město	2x 6 měsíců	1924
<i>Dita</i>	1	2 (55 a 53 let)	STŘ	Hl. město	2x 6 měsíců	1926
<i>Žofie</i>	1	1 (55 let)	VYUČ.	Hl. město	4 měsíce	1939
<i>Eleonor</i>	1	2 (50 a 47 let)	STŘ	Hl. město	2,5 let a 3 roky	1942
<i>Vlasta</i>	1	2 (56 a 53 let)	STŘ	Hl. město	3 měsíce a 1 rok	1935
<i>Anastázie</i>	2	2 (36 a 33 let)	VŠ	Město do 15 tis. obyv.	3 a 2,5 roku	1949
<i>Radoslava</i>	2	3 (41, 38 a 39 let)	VŠ	Hl. město	1,5 roku a 4,5 let (2 a 3 dítě dohromady)	1949
<i>Božena</i>	2	3 (40, 44 a 50 let)	VYUČ.	Hl. město	8 let se 2 dětmi a pak 1,5 roku	1944
<i>Simona</i>	2	1 (47 let)	VŠ	Hl. město	2 roky	1938
<i>Karina</i>	2	2 (41 a 37 let)	VŠ	Město do 15 tis. obyv.	2x 2 roky	1946
<i>Zora</i>	2	2 (39 a 41 let)	STŘ	Hl. město	7 let (dohromady)	1948
<i>Františka</i>	3	2 (4 a 7 let)	VŠ	Hl. město	2x 3 roky	1978
<i>Anežka</i>	3	1 (27 let)	STŘ	Město do 5 tis. obyv.	3 roky	1967
<i>Gabriela</i>	3	4 (13,10,6 a 2 roky)	STŘ	Obec do 500 obyv.	3,3,3,2 roky	1972
<i>Vanda</i>	3	1 (24 let)	STŘ	Město do 25 tis. obyv.	3 roky	1967
<i>Cecilie</i>	3	1 (24 let)	STŘ	Hl. město	14 měsíců	1968
<i>Zdislava</i>	3	1 (14 měsíců)	VŠ	Hl. město	2 roky	1979
<i>Bohdana</i>	3	1 (30 let)	STŘ	Hl. město	6 let	1963
<i>Rozálie</i>	3	1 (10 let)	STŘ	Město do 25 tis. obyv.	14 dnů	1978
<i>Pavčina</i>	3	2 (26 a 17 let)	VYUČ.	Město do 25 tis. obyv.	2 a 4 roky	1967

<i>Saša</i>	3	2 (28 a 26 let)	STŘ	Město do 25 tis. obyv.	2x 3 roky	1966
<i>Diana</i>	3	3 (12, 9,6 let)	VŠ	Hl. město	1 rok, 1,5 roku, 1 rok	1972
<i>Zorka</i>	3	4 (30, 28, 20, 17 let)	VYUČ.	Hl. město	2,5 roku (1. a 2. dítě děti dohromady), 7 let (3. a 4. dítě dohromady)	1965
<i>Běla</i>	3	2 (4 a 1,5 roku)	VŠ	Hl. město	-	1975
<i>Valerie</i>	3	4 (27, 24, 24, 20 let)	VŠ	Hl. město	12 let dohromady	1967
<i>Renata</i>	3	1 (20 let)	STŘ	Město do 25 tis. obyv.	4 roky	1967
<i>Ema</i>	3	2 (7 a 5 let)	VŠ	Hl. město	2x 2 roky	1975

Všechny rozhovory trvaly v průměru 1,5 hodiny a byly nahrávány na diktafon (více viz kap. *Etika výzkumu*). Po skončení rozhovoru jsem si ke každému rozhovoru udělala poznámky, kde jsem shrnula průběh rozhovorů a zvýznamnila situace nebo události, které by mohly být pro můj výzkum podstatné. Některé z nich jsem následně zahrnuje do témat k rozhovoru. Například se jednalo o pracovní biografii, kdy jsem se v prvních rozhovorech na toto téma doptala, ale nerozvíjela jsem je více a detailněji otázkami generujícími porozumění (viz Witzel 2000). V terénních poznámkách jsem však toto téma reflektovala a začala jsem se zaměřovat i na pracovní biografii v dalších rozhovorech. Ukázalo se, že v tématu pracovní biografie, např. v kontextu problematiky zaměstnávání matek malých dětí nebo v kontextu rychlého návratu do zaměstnání kvůli krátké mateřské před rokem 1989, se projevovaly také normy, jež se vztahují k ideální době strávené péčí o děti v domácnosti a normy, vztahující se k ideální době návratu matek zpět do zaměstnání. V tomto ohledu se ukázala výhoda využití rozhovorů orientovaných na problém/téma (Witzel 2000; Witzel, Reiter 2012), neboť mi tato metoda sběru dat umožnila flexibilně reagovat na témata, která zvýznamňovaly samy komunikační partnerky, a zohlednit je v dalších rozhovorech bez toho, aniž by se změnilo zaměření rozhovorů a celého výzkumu.

Rozhovory byly doslovně přepsány a kódovány za pomoci analytického softwaru Atlas.ti. V první fázi analýzy jsem si rozhovory přečetla a připravila seznam témat, kterým komunikační partnerky přikládaly největší důležitost. Witzel (2000; Witzel, Reiter 2012) tuto analytickou fázi nazývá předinterpretací, jejímž účelem je získání klíčových slov a témat, která jsou základem pro kódování. Pro hledání témat v rozhovorech jsem využila také scénář. Díky této fázi jsem měla vypracovaný seznam témat, objevujících se napříč všemi rozhovory. Následně probíhalo detailnější kódování. V této fázi jsem využila Atlas.ti, který je skvělým

pomocníkem při kódování rozhovorů, neboť umožňuje využít různé druhy kódování, využít kódy napříč rozhovory, anebo vytvářet mema (poznámky) k jednotlivým kódům - všechny tyto možnosti jsem také v analýze využila. Pro kódování jsem využila schéma normativních rámců a norem „dobrého mateřství“ a „správné“ péče o děti, které jsem představila v teoretické části práce. Toto schéma mi poskytlo základní mřížku, jaká témata mám v rozhovorech identifikovat. Na úvod kódování jsem použila otevřené kódování (Corbin, Strauss 1999; Witzel, Reiter 2012), kdy byly přiřazeny kódy konkrétním výsekům z rozhovorů. Cílem bylo pochopit a osvojit si strukturu rozhovorů a vyprávění, tj. jak vyprávějí konstruují naraci a příběhy (viz identifikace tzv. prvního okruhu vyprávění u komunikačních partnerek a identifikace témat, která tento první okruh vyprávění obsahují). Následně jsem shlukovala tematicky podobné kódy do kategorií, abych mohla hledat vztahy mezi kategoriemi (axiální kódování)²⁶. V této fázi analýzy jsem již hledala propojení mezi popisem situací a kontextem/podmínkami, ve kterých se daná situace odehrála²⁷ (Witzel, Reiter 2012). Posledním krokem kódování bylo selektivní kódování (Corbin, Strauss 1999), kdy jsem si určila základní kategorie, definovala jejich vztah k ostatním kategoriím tak, abych dále pracovala s těmi, které jsou základem pro budoucí analýzu a které je možné vynechat²⁸.

Po kódování rozhovorů a sestavení kódovací knihy je podle Witzela a Reitera (2012) potřeba zaměřit se na biografický aspekt rozhovorů a dále také odhalit kontext (politický, ekonomický, genderový nebo expertní), který do narací též vstupuje a ovlivňuje i to, jak vyprávějí formulují své příběhy, které aspekty ve svém příběhu zdůrazňují, i to, jak nahlíží na životní události. V této fázi analýzy je nutné zaměřit se na samotné příběhy, v mém případě při využití schématu norem „dobrého“ mateřství jsem se zaměřila na to, jak ve své životní trajektorii ženy ve všech skupinách reflektovaly a konstruovaly tyto normy „dobrého“ mateřství, specifické pro dané období, kdy vychovávaly své děti. Zajímalo mne, jak v jejich mateřských projektech tyto normy udržovaly, nebo naopak si je uzpůsobily pro svůj mateřský projekt. Jak uvádí Dudová (2020), to, jak o věcech lidé mluví, jaký jazyk používají, je jedním z hlavních nástrojů, jakým lidé konstruují normy, vstupující do jejich životních biografii, v případě mého výzkumu - jak ženy konstruují ve svém vyprávění normy „dobrého“ mateřství a jakými obsahy jej naplňují. Edley (2001) dokazuje, že tento způsob analýzy narativních rozhovorů je možný, protože do narací vstupují kulturně známé a obvykle používané rétoriky

²⁶ např. jsem vytvořila kategorii „kombinace práce a péče“, do níž jsem zařadila kódy, týkající se pracovní biografie, jako jsou: úprava pracovní doby po návratu do zaměstnání, přístup zaměstnavatele k matkám, reflexe doby strávené péčí o děti v domácnosti v kontextu návratu do zaměstnání, využití a zhodnocení institucí péče o děti.

²⁷ viz např. návrat matek zpět do zaměstnání v kontextu legislativních podmínek stanovující maximální délku mateřské.

²⁸ např. když komunikační partnerky vyprávěly o kamarádkách nebo jiných ženách a jejich dětech.

a koncepty. To, že do našich narací vstupuje kulturně a společensky uznávaná rétorika, umožňuje nahlédnout to, jaký: „... *způsob sebeprožívání a sebezprezentace je v dané kultuře podporovaný a pokládán za správný, pokud chce být člověk pokládán za správného muže či ženu či za dobrého rodiče.*“ (Dudová 2020: 171). K odhalení toho, jak dochází k manifestaci sdílených kulturních narací v příbězích matek a jak tyto narace vstupovaly do jejich mateřských projektů, jsem se inspirovala přístupem Bertauxe (1981; Bertaux, Kohli: 1984), který rozlišuje mezi tzv. životní historií, která odkazuje k objektivním strukturám formujících životní biografii a jednotlivé události, tj. ke sdíleným kulturním naracím a normám, jež strukturují chování jedinců, a mezi tzv. životním vyprávěním, která naopak odkazuje k interpretaci a významu, které přikládají komunikační partneři/ky událostem v životě. Jedná se tedy o reflexi toho, jak komunikační partneři/ky ve svém vyprávění sdílené kulturní narace a normy reflektují, jaký význam jim ve svém jednání přikládají a jak v jejich naracích konstruují možnosti vlastní volby nebo vliv okolních podmínek, které jejich volby strukturují. Z toho důvodu byla ke každému rozhovoru vytvořena chronologická mapa příběhu – jde o tabulku, kterou jsem připravovala současně s kódováním (viz také Marková Volejníčková 2018a, Marková Volejníčková 2018b), kde jsem si zaznamenala kódy a citace k nim přiřazené, ale také jsem vyprávění chronologicky strukturovala, neboť při vyprávění mnoho žen tzv. odbíhalo od tématu a posléze se k němu vracelo. Tímto způsobem jsem mj. identifikovala také rozporuplné výpovědi. Tato mapa příběhu sloužila primárně k zaznamenání strukturálních vlivů a okolních podmínek rámujeících mateřské projekty a jaké významy komunikační partnerky těmto vlivům připisovaly. Na úplný závěr byly jednotlivé generace porovnány s ohledem na ukotvenost osobních projektů mateřství ve specifickém kulturním a strukturním nastavení v daných generacích a mezigeneračně porovnány.

Role paměti ve výzkumu

Otázka paměti byla v mém výzkumu velmi důležitá, neboť jsem dotazovala ženy, které se staly matkami i před více jak 60 lety. Vaněk et al. (2007) upozorňují, že v orálně historickém výzkumu je potřeba reflektovat „fungování“ paměti, tj. že lidé selektují události a příběhy ve svém životě dle současných názorů ke zkoumanému tématu; že je vyprávění ovlivněno historickými momenty, které strukturují naši paměť (často si zapamatujeme to, co jsme dělali ve chvíli historického momentu, neboť ten je nám zas a znovu ukazován); nebo dochází ke zkreslení vzpomínek. Pokud se rozhodneme studovat něco, co de odehrálo v minulosti, je nutné

ve výzkumu i analýze tato specifika orálně historického výzkumu reflektovat. Výzkum paměti je pro mnohé sociálně vědní obory důležitým zdrojem informací, neboť jsme schopnosti zjistit, jaký smysl a význam lidé dávají prožitkům v minulosti, ale i to, jak se v konkrétním vyprávění o události minulé projevuje ona kolektivní paměť a sdílení obecně platných výpovědí (Vaněk et al. 2007).

Je samozřejmě možné při výběru metod sběru dat toto zohlednit a v rozhovorech využít metodologické možnosti, jak stimulovat paměť a pomoci komunikačním partnerům a partnerkám se rozpomenout. Techniky generující vyprávění (viz Witzel 2000) problém paměti do určité míry pomáhají eliminovat. To, že jsem se k tématům a událostem popsáných v první vlně vyprávění vracela a pobízela tak dalšími otázkami k vyprávění, se velmi osvědčilo, neboť komunikační partnerky si vybavily detaily. Dále se jako výhoda v tomto ohledu ukázal být fakt, že jsem se narodila až na konci osmdesátých let, tudíž jsem neměla možnost ono strukturní a kulturní nastavení všech generací prožít. V rozhovorech velmi často komunikační partnerky začaly svoje vyprávění slovy „*Vy jste mladá a toto jste nezažila, musím vám to nejdříve vyjasnit*“. Fakt, že jsem příslušnice jiné generace, komunikační partnerky identifikovaly jako zásadní pro objasnění, jaká byla situace v době, kdy se jim narodily děti. Obdobnou výhodou se v tomto ohledu ukázal být také fakt, že jsem bezdětná. I v tomto ohledu měly komunikační partnerky neustále snahu spoustu věcí detailně vysvětlit.

Etika výzkumu a pozice tazatelky ve výzkumu

Všechny realizované rozhovory byly anonymní. Všechny komunikační partnerky podepsaly informovaný souhlas, kde byl uveden účel výzkumu, způsob anonymizace i to, že rozhovor bude nahráván. Všechny souhlasily s nahráváním i přepisem do textové podoby. Všechny nahrávky a přepisy byly označeny kódem (číslo rozhovoru) a klíč k anonymizační tabulce je uložen v zaheslované složce, žádné údaje ani nahrávky nebyly poskytnuty třetím osobám. Komunikační partnerky byly před rozhovorem seznámeny s pravidly rozhovoru, tj. že mohou kdykoliv přerušit vyprávění a že na zadanou otázku, pokud uznají za vhodné, nemusí odpovídat, žádná z nich však těchto možností nevyužila.

Před vstupem do terénu jsem si definovala svoji pozici vůči tématu a jakou roli chci v rozhovorech zastávat. V průběhu rozhovoru jsem ponechala prostor pro vyprávění, v přímé interakci s komunikačními partnerkami šlo vysledovat, kdy již očekávaly otázku nebo pobídku, o čem mají vyprávět nyní. Většinou jsem pár vteřin počkala, zdali začnou znovu samy vyprávět

a pokud ne, vracela jsem se k tomu o čem vyprávěly a žádala o další popis. V průběhu analýzy rozhovorů ale i dobových dokumentů jsem měla na paměti, že do výzkumu vstupuji jako zástupkyně jiné generace a jako bezdětná, tj. byla jsem si vědoma toho, jakým způsobem se může můj postoj promítat do analýzy narativních rozhovorů.

Komunikační partnerky se mne před začátkem rozhovoru často ptaly, proč se věnuji tomuto tématu a zdali je to kvůli tomu, že mám dítě a mateřství mne tedy zajímá. Když jsem uvedla, že jsem bezdětná, některé z nich nerozuměly, proč se tématu věnuji, co mne na výzkumu mateřství láká a zdali mu jsem schopna porozumět. Domnívám se, že bezdětnost se ukázala jako výhoda. Jak jsem uvedla výše, komunikační partnerky se snažily mi spoustu věcí vysvětlit (např. když vyprávěly jak se starají o novorozence). Na druhou stranu komunikační partnerky předpokládaly sdílené názory a postoje, typicky vyjádřené „*však to znáte*“ nebo „*jak určitě víte*“. Tyto věty doprovázely vyprávění o bolestivosti porodu nebo o změnách, které do života přinese narození dítěte. Šlo o tolik samozřejmé situace, že očekávaly, že s nimi sdílím jejich postoje a hodnoty, i když jsem předtím byla viděna jako ta, co tomu nerozumí. Mateřství tak jimi bylo vnímáno jako natolik samozřejmá a přirozená součást života, že nad některými situacemi není potřeba se pozastavovat. Hlavní kulturní narativ (viz Edley 2001) o přirozenosti být matkou se stal tím hlavním narativem, který zastřešoval jejich mateřské projekty.

[Analýza \(dobových/současných\) dokumentů a Vlasty](#)

Na začátku mého výzkumu bylo mým záměrem použít analýzu dokumentů jako doplněk k narativním rozhovorům. Při analýze dokumentů, primárně Vlasty a dobových dokumentů, jsem zjistila, že tyto zdroje jsou obsahově a tematicky velmi bohaté. Rozhodla jsem se podrobit tyto texty detailněji analýze, neboť mi pomohly identifikovat projevy a obsahy očekávání a norem „dobrého“ mateřství v expertní a neexpertní literatuře, ale také to, kdo (experti/ky, političtí aktéři/ky atd.), z jakých pozic a jaké argumenty využíval k naplnění obsahu norem a očekávání „dobrého“ mateřství a „správné“ péče o děti. Cílem sekundární analýzy dobových/současných studií a časopisu Vlasta tak bylo identifikovat obsahy a významy norem a očekávání „dobrého“ mateřství ve vybraných zdrojích v jednotlivých obdobích, tj. identifikovat onen normativní rámec „dobrého“ mateřství, který vstupoval do života žen a ovlivňoval jejich mateřské projekty. K tomuto účelu jsem analyzovala tři textové korpusy: a) analýza dostupných ročníků Vlasty od roku 1947 do roku 2000; b) sekundární analýza výstupů dobových sociálněvědních výzkumů pojednávající o rodině, mateřství, péči o děti; c) sekundární analýza současných sociálněvědních výzkumů diskutujících témata mateřství, péči

o děti, rodinu v období socialismu (popř. krátce po roce 1989) prizmatem současných teorií. Při analýze textových korpusů jsem vycházela z principů kvalitativní obsahové analýzy (Hsieh, Shannon 2005; Mayring 2000; Gheyle, Jacobs 2017), která s texty nepracuje na úrovni počítání slov, ale víc zohledňuje sémantické vztahy a vazby a zároveň stojí na interaktivnějším procesu mezi zkoumajícím a analyzovanými texty. Mayring (2000) uvádí, že kvalitativní obsahová analýza je spíše induktivní práce s textovými korpusy, kdy cílem není analýza na základě seznamu předem definovaných kategorií, ale proces analýzy je mnohem flexibilnější a umožní tak vytvářet kategorie kódů na základě analýzy. Kvalitativní obsahová analýza je tak o konstantní re-konceptualizaci, re-interpretaci a re-definici kódů a kategorií (White, Marsh 2006), jejíž cílem je hledáním témat a vzorců v analyzovaných textech. Je to metoda, která jde „za význam“ řečeného s cílem kategorizovat text na základě jeho významu, sdělní a obsahu (Hsieh, Shannon 2005). Dle Gheyle a Jacobse (2017) je nutné zohlednit, jaké textové korpusy vstupují do analýzy (např. analýza novinových článků na zadané téma napříč různými periodiky a nebo analýza tématu v historii jednoho periodika). I já jsem, v souladu s principy kvalitativní obsahové analýzy, v analýze třech výše uvedených textových korpusů takto přistupovala a níže tak představím jejich způsob analýzy.

Výběr těchto tří datových korpusů (tj. dobové expertní a vědecké výstupy + články a příspěvky v ne-expertním periodiku Vlasta + současné výzkumy analyzující i tyto zdroje) mělo svůj účel. Cílem této analýzy bylo analyzovat, jakou rétoriku a argumentaci tyto rozdílné textové korpusy v kontextu mateřství, péče o děti a rodiny využívají; z jakých zdrojů samy vycházejí; a jakými obsahy a významy naplňovaly normy a očekávání definující „dobré“ mateřství a „správnou“ péči o děti ve třech definovaných obdobích. Zajímalo mne také, zdali v jejich argumentaci o tom, kdo je „dobrá“ matka dochází ke konfliktu, nebo naopak se tyto zdroje doplňují a vytvářejí tak monolitický obraz „dobrého“ mateřství i ženství a „správné“ péče o děti, uplatňovaného na ženy-matky vždy v daném období. Za přínos této analýzy mj. považuji velmi detailní analýzu ne-expertního periodika Vlasta. Obsahová analýza Vlasty mi umožnila studovat další úroveň působení expertních poznatků o péči o děti, o mateřství a o rodině, neboť jsem studovala, zdali i na stránkách Vlasty byly využity expertní poznatky podporující určitý pohled na pozici ženy a matky v rodině/společnosti a zdali se ženy ve na stránkách Vlasty setkávaly s rámováním sociální reality, které bylo ve shodě s proklamovaným rámováním pozice žen v rodině/společnosti od politické aparatury a expertů/tek.

Časopis Vlasta byl do roku 1989 jedním z mála pravidelně vydávaných periodikem určené pro ženské publikum, který je vydáván dodnes. Vlasta, ačkoliv byla časopisem pro ženy, také obsahovala mnoho politicky laděných článků (na stránkách Vlasty si tak vedle receptů čtenářky a čtenáři mohli přečíst informace o úspěchu plánované pětiletky nebo o úspěších soudruhů ze SSSR v oblasti vesmírného cestování). Analýza zohledňovala politickou atmosféru, ve které byly texty vydávány.

V první fázi jsem ve Vlastě hledala a následně analyzovala veškeré články, kde se objevovala v různých variacích tato témata: těhotenství a lékařská péče, porod lékařská péče, péče o děti, předškolní péče, mateřská péče v domácnosti, děti a škola, zaměstnanost žen, odměňování, kombinace práce a péče, otec a muž v rodině, vaření pro děti, výchova dětí. Do analýzy jsem zahrнула jak články z pera odborníků a odbornic z oblasti medicíny, práva, psychologie, gynekologie, tak i články a reportáže psané převážně redaktorkami. Tematický okruh článků, které jsem do analýzy zahrнула, vycházel ze schématu norem „dobrého“ mateřství, které jsem představila v teoretické části. Celkem jsem analyzovala více jak 1500 článků, reportáží a příspěvků z let 1947 do roku 2000²⁹ (viz seznam literatury).

Jak uvádí Mayring (2014), kvalitativní obsahová analýza může následovat deduktivní postup (tj. stanovení teoretického ukotvení výzkumu, konceptuálních rámců atd. na základě nichž si před samotnou analýzou definujeme kategorie, které jsou následně hledány v textovém korpusu) nebo induktivní postup (tj. na začátku výzkumu máme výzkumnou otázkou a výzkumná témata, která strukturují naši analýzu, jasné kategorie se však objevují až v procesu analýzy a kódování). Samozřejmě, jak uvádí také Mayring (2014), oba přístupy se v analytické praxi často prolínají. Při identifikování očekávání a norem vztahujících se k „dobrému“ mateřství a „správné“ péči o děti (= schéma norem v teoretické části práce) jsem vycházela z existujících výzkumů. Do určité míry jsem do analýzy dokumentů vstupovala s tématy/rámcem, ale tyto rámce byly definovány velmi obecně (např. norma návratu matek zpět do zaměstnání a doba pobytu matek v domácnosti), v analyzovaných textech jsem hledala, jakými významy a argumenty tyto texty mnou definované normy a očekávání v daném období naplňují (např. ideální doba strávené péčí o děti v domácím prostředí, ideální doba umístění dítěte do předškolního zařízení atd.). Tento postup autorský tým Hsieh a Shannon (2005) definují jako

²⁹ Několik čísel Vlasty nebylo v knihovně dostupných, nemohly být tak to analýzy zahrnuty. Jednalo se však jen o pár ročníků.

summative content analysis (lze přeložit jako sumarizující obsahová analýza). V prvním kroku jsou stanovena slova nebo slovní spojení, které jsou hledána v analyzovaných textech (témata viz první odstavec). Analýza může být v tomto kroku ukončena a výsledkem je početní zastoupení daných slov nebo slovních spojení v dokumentech. Já jsem v analýze pokračovala a analyzovala jsem, v jakém kontextu bylo o tématech psáno, jak byla tato témata interpretována a rámována a mj. jsem sledovala, zdali je zde odkázáno k expertním poznatkům a pokud ano, k jakým. Využila jsem kódovací klíč z analýzy rozhovorů, kdy jsem primární kódy využila také v kódování vybraných článků z Vlasty a mohla jsem tak prohlubovat analýzu, kdy jsem na jedné straně měla projevy norem a očekávání „dobré“ mateřství a „správné“ péče o děti ve Vlastě, a na druhé straně jsem identifikovala projevy těchto norem ve výpovědích samotných matek ze třech období.

Dle Hsieh a Shannon (2005) je tato metoda vhodná pro zjištění toho, jak jsou slova používána a jaké významy jsou jim přidávány. Tím, že se zkoumající zaměřuje na vybraná slova/slovní spojení, mu/jí však může unikat širší kontext, který se podílí na utváření významu slov/slovních frází v textu. Ne vždy jsme schopni identifikovat a definovat všechna slova/slovní spojení, která nějakým způsobem intervenují a ustavují význam a způsob užití témat, na které se zaměřuje náš výzkum. Tento limit analýzy jsem ošetřila sekundární analýzou dalších textových korpusů: a) dobové zdroje, ze kterých příspěvky ve Vlastě často čerpaly b) současné sociálněvědní výzkumy vycházející z některých textů vybraných v mých textových korpusech pro analýzu.

Sekundární analýza dobových výzkumů a odborných textů

Další sada textů, které byly součástí analýzy, byly odborné sociálně vědní studie a výsledky výzkumů pojednávající péči o děti, mateřství a vztazích v rodině vydané mezi lety 1948 – 1989 (celkový seznam v závěrečném seznamu použité literatury). Dostupnost zdrojů však byla značnou selektivní charakteristikou. Dalším důležitým hlediskem byla jejich validita pro disertační výzkum – zařadila jsem do tohoto korpusu textů ty výzkumy, které byly jmenovány ve Vlastě (bohužel jich dostupných nebylo mnoho) a nebo studie, které analyzovaly sociálněvědní výzkumy ze současnosti pojednávající o stavu před rokem 1989. Celkem jsem analyzovala 33 sociálně vědních výzkumů a studií, které reflektovaly téma mateřství, péče o děti a pozici ženy v rodině ve třech definovaných obdobích.

Při analýze tohoto korpusu textů jsem využila klasickou sekundární analýzu. Sekundární analýza dobových dokumentů měla za cíl identifikovat a odhalit, jakými významy a obsahy tehdejší dobové dokumenty naplňovaly normy a očekávání „dobého“ mateřství a „správné“ péče o děti. Stejně jako při obsahové analýze Vlasty jsem i tady využila schéma norem „dobrého“ mateřství. Cílem sekundární analýzy bylo zjistit, jakými obsahy tyto texty naplňují ony normy, jaká společenská očekávání od žen-matek definují a přesněji určit, jakým normativním tlakům čelily v oblasti péče o děti ženy vychovávající své děti v jednom ze tří definovaných období. Výhodou této části analýzy byla její rozmanitost – analyzovala jsem jak sociologické studie a výzkumy³⁰, dále jsem analyzovala odborné, ale ne natolik expertní studie, které shrnovaly nebo pracovaly s výsledky jiných studií³¹, a také jsem analyzovala příručky nebo populárně naučné knihy, které vycházely z výzkumů, ale výsledky byly prezentovány tak, aby jim rozuměla širší veřejnost. Rozmanitost zdrojů byla nespornou výhodou, neboť jsem získala různé argumentační rámce a názorové postoje z různých vědeckých pozic k jednotlivým tématům v otázce péče o děti, pozice ženy v rodině a k mateřství. Výhodou sekundární analýzy je, že mnoho textů vychází z vlastního výzkumu nebo shrnuje poznatky jiných výzkumů, což mi ušetřilo čas. Nevýhodou se může zdát, že se do těchto textů promítly socialistické myšlenky a názory o rodině, o matkách a otcích, tj. že neprezentovaly „pravdu“, ale byly poplatné dobovému smýšlení. Právě tato rovina analyzovaných textů však byla pro moji analýzu klíčová – pokud jsem chtěla zjistit, jakým normám a očekáváním v dané době matky čelily, je nutné vzít v potaz dobové texty a studie, které tyto normy ustavovaly. Mým cílem tak nebylo soudit, zdali např. ekonomická aktivita má na vývoj dětí tak negativní dopad, jak bylo predikováno, ale to, že došlo k propojení ekonomické aktivity žen a péče o děti a jaké interpretační závěry z tohoto propojení plynuly, jaké argumenty byly využity pro zvýznamnění negativních dopadů ekonomické aktivity žen na vývoj dítěte. Díky tomu, že jsem analyzovala také současné sociálněvědní analýzy, kdy mnohé z nich z těchto dobových textů vycházely, měla jsem možnost má zjištění komparovat s jejich zjištěními anebo jimi prohloubit mou vlastní analýzu.

Sekundární analýza současných výzkumů

Poslední část analýzy dokumentů, byla sekundární analýza současných sociálně vědních studií, které vznikly po roce 1989, a které se věnují genderovým vztahům v období socialismu a

³⁰ např. jsem analyzovala výzkumy zaměřené na zaměstnanost žen v určitém období mezi lety 1948-89, tudíž jsem analyzovala tabulky, grafy a další statistická data.

³¹ např. knihy věnované otázce zaměstnanosti žen, jejich ekonomická aktivitě a vlivu na péči o děti.

tématům jako je mateřství, rodičovství, péče o děti před rokem 1989, některé z nich také diskutují proměny mateřské role, péče o děti a role žen ve společnosti a v rodině, ke kterým došlo díky politickým a ekonomickým změnám po roce 1989 (viz Rákosník, Šustrová 2016; Hašková, Saxonberg ed. 2012; Dudová 2009 a 2012; Hašková, Uhde ed. 2009; Havelková B. 2009, 2014, 2017; Havelková H., Oates-Indruchová 2015; Lišková 2012 a 2018 atd.). Tyto knihy zpravidla vycházely z analýzy dobové odborné literatury, dobových statistik a výzkumů nebo z vlastního terénního výzkumu. Do sekundární analýzy jsem zohlednila výše uvedené studie a výzkumy, které považuji za zásadní v oblasti sociálněvědního výzkumu genderových vztahů za socialismu (a krátce po něm) a výzkumu v oblasti mateřství/péče o děti. Zároveň tyto publikace leckdy čerpaly z těch samých dobových odborných dokumentů, jako jsem čerpala já, tudíž se zde otevíral prostor komparaci našich zjištění, popř. prohloubení mých analytických závěrů. Mnohdy však čerpaly z materiálů, které nejsou dostupné, nebo tyto studie vycházely z analýzy rozsáhlého množství statistik a studií, kterou jsem z časových důvodů analyzovat nemohla, nebo šlo o výzkumy (např. genderová analýza socialistického práva), které jsem vzhledem ke svému profesnímu zaměření též nemohla realizovat. Vybrané publikace považuji za vysoce kvalitní a validní a za velmi kvalitní základ pro stanovení toho, jak se v mnou definovaných třech obdobích diskutovalo o mateřství a péče o děti a jak byla ukotvena pozice a role ženy ve společnosti a v rodině. Sekundární analýza současných výzkumů nenásledovala natolik principy kvalitativní obsahové analýzy, ale tyto zdroje pro mne představovaly cenné informace o tom, jakými obsahy byla naplněna normativní očekávání od ženské role ve společnosti a v rodině a od žen jakožto od matek ve třech definovaných obdobích. Díky tomu, že tyto výzkumy se zaměřily na oblasti, jako je sexualita nebo právo, kde bych se svou expertízou normativní očekávání odhalovala velmi těžce, pomohly mi tyto studie doplnit další střípky do mozaiky „normy a očekávání od žen a matek ve třech definovaných obdobích. Celkový seznam analyzovaných knih je v seznamu literatury na konci této práce.

Genderové vztahy (nejen) za socialismu

Otázka působení a udržení genderového řádu ve společnosti byla tématem mnoha teoretických i výzkumných prací. Například teoretička Sandra Harding (1986) definuje tři základní úrovně působení genderového řádu ve společnosti: a) úroveň symbolická, b) úroveň dělby práce dle pohlaví c) úroveň genderových identit. Dle Harding (1986) je nutné zohlednit, jak je v naší společnosti konstruován mužský a ženský gender (jaká jsou očekávání od mužské a ženské role, jak se má „správný muž“ či „správná žena“ chovat); jak probíhá dělba práce na základě pohlaví v různých institucích jako je rodina nebo trh práce; které aktivity jsou konotovány s mužským nebo ženským genderem; důležité jsou také symboly spojené s mužským a ženským genderem. Teorie Joan W. Scott (1986)³² do analýzy působení genderového řádu přináší i další úroveň, především individuální rovinu (tj. jak samotní aktéři / samotné aktérky vytvářejí nebo se podílejí na konstrukci genderových identit, a tím i na jejich reprodukci). Do značné míry zohlednění individuální úrovně, řečeno terminologií Candace West a Dona H. Zimmermana (1987), umožní analyzovat „dělání genderu“, tj. jak v každodenních aktivitách vytváříme a konstruujeme naši genderovou identitu a co nás ve výsledku ovlivňuje v utváření „správné“ mužské a ženské genderové identity.

Při využití těchto teorií o působení genderového řádu, které jsou produktem „západního feminismu“, je potřeba určitá citlivost ke specifikům socialistického zřízení a jak uchopoval vztahy mezi muži a ženami (viz např. Wagnerová 2017; Havelková, Oates-Indruchová 2015). Je nutné reflektovat to, jak tehdejší politické a nebo expertní komunity přistupovaly k otázce rovnosti mezi muži a ženami. Havelková a Oates-Indruchová (2015) zpochybňují častý argument, že před rokem 1989 neexistoval výzkum o ženách. Naopak, experti a expertky v oblasti demografie nebo ekonomie realizovali výzkumy týkající se např. zaměstnanosti žen, ženy a druhá směna v domácnosti, ženy a nízká porodnost atd. Nicméně je potřeba vnímat tyto výzkumy v kontextu ekonomických, politických nebo společenských podmínek, ve kterých tyto výzkumy vznikaly. Co chybělo, byl kritický pohled nebo veřejná debata nad výsledky těchto expertních poznatků. Po roce 1948 totiž v ČSSR nevznikly ženské spolky specificky za účelem diskuze genderových témat, nastavení kritického zrcadla expertnímu a politickému diskurzu

³² Scott (1986) mimo roviny subjektivních identit do analýzy působení genderového řádu ve společnosti zahrnuje také úroveň sociálních institucí a organizací (trh práce, rodina a manželství, vzdělávací systém), dále pak úroveň symbolů a mýtů definující mužství a ženství. Poslední úroveň je dle Scott (1986) úroveň normativních očekávání, která naplňují kulturní symboly a mýty konkrétními normativními představami o mužství / ženství, které přisuzují mužům a ženám ve společnosti určité vlastnosti, typy chování, a jiné naopak zakazuje.

nebo za účelem osvěty veřejnosti v otázkách feminismu. Naopak, hlas žen byl vyvlastněn³³, tato témata byla ženským spolkům odebrána a stala se součástí státního projektu emancipace. Samozřejmě tento argument neubírá na významu tomu, že se otázka rovnosti žen a mužů (poprvé a doposud naposled) stala předním politickým tématem. Díky tomu byla otázka emancipace žen uchopena mnohem komplexněji a byla tak zaváděna opatření napříč různými oblastmi veřejného i soukromého života. Na druhé straně zde ale po dlouhá desetiletí nebyly veřejně artikulovány názory a postoje veřejnosti k zavádění opatření vyrovnávající rozdíly mezi muži a ženami ve veřejné a soukromé sféře. Ve veřejné debatě se do roku 1989 sice sporadicky objevují reakce veřejnosti, např. čtenářek dobových časopisů (např. *Vlasty*, jak ukáží níže), které se vyjadřují k opatřením a legislativním úpravám, ale šlo o atomizované příspěvky, které často zůstávaly bez větší debaty nebo reakce (viz Scott 1974; Heitlinger 1979). Teprve až po roce 1989 začínají pomalu vznikat „prožensky“ orientované a feministické organice. Jejich začátky v období transformace však nebyly jednoduché, neboť vznikaly v době, kdy političtí představitelé a představitelky téma rovnosti žen a mužů ignorovali (Hašková, Křížková 2006). Také média nebyla genderově senzitivní, natož aby informovala o aktivitách nově vzniklých neziskových (proženských či feministických) organizací³⁴, které však často substituovaly stát v oblasti pomoci a podpory, např. matkám samoživitelkám, obětem domácího nebo sexuálního násilí. Genderová a feministická témata tak byla témata neziskových organizací a dalších podpůrných skupin, nikoliv politickým tématem. Jejich prosazování již nebylo vedenou cestou shora, ale naopak zdola, od samotných žen, mužů a všech těch, kterým jakékoliv genderové nerovnosti nebyly lhostejné.

Politický, ekonomický i společenský kontext před rokem 1989 je nutné zohlednit v analýze genderových vztahů. Hana Havelková a Libora Oates-Indruchová (2015) poukazují na to, že současné studie genderových vztahů za socialismu často homogenizují tzv. ženy z Východu, bez reflexe toho, že i mezi ženami byly značné diverzifikace (z hlediska jejich vzdělání, regionu, věku atd.). Místo analýzy života žen nebo mužů za socialismu je přesnější analyzovat působení genderového řádu v období socialismu na individuální, institucionální a symbolické úrovni (viz Scott 1986; Harding 1986), a pojímat tak genderovou kulturu v období socialismu jako „*tvorbu symbolických významů prostřednictvím žité a diskurzivní praxe sdílené určitou komunitou.*“ (Havelková, Oates-Indruchová 2015: 10). Havelková Hana (2007)

³³ Tento termín používá H. Havelková (2015) v knize *Vyvlastněný hlas*, jakožto analogii k vyvlastnění majetku po r. 1948 ze soukromého vlastnictví.

³⁴ Již v první polovině 90. let bylo registrováno 70 ženských neziskových organizací (NNO) a jejich počet rostl. Zpravidla se věnovaly podpoře, pomoci, osvětě v oblastech trhu práce, domácího a sexuálního násilí, prostituci atd. V rozvoji těchto skupin sehrály důležitou roli styky se zahraničními osobnostmi feminismu nebo spolupráce se zahraničními subjekty, které v 90. letech značně ovlivnily ideové, myšlenkové ale i praktické směřování NNO (Hašková, Křížková 2006).

k analýze genderových vztahů v období socialismu dodává, že zatímco na „Západě“ byly vztahy mezi muži a ženami nahlíženy optikou genderových teorií, např. reprodukce a působení genderového řádu ve společnosti, v ČSSR bylo téma rovnosti žen a mužů do roku 1989 politickým tématem, jako je snaha emancipovat ženy v oblasti zaměstnání, avšak bez využití genderové optiky (např. jaké profese nebo pozice ženy zastávaly nebo zdali byly odměňovány stejně, jako muži). Před rokem 1989 sice vzniklo několik knih pojednávajících o vztazích mezi muži a ženami od „západních“ autorek (viz Scott 1974; Heitlinger 1979), ale šlo o využití „západních“ feministických a genderových teorií a konceptů na československou realitu, což ne vždy odpovídalo zkušenosti mužů a žen v tehdejší ČSSR. Havelková (2007) o tomto procesu hovoří jako o zkušenosti bez teorie / teorie bez zkušenosti: na straně „západních“ autorek chyběla „východní“ zkušenost se socialismem, na straně „východních“ autorek chyběl teoretický background „západních“ autorek. Wagnerová (2017) naráží také na další rovinu analýzy genderových vztahů a identit v období socialismu, a tou je analýza prostřednictvím genderových identit a vztahů v rámci expertních či politických debat. Jde o to, jak a jaké aspekty mužství a ženství si vybírají různí aktéři / různé aktérky, s jakými vlastnostmi či dovednostmi je v debatách spojují, a tím utvářejí nové genderové identity nebo ty původní reformulují. Jde tedy o to, jak si aktéři a aktérky do debaty pragmaticky vybírají specifické dovednosti nebo schopnosti mužských a ženských identit a rámují jimi debatu. Wagnerová (2017) ukazuje, že v debatách o ženské roli ve společnosti byla často pragmaticky využita jedna z rolí ženy (pracovní, pečující, politická), a právě hlavní zaměření se na jednu či více rolí ustavilo i obecné očekávání od žen. Například, když se podíváme na projekt emancipace v 50. a ještě v 60. letech, tento projekt stál na rovnosti ve stejnosti, tj. ženy měly být rovny mužům v zaměstnání (měly mít stejné mzdy, obsazovat stejná místa i profese). Žena tedy byla spolubojovnice v boji za mír a socialistickou společnost, ne jen pečující matka. V tomto kontextu byla ženská pracovní síla pragmaticky využita. V průběhu 70. let se projekt emancipace mění a ideálem se stává rovnost mužů a žen s respektem k jejich odlišnosti, což se projevilo např. ve reflexi genderové segregace, kdy gender se stává vysvětlujícím faktorem koncentrace žen v určitých (často méně placených) oborech.

Genderová osa je jednou ze základních os mého výzkumu a protože značnou část analýzy zaměřuji na období před rokem 1989, vycházím z teoretických přístupů působení genderového řádu ve společnosti, jež jsou senzitivní k socialistické zkušenosti (jako je absence feministických studií a teorií, které by nastavily kritické zrcadlo politickým krokům nebo expertním poznatkům; absence „hlasu zdola“ tj. samotných žen a jejich možnost formulovat a verbalizovat své zkušenosti a nebo s inkorporací tématu rovnosti žen a mužů do politických

témat). Navazují tak na analýzu genderových vztahů v období socialismu, který je představen v knize *Vyvláštěný hlas* (2015), kde je gender definován jako sociální konstrukce projevující se na třech úrovních (institucionální, symbolické, individuální), které svým spolupůsobením utvářejí genderový řád. Ten již v sobě obsahuje nejen diferencii mužského a ženského genderu, ale především hierarchičnost genderových identit. Díky působení genderového řádu na úrovni jedince, institucí a symbolů, je hierarchie mezi gendery zakořeněna hluboko ve fungování společnosti. Pokud jsou genderové vztahy analyzovány touto optikou, pak jsme schopni sledovat působení genderového řádu nejen jako důsledku znevýhodňující legislativy či ekonomických praktik, ale naopak jsme schopni odhalit na základě studia kulturních a sociálních praktik, proč a jak je genderový řád udržován a jaké rozdílné sociální pozice udává pro muže a pro ženy. A to i s ohledem na fakt, že kategorie muži či ženy nejsou homogenní kategorií, ale že v rámci každé kategorie existují různé skupiny mužů a žen, jimž genderový řád definuje rozdílné sociální pozice. Využitím tohoto typu genderové analýzy jsme tak schopni vyhnout se zjednodušené analýze, popisující vztah žen (objektu) a režimu/strany/státu (subjektu) často jako vztah postavený na pasivitě žen, ale naopak jsme schopni ukázat, jak se genderový řád proměňuje a to i v závislosti na aktivní participaci mužů a žen (viz i Havelková, Oates-Indruchová 2015). Inspiruji se také teoreticko-analytickým přístupem Joan W. Scott (1986) a zajímá mě, jak se genderový řád projevoval úrovní kulturních symbolů (mužství a ženství) a jakými normativními očekávaními jsou tyto symboly mužství a ženství naplněny (primárně ve vztahu k péči o děti); a dále pak jak se genderový řád projevoval na úrovni institucí a organizací společnosti (v rodině, v manželství, v zaměstnání) a jak se následně promítl do subjektivních identit žen a mužů a do jejich „dělání genderu“. Výše nastíněná analýza genderových vztahů a identit mi umožní odhalit, jak byly v jednotlivých obdobích ustaveny genderové vztahy a jaké aktivity byly očekávány od žen (i mužů) v rodině, zaměstnání a společnosti. V narativních rozhovorech bude tato analýza využita k odhalení toho, zdali ve vyprávění komunikačních partnerek toto normativní očekávání rezonovalo.

Definice vybraných období

Základem zde představené periodizace genderových vztahů za socialismu a v 90. letech jsou genderové analýzy práva (např. Havelková 2009; 2010; 2015 a 2017), trhu práce (např. Wagnerová 2017; Křížková, Vohlídalová 2009a), rodinného života a rodinné politiky (např. Wagnerová 2017; Rákosník, Šustrová 2016; Hašková, Uhde 2009), ale také analýzy týkající se intimního života a sexuality (např. Potančoková 2007; Lišková 2012 a 2018). Zde představená periodizace genderových vztahů před rokem 1989 a začátkem let 90. se liší od obecně deklarované politologické periodizace dějin socialismu v ČSSR. Jako příklad lze uvést období uvolnění v 60. letech: zatímco v politice dochází k určitému uvolnění, tradiční genderové vztahy jsou naopak upevňovány (např. dochází k přesunu péče o děti zpět do rodin; postupně se zvyšuje doba strávená péčí o děti v domácnosti), dochází k posílení genderové polarizace a ke konzervaci genderově stereotypních mužských a ženských rolí, což se promítlo v 70. letech v různých politických a legislativních opatřeních. Výše citované texty byly součástí textových korpusů k sekundární analýze, ve kterých jsem mapovala proměny genderových vztahů i normativních očekávání spojených s ženskou rolí v rodině, zaměstnání a společnosti. Tato analýza mi posloužila jako základ k periodizaci genderových vztahů a k vymezení třech období. Skrze sekundární analýzu dobových sociálněvědních výzkumů pojednávajících o ukotvení a projevech genderových vztahů ve společenských institucích (jako je rodina, manželství atd.) za socialismu a po roce 1989 jsem vymeziła tři období, kde jsou patrné proměny společenských očekávaných aktivit od žen i proměny genderových vztahů.

Vymezení třech období a ukotvení pozice ženy v rodině, zaměstnání a společnosti:

- a) **První definované období - 50. a 60. léta** - je charakteristické především masivním vstupem žen do zaměstnání, kdy právě možnost placené práce a zvyšování vzdělání a kvalifikace, byla součástí státního projektu emancipace žen (status žen měl být dorovnán statusu mužů a to v oblasti trhu práce). Havelková Barbara (2010 a 2015) na základě právní analýzy ohraničuje toto období lety 1948 až 1962 a nazývá jej obdobím zrovnoprávnění. Jedná se o velmi výstižný název, neboť jde o období, které bylo plné změn směrem k genderové rovnosti (např. v oblasti rodiny došlo k eliminaci patriarchálních zvyklostí, liberalizovaly se rozvody, zlepšilo se postavení svobodných matek atd.). Toto období je dále charakteristické zintenzivněním zásahu státní moci do soukromé a intimní oblasti obyvatelstva, na druhé straně ale tento zásah znamenal

eliminaci generově stereotypních (až diskriminujících praktik) praktik mezi muži a ženami/ manželi/ partnery, a došlo také k posílení role ženy v rodině i ve společnosti (viz i Rákosník, Šustrová 2016). Křížková Alena a Vohlídalová Marta (2009a) na základě analýzy dostupných dobových dokumentů a statistik zaměřených na postavení žen na trhu práce uvádějí, že 50. léta jsou charakteristická mj. nástupem žen i do maskulinizovaných oborů, jako je výroba. Autorky ale dále ukazují, že se již v 60. letech začíná projevovat horizontální genderová segregace, tedy že se nepodařilo dostat ženy do všech oborů a oblastí zaměstnání, naopak se ženy začínají koncentrovat v profesích, které mají blízko k jejich pečující roli, jde však o nízko kvalifikované a nízko finančně ohodnocené profese. Již zde autorky identifikují začátek dvoupříjmového modelu, kdy muž je hlavní živitel a žena spoluživitelka, což podpořilo v dalších obdobích svázání žen s pečující rolí, která se postupně stává určitou kompenzací jejich nižších příjmů. Naráží se tak na limity emancipace žen – procesy a kroky kterými byla realizována, se ukázaly jako nevhodné (důraz na práci žen vs. neutěšené podmínky pro kombinace práce a péče pro zaměstnané rodiče, nejen matky) (viz i Wagnerová 2017). Poznatky z analýzy Křížkové Aleny a Vohlídalové Marty (2009a) korelují také se zjištěním z právní analýzy Havelkové Barbary (2015), která rozmezí 1962-1968 definuje jako období reflexe. Jde o období, kdy je na ženy stále apelováno, aby pracovaly (neustále platily genderově progresivní opatření, které ženy podporovaly při vstupu do zaměstnání), na druhou stranu nejsou vytvořeny dobré podmínky pro jejich plné pracovní nasazení (nedostatek míst v jeslích a školkách, péče o domácnost byla stále doménou žen, projekt Osvobozené domácnosti nedospěl do zdárného konce atd.) a postupně dochází k reflexi problémů týkajících se kombinace práce a péče jak mezi experty/expertkami, tak i mezi politickou elitou. Zároveň v 60. letech dochází ke snížení porodnosti, což vyústilo v roce 1957 k založení Státní populační komise (SPK), kam byli přizváni odborníci a odbornice z oblasti pediatrie, demografie, psychologie a dalších vědních oblastí, s cílem identifikovat důvody snižující se porodnosti, ale také možná řešení. Řeší se témata jako je ekonomická výhodnost vysoké zaměstnanosti žen v kontextu péče o malé děti, výhody a rizika institucionální péče o předškolní děti nebo otázka bytové politiky (Dudová, Hašková 2010). Na základě výzkumů SPK vznikají propopulační opatření, primárně týkající se finančního zvýhodnění nebo podpoření rodin s dětmi (Dudová, Hašková 2010), ale také nová vize v oblasti bytové politiky, neboť dostupné bydlení bylo v rámci výzkumů veřejných mínění identifikováno jako klíčový faktor, dle kterého se mladé rodiny rozhodují, kolik dětí budou mít (viz Srb,

Kučera 1959). Začíná se řešit také přetížení žen v důsledku jejich zaměstnání a tzv. druhé směny v domácnosti. Propopulační opatření spolu se strachem z nízké porodnosti vedla postupně k přijetí takových politik, které ve svých důsledcích znamenaly re-familizaci, tj. navrácení péče o děti do rodin, která měla být realizována ženami (viz Hašková 2011). Jak se tato opatření projevila v expertním či laickém diskurzu nebo v životech běžných rodin a především žen, se mnohem více projevilo ve druhém definovaném období. Na konci prvního období se tedy objevují první vlaštovky v oblasti práva, ale také v nastavení a fungování trhu práce a dělby práce v domácnosti, které předznamenávají posílení pozice rodiny a především posílení pečující role ženy (Wagnerová 2017; Rákosník, Šustrová 2016).

- b) **Druhé definované období - 70. a 80. léta:** Barbara Havelková (2010 a 2015) na základě právní analýzy definuje období 1968 – 1989 jako období stagnace, rezignace a období rodiny. Doba normalizace přispěla k posílení významu rodiny v životech jedinců (rodina byla kompenzací vůči nesvobodnému veřejnému prostoru), nicméně spolu s tím se znovu objevují genderově stereotypní úvahy o rodině (ženy jako ochránkyne rodinného krbu, ženy jako primární pečovatelky apod.) (viz Možný 2009; Vodochodský 2007; Lišková 2018 a další). Rodina je novou univerzální hodnotou, jejíž opatrování je však v rukou žen (Rákosník, Šustrová 2016; Wagnerová 2017; Křížková, Vohlídalová 2009a). Lišková (2012), která analyzovala sexuologické příspěvky 70. a 80. let, taktéž upozorňuje na vzrůstající důraz na rodinu i v oblasti sexuality a intimity. Rodina byla v sexuologických debatách definována jako místo, odkud se „rodí“ sexuální deviace. Především pokud v rodině nejsou heterosexuální rodiče s jasně vyhraněnými a koherentními genderovými rolami, má to vliv také na vývoj dítěte (viz i Lišková 2018). S podobnými závěry přichází také Potančoková (2007), která analyzovala novomanželské příručky z tohoto období a to, jak zde bylo veřejně diskutováno zodpovědné rodičovství. To, že se teprve v 70. a 80. letech začíná naplno rozvíjet debata o zodpovědném a plánovaném rodičovství, ukazuje právě na vzrůstající důležitost rodiny (čti specifické podoby rodiny) v expertních debatách. Lišková (2018) ale také upozorňuje, že za důrazem na zodpovědné rodičovství, jehož součástí byly také argumenty pro zodpovědné partnerství, stála snaha snížit rozvodovost, neboť rozpadající se rodiny nebyly znakem dobrého hospodářského plánování. Havelková Barbara (2015) na základě právní analýzy také upozorňuje, že další úroveň v boji za snižování počtu rozvodů bylo zřizování manželských poraden, které měly zákonem uloženou povinnost spolupracovat se soudy řešícími rozvody. To vše spolu s novými

legislativními opatřeními v oblasti rodinné a sociální politiky (prodloužení mateřské, nové finanční příspěvky pro rodiny s dětmi, ale také fakt že veškeré dávky a peněžité pomoci v době péče byly vázány na matku, otec je čerpat nemohl) vedlo k definitivnímu vyloučení otců z péče o děti a k zakořenění genderového kontraktu, který ženám přisuzuje pečující roli. Intenzivnější spojení žen s péčí o děti je patrné také v kritice institucionální péči o děti, která měla argumentační těžiště v genderově konzervativním rámování a zdůrazněním mateřské role v životech žen (i jejich dětí) (Hašková, Dudová 2010). Hašková (2011b) poukazuje na to, že tato opatření měla také vliv na chování obyvatelstva, primárně žen: např. narůstá procento žen, které se mezi prvním a druhým dítětem nevrací do práce nebo se prodlužuje doba, kterou ženy tráví v domácnosti péčí o dítě. Na druhé straně, vzhledem k nízkým příjmům obecně, byly dva příjmy v rodině stále nutností, ale ženy jsou stále spoluživitelkami rodiny, přičemž jejich příjem je pro udržení rodinného standartu zásadní, byť nižší. To, že je příjem žen pro domácnost druhotný také posiluje genderově konzervativní model dělby práce (viz Křížková, Vohlídalová 2009a). Havelková Hana (1993) popisuje tuto situaci jako rovnost v závislosti. Nejde o to, že by si muži a ženy byli rovni, ale protože byly jejich mzdy tak nízké, byli na sobě manželé existenčně závislí. Ženy však navíc mimo placenou práci vykonávaly druhou a třetí směnu v domácnosti (Křížková, Vohlídalová 2009a).

- c) **Třetí definované období - 1989 – 90. léta:** v tomto období lidé nacházejí politickou svobodu nebo svobodu slova a projevu, bohužel témata jako je genderová rovnost byla na nějakou dobu odsunuta stranou (Wagnerová 2017). Křížková Alena a Vohlídalová Marta (2009a) upozorňují, že také termíny jako solidarita, participace nebo emancipace žen měly ideologický nádech, a tehdejší společnost se spíše snažila oprostít od všeho, co připomínalo socialistickou minulost. Jednou z cest, jak se od této minulosti distancovat, bylo např. podpořit aktivity a činnosti, které byly v období socialismu mírně upozaděny, jako je mateřství a péče o děti. Posun od centrálně plánované ekonomiky směrem k tržnímu kapitalismu s sebou přinesl požadavek tvrdé konkurenceschopnosti, flexibility a plného pracovního nasazení, což vyostřuje konflikt mezi pečující a pracující rolí u žen (Křížková et al. 2011). Křížková et al. (2011) upozorňují také na rozpory ve společenském očekávání od ženské role – česká veřejnost na jednu stranu souhlasí s tím, aby žena přispívala do rodinného rozpočtu, na druhou stranu souhlasí s tvrzením, že dítě v nepřítomnosti matky trpí. Konflikt mezi pracující a pečující rolí se také ještě více vyostřuje. Hašková (2011b) ukazuje také na změnu v oblasti péče o děti – zatímco do roku 1990 byl nejrozšířenější model péče o nejmenší

děti v rodinách se zaměstnanými rodiči ten, kdy při hojném využití předškolní péče byla využita také péče v domácnosti, od roku 1990 se naopak model péče o děti mění, a péče o děti je realizována v domácnosti zpravidla matkou, a zaměstnaní rodiče tak využívají spíše pomoc od prarodičů nebo se v péči střídají, méně pak využívají institucionální péči o děti. Zároveň v ČR stále sílí model tzv. intenzivního mateřství (Hays 1996), který je charakteristický zaměřením se na potřeby a zájmy dítěte a intenzivní péčí matky v domácím prostředí. K prohloubení genderově konzervativních postojů české společnosti, k posílení gender kontraktu v českých rodinách, ale také k nejisté pozici žen (hlavně matek) na trhu práce (Křížková, Vohlídalová 2009a) přispěly také změny v oblasti rodinné politiky, jako je prodloužení rodičovské na 3 roky a rodičovského příspěvku na 4 roky, čehož ženy hojně využívají (Hašková 2011b).

V následujících kapitolách využívám tuto periodizaci genderových vztahů jako základní mřížku a hledám tak, jakými významy, obsahy i argumenty jsou naplněny v jednotlivých obdobích normy „dobrého“ mateřství. Cílem následující analýzy je tak vymezení obrazu „dobré“ matky a „správné“ péče o děti, a to, jakými obsahy a významy byl tento obraz v jednotlivých obdobích naplněn. Zajímá mne, jaké obsahy a argumenty obsahoval onen normativní rámec „dobrého“ mateřství v jednotlivých obdobích, kterému byly matky vystaveny při realizaci svého projektu mateřství. Nejprve analyzuji společenská a normativní očekávání spojená s ženskou rolí v oblasti zaměstnání a poté se zaměřím na oblast rodiny, manželství a partnerských vztahů a na to, jaký obraz „dobré“ matky byl prezentován ženám a matkám v jednotlivých obdobích v soukromé sféře.

Pracovní trh³⁵ a postavení žen a mužů v zaměstnání před a po roce 1989

50. léta byla progresivním obdobím v oblasti vyrovnání statusu i pozice mužů a žen především ve veřejné sféře (Havelková 2015), i když v jiných oblastech života, např. v oblasti občanských svobod, znamenala tato léta útlum. Po nástupu Komunistické strany Československa (KSČM) v roce 1948 k moci se rovnoprávnost mužů a žen skutečně stala politickým cílem. Došlo k mnohým změnám, mezi těmi nejzásadnějšími lze vyjmenovat státem (a ústavou) garantovaný přístup žen ke vzdělání, do zaměstnání, vyrovnání pozice ženy a muže v rodině, legalizace potratů nebo liberalizace rozvodu. Jde snad o jediné období, kdy „Východ“³⁶ předběhl „Západ“³⁷ v otázkách genderové rovnosti. Samozřejmě že tyto změny směrem k rovnosti žen a mužů, které se staly součástí projektu emancipace pod hlavičkou státu, neunikly pozornosti zahraničních, především západních autorů a autorek. Oblastí, které si nejvíce západní autoři a autorky všimli, bylo právě zaměstnání a vzdělání, tj. státem garantovaný přístup k práci, ke vzdělání a nebo ke spravedlivé a rovné odměně. Friedman (1997) uvádí, že „Západ“ vnímal uchopení projektu emancipace státem (tedy shora) jakožto pozitivní krok, neboť např. v USA si ženy přístup k práci nebo ke vzdělání musely vydobýt samy (tedy zdola). České autorky (Havelková 2007; Havelková, Oates-Indruchová: 2015) spíše ukazují, že státem garantovaná povinnost pracovat byla např. ve světle neutěšené předškolní péče nebo domácích prací realizované převážně ženami spíše zdrojem trojitého břemene³⁸ než pozitivně vnímaným výdobytkem.

³⁵ V této práci je termín trh práce používán až v popisu stavu po roce 1989. Před rokem 1989 dobové expertní i neexpertní zdroje využívaly termíny zaměstnání, zaměstnanost atd. Takto jsou termíny využity i v této práci.

³⁶ Pojmem Východ jsou v textu označeny země bývalého SSSR.

³⁷ Pojmem Západ jsou označeny evropské země mimo SSSR, popř. USA.

³⁸ S termínem trojité břemeno pracuje např. Barbara Havelková (2015). Klasický termín dvojité břemeno dle Havelkové (2015) představuje dvě břemena v podobě práce a péče, ale autorka rozděluje péči na péči o domácnost a o děti. Ženy jsou tak dle jejího názoru zatíženy 3x – prací (často na plný úvazek), péčí o děti a péčí o domácnost. Tento termín také využívám ve své práci, neboť např. výzkumné zprávy Státní populační komise a další výzkumy rozdělovaly čas strávený péčí o děti a starostí o domácnost a umožní tak nahlédnout, kolik času trávily ženy péčí o děti a domácnost. Skutečně vidíme, že od r. 1948 dochází ke změně (navýšení tráveného času) především péčí o děti v domácím prostředí.

Ústava Československé republiky od roku 1948 garantovala rovný přístup k práci³⁹ a to pro všechny, tedy i pro ženy. Ústava zároveň deklarovala povinnost pracovat⁴⁰, nicméně zákon rozeznával také skupiny (např. těhotné), které byly z této povinnosti vyjmuty. S povinností pracovat souvisí také zavedení legislativy kriminalizující tzv. příživnictví, tedy parazitující způsob života na úkor systému (Havelková 2010). Povinnost práce však nebylo novým opatřením, neboť již v období druhé světové války a v době ustavení protektorátu byla tato povinnost zavedena taktéž v českých i slovenských zemích. Během druhé světové války šlo o reakci na kritickou ekonomickou situaci v důsledku války a komunistický režim toto opatření znovu zavádí po roce 1948, taktéž jako reakci na neuspokojenou ekonomickou situaci v poválečném období. Nicméně povinnost pracovat zavedla strana jako trvalé, nikoliv jako dočasné opatření (Rákosník, Šustrová 2016). Kalinová (2007) upozorňuje na důsledek znovuzavedení tohoto zákona po roce 1948 a to na vzrůstající procento žen vstupujících do zaměstnání. Hana Havelková a Libora Oates-Indruchová (2015) uvádějí, že masový nástup žen do zaměstnání lze vysvětlit ekonomickou potřebou státu a snahou vyvést zemi z ekonomické recese v poválečném období (viz také Vodochodský 2007), ale je nutné se také zabývat otázkou, jak tehdejší režim vnímal roli mužů a žen ve společnosti, jaké aktivity, především ve veřejné sféře, jim přisuzoval ale i to, jak byla společensky hodnocena práce mužů a práce žen. Pokud byla ženám přisouzena trojí role (pracující, budující a pečující) a mužům primárně role pracující, byly v tomto duchu také definovány vztahy mezi muži a ženami.

Ústavou garantovaný přístup k práci však znamenal reálné zvýšení zaměstnanosti žen. V roce 1948 pracovalo 37,8 % žen (tj. procentuálně vyjádřený podíl žen ze všech pracujících), v roce 1958 to bylo již 42,4 % žen, v roce 1968 došlo k dalšímu mírnému nárůstu na 45,9 %, a v roce 1971 se zaměstnanost žen pohybovala kolem 47 %. Zvyšující se zaměstnanost žen a jejich angažovanost ve veřejné sféře znamenala i změnu jejich denního režimu – zatímco v roce 1961 věnovaly zaměstnané ženy placené práci 7,1 hodin denně, v roce 1980 to bylo již 8,4 hodin denně (Kuchařová 2013)⁴¹. Ústava z roku 1948 mimo jiné mužům i ženám garantovala rovný přístup ke vzdělání. Od roku 1948 tak lze zaznamenat rychlý nárůst kvalifikační a vzdělanostní úrovně žen. Jak uvádí Wagnerová (2017), v letech 1952 – 1963 se počet

³⁹ Ústava ČSR z roku 1948, čl. III, odst. 3

⁴⁰ Ústava ČSR z roku 1948, čl. III, odst. 1

⁴¹ Jedná se o data z Historické statistické ročenky ČSSR, údaje za domácnosti zaměstnanců a vlastní výpočty Kuchařové (2013).

vysokoškolaček zečtyřnásobil, počet vysokoškoláků se zdvojnásobil, ale ještě v roce 1961 stále muži převažovali mezi absolventy vyšších stupňů vzdělání. Nicméně nárůst kvalifikační a vzdělanostní úrovně žen stále pokračoval, a především mladší ročníky žen dosahovaly vyššího vzdělání (např. oproti generaci jejich matek). Nízké vzdělání ženy nejenže vylučovalo z určitých oborů a pozic na trhu práce, ale také je jako ekonomicky závislé stavilo do podřízeného postavení i v rámci rodiny (Havelková 2009). Bohužel i přes narůstající vzdělanost a kvalifikační úroveň žen můžeme rozeznat značnou míru oborové segregace (která byla patrná i před rokem 1948, ale v tomto období narůstá), kdy např. technické obory byly silně maskulinizované (kolem 80 % mužů) a naopak obory oděvnické nebo knihovnické byly silně feminizovány⁴² (Wagnerová 2017; Havelková 2009).

Nicméně socialistická ideologie obsahovala myšlenku důležitosti vzdělání pro emancipaci žen i tříd. Marxistická teorie, jež je založena na kritice kumulace soukromého vlastnictví v rukách úzké skupiny lidí, taktéž kritizuje ekonomickou závislost jedné skupiny na druhé. Již Engels (1949) ekonomickou závislost žen na muži definuje jako jeden z důsledků nárůstu soukromého vlastnictví a zavedením rodinného modelu, kde se soukromé vlastnictví kumuluje v rukách muže. A právě vzdělání a možnost jeho uplatnění v zaměstnání se tak v tomto světle jeví jakožto cesta, jak ženy z tohoto nerovného vztahu vymanit a ekonomicky osvobodit (Engles 1949). Ekonomické osvobození žen a dělnické třídy se tak vzájemně prolínalo. Spojení ženské otázky s otázkou sociální mělo dle Wagnerové (2017) pro marxistickou teorii emancipace dva důsledky: za první, spojení osvobození ženy s osvobozením člověka mělo dopad na politickou a revoluční praxi, neboť bez osvobození ženy se neosvobodí proletariát a ženská hnutí zase nemohou osvobodit ženu bez pomoci dělnického hnutí; za druhé došlo v symbolické rovině ke spojení osvobození ženy a osvobození člověka. Změnit status žen ve společnosti tak znamenalo změnit struktury společnosti, jít cestou revoluce a velkých změn. Marxistická teorie tak přišla s revoluční myšlenkou, že bytí ženy v socialistické společnosti není dáno jen její biologickou funkcí, ale je závislé na sociálním, politickém i hospodářském stavu společnosti. Pouhá změna v legislativě tak neznamená reálnou změnu statusu ženy ve společnosti, protože musí dojít k proměně struktur a charakteru společnosti, aby byla možná také změna statusu ženy. Na druhé straně Wagnerová (1995) uvádí, že zpočátku byla myšlenka ekonomického osvobození žen součástí projektu emancipace, ale především v pozdějších

⁴² V roce 1963 ve výučním oboru oboru textil a oděvnictví studovalo 90,4 % dívek, v roce 1970 se stav téměř nezměnil, studovalo zde 92,4 % dívek. V roce 1963 ve výučním oboru potravinářského průmyslu studovalo 78,2 % dívek, v roce 1970 65,5 % dívek. Co se týká vyššího a vysokého školství, i zde existovala značná genderová segregace – obor pedagogiky studovalo v roce 1970 96,7 % dívek, obor knihovnictví studovalo v témže roce 89,7 % dívek (Wagnerová 2017).

fázích socialismu se za touto velkorysou myšlenkou skrývaly tlaky zaměstnání, kdy na jedné straně bylo hlásáno osvobození žen od neproduktivní domácí práce a její ekonomická svoboda, na druhé straně však došlo k vykořenění žen z rodinných vazeb a k oslabení rodiny obecně.

Téma genderové segregace ve vzdělání a na trhu práce ovšem překvapivě rezonovalo jak ve veřejném expertním diskurzu, tak i v laickém diskurzu. Již v padesátých letech se objevilo ve *Vlastě* několik článků vztahující se k genderové segregaci v zaměstnání, ale poselství těchto článků bylo rozporuplné (tj. na jedné straně byly dívky a ženy nabádány, aby vstoupily do zaměstnání a to i do mužských profesí, např. lze uvést reakci na dopisy čtenářů a čtenářek do jakých škol mají směřovat své dcery a bylo jim porazeno, aby rodiče dívky podpořili ke vstupu do genderově netypických (i studijních) oborů⁴³, dále lze nalézt články věnované ženám v „mužských“ oborech, které měly být předobrazem pracujících socialistické ženy⁴⁴; na druhou stranu tu byly články, které podporovaly genderovou segregaci, např. článek o ženách pracujících v hostinských službách, kde bylo toto povolání představeno jako finančně výhodné pro ženy a především jako výhodné pro celou společnost, neboť prací v těchto profesích uvolní ženy muže, kteří mohou pracovat v průmyslu a výrobě, která byla klíčovými odvětvími⁴⁵). Zejména v období druhé poloviny 60. let, kdy do veřejné debaty obecně pronikaly kritické hlasy, začíná také ve *Vlastě*, i když jen mírně, rezonovat kritika genderové segregace. Například v roce 1966⁴⁶ se zde objevuje poměrně kritický text diskutující feminizaci oborů a jejich důsledky pro ženy a společnost. Text představuje diskuzi odborníků a odbornic z různých oblastí o tom, jak čelit genderové segregaci, ale výsledkem debaty spíše ukotvení genderových stereotypů - i zde rezonoval názor, že by ženy měly směřovat do průmyslového odvětví, protože tak uvolní muže zde pracující pro práci v průmyslu, který byl klíčovým ekonomickým odvětvím). I školní osnovy nebo poradci a poradkyně ve školách, kteří měli pomoci mladým studujícím s výběrem studijního oboru, stále podporovali muže a ženy ke stereotypnímu výběru (Scott 1974). Havelková Barbara (2009) na základě genderové právní analýzy také upozorňuje, že genderová segregace je znatelná již v samotných zákonných úpravách a legislativě vztahující se ke školství, např. stanovené školní osnovy určily, že v 9. třídě se chlapci povinně zúčastní tzv. dílen, dívky naopak vaření. Jde o jeden z mechanismů, který přispívá nejen k ukotvení tradičních rolí žen a mužů, ale také ke stereotypním pracovním volbám mužů a žen.

Na vysoké genderové segregaci, především v prvním a druhém sledovaném období, se podílela také praxe plánované ekonomiky. Kuchařová (2013) upozorňuje, že v době státního

⁴³ Kam s ní? *Vlasta*. 1948. Č. 8. ISSN 0139-6617.

⁴⁴ KRAVČINSKIJ, A. Stavební inženýrka Klaudiv Šepelenková. *Vlasta*. 1951. Č. 1, s. 5. ISSN 0139-6617.

⁴⁵ Výhody pro ženy, zaměstnané v distribuce a v hostinských podnicích. *Vlasta*. 1950, č. 36. ISSN 0139-6617.

⁴⁶ Co s tím uděláme? *Vlasta*. 1966. Č. 20. ISSN 0139-6617.

socialismu, v době řízeného přerozdělování, umělé zaměstnanosti a neochoty ohodnotit vlastní iniciativu, byly svým způsobem ženy motivovány tento systém využít k svému prospěchu. Tehdejší zaměstnání nabízela poměrně bohatou škálu pracovních míst s nízkými nároky na výkon, které ale ženám umožnily sladit rodinné povinnosti s prací. Z těchto důvodů se ženy spíše orientovaly na takový druh práce nebo pozice, kde byly možnosti sladování co nejlepší. Kuchařová (2013) ale také upozorňuje, že i v období státního socialismu byla práce žen nahlížena jinak než práce mužů a často šlo o genderové stereotypy ženy-pečovatelky a muže-živitele, které byly uplatňovány i v hodnocení práce žen a mužů (viz také Marková Volejníčková 2018a). Dále jde o symbolické spojení žen s péčí, které vykrystalizovalo v očekávání, že ženy (i muži) mají určité přirozené dovednosti a schopnosti pro určitý typ profese i pozice. Ženy se tak koncentrovaly na pracovním trhu převážně v lehkém průmyslu nebo službách, ani jedna z oblastí však nebyla klíčovou oblastí plánování, čemuž odpovídala nejen prestiž těchto povolání, ale také mzdy (Havelková 2009). Státní podpora industrializace a těžkého průmyslu měla další negativní dopady na zaměstnané ženy, neboť docházelo k zanedbání spotřebního průmyslu a služeb, přičemž nedostatek v této oblasti pocítily opět nejvíce ženy (jako pracovnice, ale také jako primární pečovatelky). Samozřejmě také podpora těžkého průmyslu znamenala podporu fyzicky náročných a těžkých prací, která se stala klíčovou a nejvíce prestižní, což ve svém důsledku znamenalo další zakořenění tradičních maskulinních hodnot v zaměstnání (Wagnerová 2017). V neposlední řadě také díky ochranným zákonům vznikajících od konce 60. let, které se vztahovaly nejen na těhotné ženy, ale na ženy obecně, a jejichž cílem bylo chránit jejich reprodukční zdraví, došlo k systematickému vylučování žen z určitých oblastí průmyslu, kde však panovaly vysoké mzdy (viz např. Havelková 2015 a 2017). Zatímco v 50. letech byla zaváděna individuální ochranná opatření, jako jsou sociální zabezpečení, 18 týdenní mateřská dovolená⁴⁷, porodné nebo peněžitá pomoc v mateřství⁴⁸, již během 60. let jsou přijímány zákony ochraňující reprodukční potenciál žen, což jejich pozici na trhu práce (viz Havelková 2017). V Zákoníku práce z roku 1965 se objevují zákony týkající se zákazu nočních prací⁴⁹ nebo zákazu určitých typů práce pro všechny ženy⁵⁰. V roce 1968 sice Československý svaz žen veřejně upozorňuje na pragmatické využívání ženské pracovní síly (jde o jedno z mála veřejných kritických vystoupení proti krokům KSČM) a také na určité rozpory těchto nových opatření, které sice měly ženy chránit před těžkou prací nebo prací v toxickém prostředí, ale zároveň stále existovaly typy a druhy těžké, namáhavé a nebezpečné

⁴⁷ § 13 zákona č. 66/1950 Sb., o pracovních a platových poměrech státních zaměstnanců

⁴⁸ § 44 zákona č. 99/1948 Sb., o národním pojištění

⁴⁹ § 152 zákona č. 65/1965 Sb., Zákoník práce

⁵⁰ § 150 odst. 2 zákona č. 65/1965 Sb., Zákoník práce

práce např. v zemědělství, kterou ženy nadále vykonávaly⁵¹. Opět se zde ukázal státní pragmatismus – když bylo potřeba, ženy mohly dále díky výjimkám v zákoně pracovat v nevyhovujících pracovních podmínkách⁵².

Ve třetím sledovaném období genderová segregace ve vzdělávání a na trhu práce pokračovala. Na jedné straně zde byl značný nárůst vzdělanostní úrovně u žen, v současnosti je více absolventek VŠ než absolventů, ale na druhé straně stále existují feminizované obory jako je sociální práce nebo pedagogika⁵³, tedy obory, kde jsou i nižší mzdy. Genderová segregace ve vzdělání a následně na pracovním trhu byla tedy přítomna během všech tří definovaných období. Co se změnilo byla rétorika, s jakou bylo k genderové segregaci přistupováno. Zatímco v 50. letech, kdy projekt emancipace žen stál na argumentu stejnosti žen a mužů, tedy že by měli muži a ženy mít možnost vzdělat se ve stejných oborech a obsadit stejné pozice, znamenal tento argument často i reálnou pomoc ženám získat vzdělání nebo práci v doposud maskulinizovaných oborech (Wagnerová 2017). Od konce 60. let a dále stojí projekt emancipace žen naopak na uchování rozdílů mezi mužem a ženou. Nově propagovaný model emancipace „rovnosti v rozdílnosti“ umožňuje nekritické přijetí tradičních představ o mužství a ženství. Genderová segregace (především nízký počet žen v maskulinizovaných oborech) není viděna jako doposud nedokončený proces emancipace, ale spíše jako důsledek vrozených pečujících dovedností u žen, které si poté vybírají obory, které jsou bližší jejich biologické funkci a podstatě, jako je vzdělání a péče o děti či nemocné. Po roce 1989 se emancipace žen ve veřejném prostoru ztrácí ze zřetele politických elit, naopak její spojení s péčí přetrvává a je kladně hodnoceno, pokud svoji přirozenou pečující roli využije na trhu práce (např. jako učitelka nebo zdravotní sestra), a nebo pokud využije na trhu práce takové typy prací a profesí, které ji lépe umožní kombinovat práci s pečujícími povinnostmi (viz Kuchařová 2013)⁵⁴.

⁵¹ publikováno ve Vlastě, č 17, 24. Zář 1968

⁵² Podle Scott (1974) výzkumy a analýzy sledující zdravotní stav žen jako jsou migrény nebo neurózy ukazovaly, že nejsou výsledkem nevyhovujících pracovních podmínek, jak bylo často veřejně prezentováno, ale jde spíše o důsledek stresu ze zvládnání práce na plný úvazek a péče o děti a domácnost.

⁵³ V roce 2018 např. absolvovalo fakultu humanitních studií na UK 232 žen, ale jen 71 mužů; pedagogickou fakultu Jihočeské univerzity absolvovalo v témže roce 376 žen ale jen 120 mužů; fakultu zdravotnických studií na téže univerzitě v roce 2018 absolvovalo 207 žen a 75 mužů (viz ČSÚ 2018). Dostupné na: <https://www.czso.cz/documents/10180/91605937/300002190311.pdf/8668ef2e-5925-4e88-9006-be72b11879b2?version=1.1>.

⁵⁴ Na nebezpečí rétoriky spojení žen s pečujícími obory na základě jejich přirozenosti upozornila již Scott (1974). Například ukazuje na odborné články ve slovenském časopisu *Sociológia* z roku 1976 (roč. 5, č. 3) kde je uvedeno, že rovnost vyzývá ženy k aktivní participaci na trhu práce, ale není nutné, aby to bylo za stejných podmínek nebo za stejnou mzdu jako mají muži. Ve stejném čísle časopisu se objevuje obdobný názor, který v podobném duchu reaguje na nízký počet žen ve vedoucích pozicích. Je zde uvedeno, že mateřská role ženy limituje v dosažení vedoucích pozic, neboť tyto pozice vyžadují neustálou práci, což ženám kvůli jejich pečující roli není umožněno (viz Scott 1974). Tyto příspěvky jasně ukazují, jak lze biologizující rétoriku o pečujících vlastnostech žen využít k obhájení nerovnosti na trhu práce a veřejné sféře.

Významným tématem, které je (i když ne nutně) spojeno s otázkou genderové segregace v zaměstnání, je téma nerovného odměňování žen a mužů. Ačkoliv ústava z roku 1948 garantovala právo na spravedlivou a stejnou odměnu pro muže a ženy⁵⁵, přesto statistická data ukazují, že i v rovnostářském socialistickém státě nerovné odměňování mezi muži a ženami existovalo. Např. v roce 1962 si ženy vydělaly necelých 64 % mzdy muže, a rozdíl v odměňování tak činil neuvěřitelných 36 %, a tento trend je znatelný až do roku 1989, kdy se rozdíl v odměňování žen a mužů mírně snížil na 29 % (Křížková et al. 2017). Jednou z příčin, které již před (i po) roce 1989 přispěla k rozdílnému odměňování žen a mužů, byla koncentrace žen v oborech (vzdělání, sociální práce atd.), které nebyly natolik finančně ohodnoceny jako např. průmysl, kde se naopak soustředili muži. Dále docházelo k ekonomické devalvaci feminizovaných oborů, ačkoliv často šlo o stejně fyzickou či kvalifikačně náročnou práci. Před rokem 1989 se pohybovala mzdy zaměstnaných žen nejčastěji mezi 1001 Kčs – 1800 Kčs, mzda zaměstnaných mužů se nejčastěji pohybovala mezi 1801 Kčs - 2600 Kč (Wagnerová 2017). I po roce 1989 je rozdíl v odměňování žen a mužů stále vysoký – do současnosti se pohybuje kolem 20 % a ČR se dodnes řadí ke státům s největším rozdílem v odměňování (Křížková et al. 2018). A stejně tak se mzdy žen dodnes pohybují v nižších mzdových pásmech⁵⁶ (Křížková et al. 2017). Jeden z cílů projektu emancipace v 50. letech, a to dorovnat šance a příležitosti ženám, bohužel v otázce rovného odměňování naprosto selhal.

Před rokem 1989 v dobové literatuře téma nerovného odměňování mužů a žen mírně rezonovalo, ale ne v kritickém duchu, jak by si nerovnost v odměňování jistě zasloužila. Na stránkách Vlasty se od roku 1948 s tématem nerovného odměňování setkáváme výjimečně, zpravidla jen v článcích věnovaných zaměstnanosti žen a podpoře žen v zaměstnání. Často bylo téma jen zmíněno, ale bez hlubší diskuze nebo reflexe. Stále byl kladen důraz na pozitiva života v socialistickém státě, který legislativně garantuje mužům a ženám stejnou odměnu za stejnou práci. Od 60. let se v těchto článcích objevují informace o tom, že ženy si vydělávají méně, ale i nadále tento fenomén zůstává bez hlubší debaty. Co se týká odborné literatury, i tam se téma odměňování žen a mužů objevovalo, zajímavé je, že se ne vždy jednalo o stejnou argumentaci ohledně příčin i řešení nerovného odměňování. Lze zmínit např. knihu Hákové (1966), která

⁵⁵ § 27 odst. 1 a 4 Ústavního zákona č. 150/1948 Sb.

⁵⁶ Například v roce 2015 byla průměrná mzda kolem 26 000 Kč, přesto se 68 % zaměstnaných žen v tomto roce pohybovalo v nejnižších mzdových pásmech a na průměrnou mzdu nedosáhly (10 % žen si vydělalo do 12 000 Kč, 42 % žen mělo mzdu v rozmezí 12 001 Kč – 22 000 Kč, 16 % žen mělo mzdu v rozmezí 22 001 – 26 000 Kč). Naopak na průměrnou mzdu a vyšší než průměrnou mzdu dosáhlo 49 % zaměstnaných muž (Křížková et al. 2017).

sice přiznává, že i při stejné kvalifikaci, vzdělání nebo praxi ženy dostávají nižší mzdu, a naznačuje tak existenci diskriminačního jednání v zaměstnání, nikde v textu explicitně o diskriminaci nebo znevýhodnění nehovoří, pouze konstatuje fakta vycházející z výzkumu a dat. Bauerová Jaroslava a Bártová Eva (1987) naopak diskriminaci a znevýhodnění žen v oblasti mezd popírají, ačkoliv, a to je velmi zajímavé, přicházejí s obdobnými závěry o postavení žen a mužů na trhu práce, jejich závěry však stojí na rozdílných předpokladech. Např. v souvislosti se vztahem kvalifikace mužů a žen a výši odměny uvádějí, že ženy mají nižší kvalifikaci, neboť jim pečující závazky vůči rodině a dětem nedovolí věnovat čas zvyšování vzdělání, kvalifikace nebo aspiraci na vyšší pozice (viz také Šprincová 2015). Diskuze o nerovném odměňování žen a mužů je dobrým příkladem toho, jak a zda vůbec se během socialismu objevovaly ve veřejné debatě genderová témata, jak byla rámována a kdo se k nim vyjadřoval (viz Havelková 2015). Tato diskuze ukazuje, že se u nás i před rokem 1989 otevíraly debaty nad tématy, které bychom dnes nazvaly genderovými, jiné je ale to, kdo do té diskuze vstupoval, z jakých pozic a jaké argumenty využil. Všechny citované autorky diskutují nerovné odměňování a jeho vztah ke kvalifikaci/vzdělání žen a mužů, ale při popisu tohoto vztahu využívají různé argumentační nástroje a výsledkem je rozdílný popis reality – zatímco u Hákové (1966) můžeme rozeznat narážky na diskriminační jednání, u Bauerové a Bártové (1987) naopak vidíme udržování statusu quo tehdejšího režimu a možná úmyslnou ignoraci skutečného problému.

Nerovné odměňování mělo a má dodnes reálné dopady i na vztahy mezi muži a ženami. Neplacená práce v domácnosti byla a je vykonávána zpravidla ženami, je ale potřeba si uvědomit, že neplacená práce je hodnocena jako překážka ve výkonu práce placené - funguje totiž jako příčina i zdůvodnění genderových nerovností v odměňování, neboť jsou ženy stereotypně vnímané jako primární pečovatelky, které nemohou či nechtějí placené práci věnovat dostatek času. Ustavení role ženy jako pečovatelky a muže jako živitele často nastavuje nerovnováhu v partnerských vztazích. Ten, kdo vydělává více, zpravidla v domácnosti také rozhoduje (Křížková et al. 2017; Křížková, Marková Volejníčková, Vohlídalová 2018). Často bývá téma genderových nerovností v odměňování vnímáno jako současný problém, ale data a analýzy ukazují, že jedná o problém, který má své kořeny v minulosti, tj. již v době, kdy ženy v 50. letech vstupovaly do zaměstnání a projekt emancipace žen byl stanoven jako priorita politické elity.

Péče a mateřství jako překážka v placené práci?

V prvním definovaném období byly ženy definovány trojí rolí (pracující, budující a pečující), přičemž role pečující, jak ukáží níže, nebyla ignorována, ale rozhodně neměla předcházet roli pracující. Zlom nastává již v druhé polovině let 60. a ještě více od let 70. (tj. ve druhém definovaném období), kdy se stále více apeluje na pečující roli ženy. V souvislosti se zaměstnáním je důležité poznamenat, že ve druhém definovaném období (i díky novým legislativním úpravám), začíná být mateřství a péče stále častěji popisováno jako překážka ve výkonu placené práce a dokonce došlo k postupnému vyloučení žen na základě jejich reprodukčního potenciálu z určitých oborů a oblastí trhu práce.

V Zákoníku práce z r. 1965 se tak objevují formulace vztahující se (pouze) k ochraně matek na pracovišti, jako jsou přestávky na kojení⁵⁷, zákaz cestování spojeného s výkonem práce⁵⁸ nebo ochrana před výpovědí těhotných žen⁵⁹. Spolu s ochrannými opatřeními jsou v sociální politice postupně od konce 60. let zaváděna opatření jako je prodloužení mateřské na 26 týdnů⁶⁰, prodloužení tzv. další mateřské dovolené na dva roky⁶¹, ale také vyplácení porodného a nebo započítání dětí do věku odchodu do důchodu (matky odcházely do důchodu dříve a to dle počtu dětí)⁶² (Havelková 2015). Zajisté, jak uvádí také Havelková Hana (2007), jde o kroky směrem k uznání společenské hodnoty péče a jde také o opatření, která byla v západních zemích garantována až mnohem později a které si tamní ženy musely skutečně vydobýt samy. Přesto je nutné vnímat tato opatření s ohledem na dobu, ve které vznikly, a s ohledem na rétoriku, která je doprovázela. Tato opatření byla totiž přijímána často explicitně v zájmu státu a v zájmu populačního vývoje (viz i Hašková, Dudová 2020) i přesto, že veřejnosti byla prezentována jako možnost jak skloubit rodinný a pracovní život, jako podpora žen a jako forma uznání jejich mateřské péče⁶³. Zároveň opatření podporující pečující roli ženy ze 60. let zmíněné výše, byla také cílena jen na ženy a muži byly vynecháni. Což posílilo pečující (tradiční) role ženy ve společnosti a v rodině a ekonomickou roli u mužů. Respekt biologické podstaty ženství i skrze sociální a rodinnou politiku měl dát ženám (bohužel často pouze

⁵⁷ § 161 zákona č. 65/1965 b., zákoník práce

⁵⁸ § 154 zákona č. 65/1965 b., zákoník práce – absolutní zákaz platil pro matky s dítětem do 1 roku, do 8 roku věku dítěte musel mít zaměstnavatel souhlas pracující matky se služební cestou.

⁵⁹ § 155 zákona č. 65/1965 b., zákoník práce

⁶⁰ § 1 zákona č. 88/1968 Sb., o prodloužení mateřské dovolené, o dávkách v mateřství a o přídavcích na děti

⁶¹ Zákon č. 88/1968

⁶² § 11 zákona č. 101/1964 Sb., o sociálním zabezpečení

⁶³ Hašková Hana a Dudová Radka (2020) na základě analýzy dobových expertních zdrojů ukazují na selektivní pronatalismus, který byl patrný v oblasti reprodukčních práv i v debatách o „správné“ péči o děti. Např. ukazují, že legislativní změny v 70. letech na podporu porodnosti byly prezentovány jako možnost ženám, aby byly s dětmi doma, pečovaly o ně, již nebudou vystaveny stresu ze zvládání trojího břemene, jejich děti budou zdravější atd. Skutečným cílem však bylo zvýšení porodnosti a zájem o zdravější a kvalitnější populaci (Hašková, Dudová 2020).

iluzorně) volbu a svobodu v rozhodování, zdali chtějí být s dětmi a pečovat o ně, nebo chtějí pracovat, neboť ženy mohly využít jak 26 týdnů mateřské tak i dva roky tzv. další mateřské (Havelková 2015). Argument svobodné volby ženy rozhodnout se, zda být doma s dítětem, nebo jít do zaměstnání se v určitých podobách vrací neustále do veřejné debaty. Po roce 1989 (tj. ve třetím definovaném období), kdy se hodnota svobody člověka stala téměř nejvyšší hodnotou, argument svobodné volby žen ještě více posílil (viz Hašková, Saxonberg 2012). Rozhodnutí ženy, zda má zůstat s dětmi doma, nebo odejít do práce, však není volbou svobodnou, neboť každá volba ženy je dána podmínkami a kontextem, v rámci nichž je činěna (Sen 2006). Pokud byl očekáván krátký pobyt v domácnosti a rychlý návrat do zaměstnání (jak tomu bylo v prvním i druhém období), cítily se ženy způsobilé k tomu, tuto volbu udělat; pokud však činily své rozhodnutí kontextu intenzivního mateřství třetího období (Hasy 1996), které oceňuje dlouhodobou péči o děti v domácnosti, v kontextu genderové dělby práce v domácnosti ale také v kontextu vybrat si, jakým tempem budu čerpat rodičovskou a garance pracovního místa po návratu z rodičovské, pak se ženy cítí být způsobilé k jiným volbám (viz Sen 2006). Sen (1995) hovoří o adaptivních preferencích, kdy ženy své preference adaptují na podmínky, kterým čelí v domácnosti i na trhu práce. Zpravidla své preference adaptují vůči negativnímu postoji zaměstnavatelů k zaměstnávání matek malých dětí, vůči nedostatku míst v předškolních zařízeních, ale také vůči společenským očekáváním od ženské (mateřské) role ve společnosti (viz i Hašková, Dudová 2017).

Blížíme se ke konci plánované ekonomiky – a co dál?

Po roce 1989 má oblast zaměstnání z hlediska genderové dělby práce více či méně stejné charakteristiky jako v době reálného socialismu. Stále přetrvává vysoká míra zaměstnanosti žen, genderová segregace trhu práce, ženy stále obsazují hůře ohodnocené profese a pozice a genderový rozdíl v odměňování je stále vysoký (Roosalu Hofäcker 2016). Model muž-živitel / žena-pečovatelka díky změnám v oblasti rodinné politiky (viz níže) se stále prohlubuje a v období transformace spíše sílí. Jeho výsledkem je vytlačení matek malých dětí z trhu práce do domácnosti a k péči o děti (Hašková 2007). Jak narůstala doba strávené péčí o děti v domácnosti od 50. let, diskutuji v další kapitole. Rodičovství, především mateřství, se stává

na trhu práce hendikepem (Křížková et al. 2017). Ačkoliv je míra zaměstnanosti žen vysoká⁶⁴, míra zaměstnanosti žen s malými dětmi je nejnižší v celé Evropské unii⁶⁵.

Třetí definované období je ale také velmi specifickým obdobím českých dějin. Na jedné straně totiž stále přežívá pokroková rétorika o emancipaci žen a výdobytky z progresivních 50. let jsou stále platné (např. požadavek na stejnou mzdu pro muže a ženy, dále pak rovnější postavení žen v rodině atd.), ale na druhé straně se stále více konzervují a prohlubují rozdílné role mužů a žen ve společnosti i v rodině. Roste doba, kterou ženy tráví péčí o děti v domácnosti, jsou déle mimo trh práce (i díky řetězení rodičovských) a na místo institucionální péče využívají rodiny spíše péči rodinou (střídání rodičů nebo pomoc prarodičů). Péče matky o dítě v domácím prostředí je v tomto období nejdelší, přičemž je tento model životní dráhy nejen očekáván, ale je i podporován (např. rodinnou politikou, experty a expertkami atd.). (Dudová, Křížková, Fischlová 2006). Posílení tradiční podoby rodiny, jak ukáží níže, zůstává viditelné i po roce 1989, především co se týče kombinace práce a péče týče. Udržení a posílení modelu muž/živitel – žena/pečovatelka např. díky prodloužení rodičovské dovolené na 3 (až 4) roky, vede k dalšímu znevýhodnění žen na trhu práce. Jak upozorňuje autorský tým Křížková et al. (2011), matky se po roce 1989 stávají jednou ze skupin, která je např. nejvíce ohrožena nezaměstnaností⁶⁶.

Krátké shrnutí a reflexe periodizace genderových vztahů v proměnách zaměstnání/trhu práce

V úvodu této kapitoly byla představena periodizace genderových vztahů ve třech definovaných obdobích. Proměny zaměstnání / trhu práce a souvisejících témat (vertikální/horizontální genderová segregace, nerovné odměňování atd.) v jednotlivých definovaných obdobích nahlížené optikou genderových vztahů do značné míry kopírují obecná očekávání od ženské role ve společnosti. To, co se od žen očekávalo v jednotlivých obdobích bylo vtěleno do fungování zaměstnání a trhu práce (např. pokud se očekávalo jejich působení v zaměstnání a pomoc v budování socialistické společnosti, byl ženám umožněn vstup do zaměstnání i možnost zvýšit si kvalifikaci/vzdělání nebo byly nastaveny podmínky institucionální péče o děti, aby se podpořil rychlejší návrat žen zpět po rodičovské do zaměstnání). Co bych zde ráda zdůraznila,

⁶⁴ Od roku 1993 se pohybuje kolem 60-70 %, viz http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/images/3/39/Employment_rate_by_sex%2C_age_group_20-64%2C_1993-2016_%28%25%29.png, cit. dne 1.6.2019.

⁶⁵ Zaměstnanost matek s dětmi do 15 let dosáhla v roce 2015 pouhých 57 %, což je téměř nejméně z celé EU (OECD Family Database 2015).

⁶⁶ Český trh práce se po roce 1989 potýkal s nárůstem nezaměstnanosti, která před rokem 1989 nebyla oficiálně evidována, ale na přelomu tisíciletí přesáhla 10 % (Křížková et al. 2008). Nezaměstnanost žen již v tomto období byla vyšší než nezaměstnanost mužů (Křížková et al. 2018).

je neustálá přítomnost očekávání pečující role u žen. Jak jsem ukázala a ukáži detailněji v následující kapitole, i když byla státem deklarovaná a také realizovaná snaha ženám dorovnat podmínky v zaměstnání, přesto v expertních debatách a částečně také na stránkách Vlasty neustále rezonovaly výroky o mateřské péči. Což ovlivnilo nejen nastavení fungování zaměstnání (tj. co bylo pracujícím matkám umožněno s ohledem na úpravu pracovní doby, oboru práce atd.), ale také rozhodování žen do jakých profesí vstoupí (např. práce žen v takových typech zaměstnání, které jim umožní skloubit práci i rodinný život nebo v takových oborech, které byly navázány na jejich pečující dovednosti (Kuchařová (2013)). Zaměstnání, které bylo definováno jako doména, kde se ženám vyrovná pozice vůči pozici mužů (s ohledem na typy zaměstnání i mzdu), ve druhém a třetím definovaném období spíše uplatňuje genderově stereotypní očekávání pečujících závazků u žen, a snaha ženy emancipovat a podpořit je v zaměstnání je eliminována ve prospěch jejich pečující role. Analýza ukázala také na limity projektu emancipace – ačkoliv se v 50. letech stává podpora žen v zaměstnání politickým tématem, k dorovnání jejich statusu v zaměstnání vůči mužům nikdy nedošlo (od 50. let po současnost se ženy v zaměstnání setkávají s genderovou segregací i nerovným odměňováním).

Postavení, role a „funkce“⁶⁷ rodiny v socialistické společnosti a po roce 1989

⁶⁷ O funkcích rodiny psaly dobové texty před rokem 1989 (viz Bauerová 1979; Šolcová 1976). V odborných textech a částečně také ve Vlastě se můžeme setkat s vymezením rodiny skrze její funkce. Protože v tomto textu není o funkcích rodiny uvažováno

Níže se detailněji podívám na to, jak byla konstruovaná rodina, role manželů i pozice dítěte v socialistické společnosti a v 90. letech. Ukáží, jak různí aktéři z různých pozic (rodinné a sociální právo nebo výzkum sexuality a intimacy) rámovaly a ustavovaly pozici ženy v rodině. Zaměřím se na to, jakými normami „dobrého“ mateřství byly naplněny normativní rámce v jednotlivých obdobích a zdali došlo ke změnám argumentů, ze kterých tyto normy ve své argumentaci vycházely.

Nová rodina? Legislativní změny v rodinném právu v 50. letech

Změny v oblasti pojetí rodiny anebo práv a povinností manželů byly v 50. letech nemalé. Ústava z roku 1948⁶⁸ například výslovně uvádí, že sňatek, rodina a mateřství jsou pod ochranou státu. Z hlediska genderových vztahů taktéž došlo k značným změnám, například byl odstraněn právní institut hlavy rodiny⁶⁹, zákon zakazuje trestání rodinných příslušníků mužem⁷⁰, majetek již nebyl výhradně ve vlastnictví muže, ale byl společným jměním manželů⁷¹, a o správu majetku se mají manželé v době manželství dělit rovným dílem. I v oblasti sociálního zabezpečení a právní ochrany matek v prvním definovaném období došlo k přijetí zákonů, které měly chránit (nejen) pracující matky, např. byla zavedena mateřská dovolená na 18 týdnů⁷², bylo stanoveno porodné a peněžité pomoci v mateřství po dobu 18 týdnů⁷³. Dokonce byla plně hrazená lékařská a porodní péče a rodiny získaly také výbavu pro novorozence⁷⁴. Mateřství bylo reflektováno také v jiných zákonech, např. doba, po kterou žena pečovala o dítě, byla započítána jakožto náhradní doba zaměstnání pro stanovení doby odchodu do penze⁷⁵. Tyto změny znamenaly ochranu žen a matek před ohrožením nebo propadem do chudoby, avšak jejich pozice na trhu práce se postupně díky změnám v oblasti sociální ochrany a pronatalitních politik stávala v následujících letech stále více zranitelnou. Některé zákony se staly natolik ochrannářské vůči ženám, např. ve smyslu jejich vyloučení v době těhotenství z dobře placených profesí (viz také Havelková 2017).

z funkcionalistické perspektivy, je termín funkce (pokud je použit), vždy v uvozovkách. Termín „funkce“ rodiny je užít tam, kde pracuji s výstupy či citacemi dobových dokumentů, kde má využití tohoto termínu své opodstatnění.

⁶⁸ § 10 odst. 1 ústavy ČSR z roku 1948

⁶⁹ Zákon č. 946/1811 Sb., § 91 a 92

⁷⁰ Zákon č. 117/1852, § 413; ve svém posledním znění postihoval pouze nepřiměřené tresty, jinak umožňoval trestání dětí i manželky

⁷¹ Zákon č. 946/1811 Sb., § 1237

⁷² Zákon č. 66/1950 Sb., § 13

⁷³ Zákon č. 99/1948 Sb., § 44

⁷⁴ Zákon č. 99/1948 Sb., § 32

⁷⁵ Zákon č. 55/1956 Sb., § 6

Na stránkách časopisu *Vlasta* najdeme články právníků a právniček, zástupců a zástupkyň ministerstev, ale také lékařů a lékařek, které představovaly zmíněné právní změny nebo zdravotní otázky srozumitelným způsobem. Časopis *Vlasta* tak mohl v prvním sledovaném období fungovat jako významný zdroj informací. Především během prvního sledovaného období nalezneme nespočet článků, které reagují na dopisy čtenářek i čtenářů ohledně např. nároku na mateřský příspěvek, nároku na mateřskou dovolenou, zkrácení pracovní doby z důvodu péče, místa v jeslích a školkách, co se děje s tělem v době těhotenství, popis vyšetření v těhotenství atd. Reakce na dopisy však nebyla jen reakcí autorky, ale často šlo o zodpovězené otázky čtenářů a čtenářek právníky/právničkami, lékaři/lékařkami nebo ministerstvy. Zároveň v době omezených možností získávání a sdílení informací mohly neexpertní zdroje být pro matky užitečným zdrojem informací. Je však potřeba zohlednit způsob předání expertních informací směrem k veřejnosti, jaké argumentace byly využity i to, kdo se směrem k veřejnosti vyjadřuje. Hašková Hana a Dudová Radka (2020) například ukazují na selektivnost informací v oblasti reprodukčního zdraví, které se k ženám mohly skrze různé zdroje dostávat. Například to, jak bylo uvažováno o interrupcích, jak byly definovány ženy, které chtěly podstoupit interrupci, ale i to, jakou roli sehrála interrupce v diskuzích v prenatalním testování (a to i v případě pozitivního testu na genetické vady u nenarozeného dítěte). Podle autorského týmu směřovalo primárně k ochraně zdravé, silné a kvalitní populace. Také informace, které byly odborníky a odbornicemi na stránkách *Vlasty* prezentovány běžné populaci, mohly být prezentovány těmi samými odborníky a odbornicemi, kteří se podíleli na přípravě nebo diskuzích o politikách a opatřeních, které měly selektivní charakter, kdy původně ušlechtilý cíl chránit reprodukční zdraví žen, mohl být jen zástěrkou pro manipulaci a korigování obyvatelstva a jejich reprodukčního chování nástroji biopolitiky (Foucault 2005).

Havelková (2017) popisuje i další právní úpravy, které se netýkaly výhradně rodinného práva, ale měly do této oblasti značené přesahy. Například došlo v 50. letech k liberalizaci rozvodu⁷⁶, postupně byl zmírněn požadavek zjišťování viny až byl nakonec v roce 1963 úplně zrušen. Počet rozvodů tak od roku 1963 skutečně narůstá⁷⁷ a rozvod přestává být společenským tabu. V rodinné politice jsou přijaty zákony vyrovnávající status ne/manželských dětí⁷⁸ a dokonce je zohledněna vyživovací povinnost dětí svobodných matek otcem dítěte⁷⁹. Finanční

⁷⁶ V roce 1955 byl povolen rozvod bez vzájemného souhlasu, pokud manželé žili určitou dobu odděleně, více viz Zákon č. 265/1949 Sb., § 30 odst. 4 zákona o rodinném právu

⁷⁷ Zatímco v r. 1950 bylo ukončeno rozvodem necelých 12 000 manželství, v r. 1960 to bylo již 13 000 manželství, v r. 1970 šlo o necelých 22 000 manželství a v r. 1980 již o 28 000 manželství. Do této doby lze vysledovat celkem lineární nárůst rozvodů. V r. 1990 skončilo rozvodem kolem 32 000 manželství, přičemž tento rok patřil mezi ty nejhroší, poté už počet rozvodů průběžně stoupal a klesal (ČSÚ 2013), cit. dne 10.7.2019.

⁷⁸ Ústava ČR z roku 1948, § 11 odst. 2

⁷⁹ Zákon č. 265/1949, §76

zajištění nemanželských dětí bylo doposud na ženách samotných a tento krok tak znamenal snížení rizika propadu do chudoby. Stejný efekt měly také právní změny v době péče o děti a rodinu po rozvodu, např. vymahatelnost výživného mohla být zajištěna např. srážkami ze mzdy v případě zaměstnání u státní instituce⁸⁰. Na stránkách Vlasty se v prvním období také objevovaly články diskutující samoživitelství. Zpravidla články představovaly legislativní ochranu matek samoživitelek (v člancích je odkazováno k samoživitelství žen, nikoliv mužů), možnosti vymáhání výživného nebo určení výše výživného. Debata o samoživitelství v tomto typu časopisu pro ženy mohla pomoci dostat téma samoživitelství na veřejnost (spolu s novou a liberálnější zákonnou úpravou rozvodu). Od poloviny 60. let už bylo téma samoživitelství spojováno s rozvodovostí, jakožto jeden z důsledků vysoké rozvodovosti a spíše se upozorňovalo na negativa s tím spojená⁸¹. V rozvodové legislativě bylo ustaveno, že návrh na rozvod smí nově podat také ženy, což je logické ve vztahu k deklarované ekonomické soběstačnosti žen. Důvěra v rovnost v rodině mezi manželi a v ekonomickou soběstačnost žen šla až tak daleko, že byla zrušena vyživovací povinnost manželky po rozvodu. Předpokládalo se, že při vysoké zaměstnanosti žen a jejich ekonomické soběstačnosti jde o zbytečnou finanční podporu (Havelková 2017). Tento krok velmi předstihl reálné postavení a status žen ve společnosti, a v roce 1963 byl institut vyživovací povinnosti zaveden znovu, ale nyní již v genderově neutrální podobě (Havelková 2017)⁸².

Havelková Barbara (2017) poznamenává, že sice vznikaly nové zákony, které snižovaly genderové rozdíly a do značené míry eliminovaly patriarchální uspořádání společnosti a rodiny, ale na změnu společenského klimatu si musela česká společnost ještě počkat. Neustále, a to nejen u laické veřejnosti, ale také u právní obce a jiných expertů a expertek, převládaly tradiční názory na dělbu rolí mezi manželi. Přetrvání genderově stereotypních názorů týkajících se rozdělení rolí v domácnosti je patrné z výzkumů veřejného mínění. Z výzkumu v roce 1969 ve výzkumné zprávě o mladých manželstvích Švarcová a Prokopec udávají, že muži mezi nejdůležitější úkol ženy zahrnují mateřství, u žen stálo mateřství až na osmém (tj. téměř posledním místě). Ženy naopak mezi své nejdůležitější úkoly zahrnuly finanční příspěvek do rodinného rozpočtu, zatímco u mužů stálo manželčino finanční přispění až na posledním místě. Muže za hlavu rodiny již nepovažují ani muži, ani ženy – vnímání muže jakožto hlavy rodiny

⁸⁰ § 532 zákon č. 142/1950; další změna umožňující rychlejší vyřízení, a tudíž rychlejší zaplacení výživného uvedla novela v roce 1955, zákon č. 57/1955 Sb., o urychleném vymáhání pohledávek na úhradu osobních potřeb nezletilých dětí

⁸¹ Pro doplnění - po roce 1989 vznikla ve Vlastě rubrika *Jsem sám/sama s dětmi*, kde byly publikovány příběhy (spíše negativní) samoživitelek a nyní i samoživitelů, týkající se např. vymáhání výživného, ale také se do debaty dostávají nová témata, spojená s legislativními změnami po roce 1989, jako je hranice životního minima - pokud ho samoživitelka či samoživitel dosáhne, ovlivní to i výši výživného. Naopak se zde již neobjevují články o tom, co stát dělá pro samoživitele a samoživitelky (např. kolik peněz stát poskytuje jako pomoc, jak se nastavuje výše výživného a co lze dělat v případě nehrzení výživného atd.).

⁸² Zákon č. 94/1963, § 92 zákona o rodině.

u obou obsadila téměř poslední příčku (Švarcová, Prokopec 1969). Ačkoliv nelze tyto výsledky hodnotit čistě jako demonstraci tradičních názorů na role mužů a žen ve společnosti, přesto je evidentní, že se např. u mužů proplétají stále přetrvávající tradiční představy ženství, především představy spojené s jejich reprodukční rolí (kdy mateřství žen postavili v žebříčku úlohy ženy v rodině na první místo) s genderově progresivními změnami (sám sebe muž již nepovažuje za hlavu rodiny). Genderově stereotypní očekávání od mužů a od žen v rodině a v zaměstnání byly patrné ve všech třech sledovaných obdobích – i výzkumy realizované po roce 1989 (viz Hašková, Křížková 2003) ukazují, že česká společnost na jedné straně zdůrazňuje participaci žen v zaměstnání a jejich finanční přínos do rodiny, na druhé straně je mateřská péče vnímána jako nejdůležitější úkol žen. K většímu názorovému posunu u české veřejnosti na role mužů a žen v rodině / zaměstnání nedošlo, stále byl patrný model muž/živitel a žena/pečovatelka.

Zespolečenštění domácí práce a péče o děti – krok k ekonomickému osvobození žen?

Mimo značnou demokratizaci rodiny a vyrovnání rolí a statusu muže a ženy v rodině bylo první definované období charakteristické kolektivizací péče o děti a domácích prací. Projekt emancipace, který vyžadoval nasazení žen v zaměstnání, musel nutně s sebou nést také řešení domácích prací a péče o děti. Zajímavé je, že ačkoliv projekt emancipace stál (alespoň v prvopočátku) na stejnosti mužů a žen a ignorování rozdílů mezi nimi, přesto byla otázka péče o děti a domácnost na politické úrovni řešena až s příchodem žen do zaměstnání. Také Šprincová (2015) v analýze sociologických a demografických dobových studií o rodině usuzuje, že rodina byla vždy důležitou společenskou institucí a její výzkum byl podstatný právě proto, že postavení ženy v soukromé sféře (jako matky a hospodyně) je úzce navázáno na její postavení ve veřejném životě a obráceně. Není to rodina, která před ženy klade specifické překážky, ale jde o rozdělení rolí v rodině, které často stojí na genderově stereotypních hodnotách, které však ženy znevýhodňují.

Cílem zespolečenštění domácích prací mělo být skutečné osvobození žen od domácích povinností pro povinnosti v zaměstnání. Na stránkách Vlasty bylo téma osvobození žen od (primárně) domácích prací, neboli od neproduktivní práce v domácnosti (jak bylo často uváděno), v prvním definovaném období také řešeno, ale ne v takovém rozsahu jako v expertní literatuře. Např. v roce 1960⁸³ se objevila v několika číslech Vlasty rubrika věnovaná

⁸³ Anketa pracujících žen. Jak na naše problémy? *Vlasta*. 1960. Č. 34-48. ISSN 0139-6617

výsledkům ankety o druhé směně ženy v domácnosti, kde bylo ukázáno, že ženy tráví práci v domácnosti mnoho hodin týdně. Řešením bylo ženy od této práce osvobodit, aby mohly svou práci pomoci ke splnění pětiletých plánů. Jak uvádí Jechová (2012), snaha oprostít ženy od náročných a rutinních domácích prací však nebyla myšlenkou státního socialismu. Již sociální reformátoři v období novověku chtěli ženy osvobodit od otrocké práce v domácnosti; také již během Národního obrození byly očividné snahy zbavit ženy domácích povinností, a to např. vytvořením veřejných jídelen nebo prádelen. Zároveň prožensky orientované aktivistky v době Národního obrození hlásaly zhodnocení domácí práce, které bylo prvním krokem k jejímu zespolečnění a následnému uznání péče o děti a domácnost ve veřejné sféře. Obdobné myšlenky kolektivizace domácí práce nalezneme v díle Engelse (1949), který chtěl ženám umožnit postup od neproduktivní práce k té produktivní, a tím pomoci k jejich (ekonomickému) osvobození. Nicméně o zhodnocení domácí práce, jakožto potřebnému kroku k přenesení péče do veřejné sféry, neuvažoval. Feministické studie (viz Uhde 2009) však uznání péče definují jako první krok v případě jejího přenesení do veřejného prostoru. Péče a práce v domácnosti byla a je definována jako ne-práce, neboť jde o aktivitu, kterou nelze vyčíslit v penězích a v logice tržního mechanismu ji nelze přiznat ekonomickou hodnotu, naopak jsou pečující aktivity vnímány jakožto aktivity navázané na reprodukční potenciál žen. Toto propojení je evidentní i v současnosti a de facto nikdy nedošlo k jeho překonání. Je ale důležité toto spojení reflektovat, protože aktivity realizované v domácí sféře, které jsou spojovány primárně se ženami, ovlivňují náhled, očekávání a hodnocení ženské role nejen v rodině, ale také ve veřejné sféře a ve společnosti obecně. Podle logiky tržního kapitalismu by tak v případě přesunutí péče a práce v domácnosti do veřejné sféry mělo dojít k definici péče jako zboží, které lze koupit, a tudíž mu přisoudit také finanční hodnotu. Jak ale ukazují mnohé autorky (Uhde 2009; Uhde 2016; Hochschild 2008), přenesením péče, potažmo i domácích prací do veřejného prostoru, se z těchto aktivit nestává rovnocenná práce placená, naopak jde o nízko ohodnocené profese, které jsou vykonávány opět ženami. Kruh feminizace profesí a jejich napojení na reprodukční potenciál žen se tímto uzavírá. Také Jechová (2012) upozornila, že v družstevním podniku Osvobozené domácnosti opět pracovaly převážně ženy, které měly ostatním zaměstnaným ženám ulehčit od domácích prací jako je praní, žehlení, spravování oblečení atd. Zkušenost ČSSR ve vztahu kombinace péče (o děti, seniory a seniorky, nemocné atd.) a péče o domácnost a potřebného ekonomického růstu nabízí unikátní pohled. V kontextu české společnosti totiž můžeme od roku 1948 nalézt dvě kontrastní řešení této duality: a) přenesení domácích prací i péče do veřejného prostoru (primárně realizovaného v prvním období), b) navrácení péče a starostlivosti zpět do domácnosti (začátek ve druhém období, jeho expanze ve třetím období).

Co však obě řešení spojuje, je napojení žen na péči (ať už ji realizovaly a realizují jako profesi nebo jako matky a hospodyně v domácnosti) a neustále objevující se argument vrozených pečujících dovedností u žen. Tyto dva faktory mohou přispět k tomu, proč se tuto dualitu nepodařilo dodnes vyřešit. Při řešení se neobejdeme bez redefinice paradigmatu vzájemného vztahu mezi placenou prací a domácí sférou (viz Uhde 2009).

Kolektivní nebo rodinná péče o děti? Diskutované aspekty kolektivní péče a péče matky v domácím prostředí

Také téma péče o děti bylo součástí diskuze o zespolečnění aktivit v domácnosti. Kolektivizace výchovy a péče o děti vedla nutně k diskuzi a definování toho, jaký typ výchovy (rodinné či v kolektivu) má pro společnost (i pro dítě) největší užitek (Scott 1974; Rákosník, Šustrová 2016). V prvním definovaném období měla být výchova dětí cílena na práci v kolektivu, smyslu pro blaho společnosti a omezení sobeckosti a přílišné individuality. V prvopočátcích navazovala diskuze o výchově dětí na teorii např. A. S. Makarenka zdůrazňující hodnotu kolektivu a hodnotu práce pro výchovu dítěte. Ve Vlastě nalezneme přeložené části jeho knih do češtiny a to především v 50. a 60. letech. V prvním definovaném období tak byly instituce péče o děti přetvořeny dle sovětského socialistického vzoru. Od roku 1948 byl v platnosti zákon o jednotném školství⁸⁴, který mateřské školy ustavil jako součást školské soustavy a tudíž pod záštitou ministerstva školství. Jesle naopak zařadil pod preventivně léčebné zařízení a tudíž po záštitu ministerstva zdravotnictví. Nejenže došlo k oddělení péče institucionální/nerodinné od té rodinné, ale také dochází k ustavení hranice 3 let, kdy se nerodinná péče o děti překlápí ze zdravotně výchovné směrem k výchovné a vzdělávací. Dudová Radka a Hašková Hana (2010) považují toto rozdělení péče o nejmenší za kritický okamžik, který nastavil formu péče o nejmenší dodnes. Také Mudrák (2012) vnímá toto rozdělení jeslí a školek jako klíčové, neboť toto dělení stálo v počátku úvah o tzv. magické hranici 3 let, jejímž překročením je údajně dítě schopno odpoutat se bez negativních důsledků od pečující osoby (matky) a začlenit se do kolektivu dětí. Autor ale upozorňuje, že v psychologickém vývoji dítěte nedochází v 3 letech k razantním změnám v kognitivním nebo psychickém vývoji (tj. utváření identity, budování vztahů s dalšími osobami atd.), jak tato magické hranice naznačuje (Mudrák 2012).

⁸⁴ Zákon č. 95/1948 Sb.

Na stránkách časopisu *Vlasta* byla v diskuzích přenesení domácích pracích do veřejného prostoru využita rétorika „oproštění žen od neproduktivní práce“⁸⁵, nebo metafora „otročení ženy v domácnosti“⁸⁶, když se však jednalo o diskuzi přenesení péče o děti do veřejného prostoru, byly diskuze vedena pozitivy kolektivní výchovy (např. kvalitní a pestrá strava, vyškolený personál, důležitost kolektivu pro rozvoj dítěte)⁸⁷. V 50. a 60. letech byl ve *Vlastě* věnován velký prostor převážně kolektivní péči o děti⁸⁸ a reportáže a články využívaly pozitivní rétoriku o kvalitní stravě a kvalifikované péči v jeslích a školkách, ale také byl využit argument o podpoře a pomoci pro zaměstnané matky. Že však (nejen) v 50. letech přetrvávala nedůvěra ke kolektivní péči svědčí článek v prvním čísle z roku 1947 s názvem *Jak na to?*, kde se mimo kombinaci práce a péče autoři věnují také kolektivní výchově a je zde uvedeno „... kde vlivem výchovy a přejímaných předsudků je pěstována nedůvěra ke kolektivní výchově dětí...“⁸⁹. V dalších ročnících následuje nespočet článků, které institucionální předškolní péči (především jesle) popisují velmi pozitivně. Jedním z argumentů o pozitivěch jeslí pro vývoj dětí, které články o kolektivní péči v prvním sledovaném období využívají, je argument, že matky by měly primárně pracovat a svoji práci pomoci budovat mír, přičemž stát jim bude v budování socialistické vlasti nápomocen tím, že jejich dětem poskytne (zpočátku) neplacenou a kvalitní péči v kolektivních zařízeních. Např. článek z roku 1949 s názvem *Článek o ústavu mateřství* v návaznosti na potřebu vstupu žen do zaměstnání uvádí, že jesle a školky jsou vytvořeny proto „...aby pracující matky našly spolehlivý a bezpečný domov pro své děti v mateřské školce.“⁹⁰ Text pak pokračuje vypočítáním denní dávky ovoce, zeleniny a mléčných výrobků, neboť jen v institucích péče o děti se dětem dostane pravidelná kvalitní strava, která by se jim ne nutně dostala také v domácnosti díky špatné životní úrovni v poválečných letech⁹¹. Institucionální péče o děti skutečně mohla nabídnout kvalitní a vyváženou stravu. V člancích se však objevují i další argumenty, např. o tom, že zaměstnané matky tráví čas v práci placené a nemají poté

⁸⁵ Anketa pracujících žen. Jak na naše problémy? *Vlasta*. 1960. Č. 34-48. ISSN 0139-6617

⁸⁶ KOPŘIVOVÁ, V. O pochopení a vzájemné účtě. *Vlasta*. 1980. Č. 3. ISSN 0139-6617

⁸⁷ Nejen z tohoto důvodu je vhodné hovořit o třech směnách, a nikoli jen o dvou, jak jsem uvedla na začátku této kapitoly. Je potřeba rozdělit péči o domácnost a o děti (ačkoliv jsou oba typy péče zpravidla vykonávány ženami v domácnosti), protože každý typ péče je rámován jinými argumenty, do debaty vstupují jiné expertky a experti a samotné směřování debaty je samozřejmě odlišné.

⁸⁸ *Vlasta* měla formát A3, tématu kolektivní péče byla věnována vždy min. 1 stránka, často byly články doprovázeny fotografiemi z jeslí a školek. Co se týká četnosti, téměř v každém čísle najdeme minimálně zmínku o jeslích či mateřských školkách.

⁸⁹ *Jak na to?* *Vlasta*. 1947. Č. 1, s. 2. ISSN 0139-6617

⁹⁰ ENJVANSKIJ, A. máte rádi děti? *Vlasta*. 1949. Č. 13, s. 1-2. ISSN 0139-6617

⁹¹ Do roku 1953 fungoval tzv. přidělový systém. Jídlo bylo vydáváno na základě listků. Přidělový systém např. definoval, kolik gramů cukru, masa nebo vajec má být k dispozici např. dětem do 6 let, školákům, horníkům atd. (viz Štěpek 2008). V socialistických zemích byl zaveden přidělový systém v důsledku krize, primárně způsobené likvidací soukromého sektoru. Přidělový systém ČSSR byl ojedinělý co se týká např. neposkytnutí přidělů vyhrazeným skupinám obyvatel (zemědělci nebo lidé v důchodu). Přidělový systém měl tedy značný politický podtext, tj. nejen zlikvidovat soukromé podnikání, ale také centralizovat a monopolizovat další oblasti lidského bytí (Štěpek 2008).

tolik času věnovat se dítěti i z hlediska výchovy. Zaměstnané matky jsou v těchto článcích vyobrazeny jako ty, které svoji práci zajišťují svým dětem bezpečnou budoucnost a život v míru. Spíše byly v článcích kritizovány ty ženy, které přejímají názory starší generace o tom, že děti by měla vychovávat matka doma, a které se tak obávají umístit své dítě ve školce či v jeslích. Viz např. článek v témže čísle s názvem *Týdenní jesle*, kde je tento typ jeslí popisován jako kvalitní typ péče o děti: „*Důležité je připravit dětem krásné a radostné prostředí, v němž vyrůstají (...). Jsou tu děti, které by asi doma byly nutně zanedbávány, neboť jejich maminky jsou zaměstnány tak, že je nemohou dávat ani do denních jeslí. (...) mají třeba noční služby, nebo chodí do práce ráno před 6.*“⁹² Nebo článek *Zdeněk chodí do školky*, kde je uvedeno „... *nebojte se dát děti do jeslí a mateřských škol. Dětem je tu líp než doma (...), tím že půjdete do zaměstnání, splníte svou povinnost v boji za mír a štěstí.*“⁹³ Dokonce i oslovené pracující matky, jejichž názory byly v tomto článku prezentovány, vyjádřily souhlas s umístěním dětí do jeslí a školek, právě kvůli kvůli jejich výchovnému aspektu. V souvislosti se značným zatížením žen trojím břemenem nemusí být tak překvapivé, že ženy přejímají tuto rétoriku. Další argumentem o prospěšnosti kolektivní péče byl argument o správné výchově dítěte, kterou mu spíše než rodina poskytne právě kolektivní výchova: „*Kolektivní výchova je velmi prospěšná k vytváření charakteru dítěte. Vede k sebeovládání, ke zdravé ctižádosti, odstraňuje sobectví (...), neprohlašuje všechno za své ale mluví o společném majetku.*“⁹⁴

Na druhou stranu se ve stejném období a často ve stejných ročnících *Vlasty* objevují články s oslavnými pasážemi o mateřské péči, např. článek *Radíme si...o radostném mateřství*, kde je uvedeno: „*Mateřství je naplněním života ženy. I když dnes vidíme ženy ve všech povoláních, kde úspěšně vyplňují jiné vážné úkoly životní, je nám přece jasno, že fyziologický úkol ženy je mateřství. Vidíme, že ani emancipace neodvedla ženu od tohoto úkolu, jak se báli její odpůrci.*“⁹⁵ Nebo v článku *Ve jménu matek* se píše: „*Osobnost matky, mateřská láska a schopnost matky vychovávat ze svých dětí řádné členy lidské společnosti.*“⁹⁶ V krátkém shrnutí kapitoly o proměnách zaměstnání jsem upozornila na to, že i v prvním (částečně i ve druhém) definovaném období, ačkoliv bylo od žen očekáváno spíše jejich zapojení v zaměstnání, se neustále objevovala rétorika očekávané pečující role ženy. Mateřská péče byla ve všech obdobích více či méně viditelná v expertních debatách i ve *Vlastě*. Co je však zajímavé, je pragmatičnost se kterou zde zmíněné články ve *Vlastě* v prvním sledovaném období

⁹² JANOTKOVÁ, M. Děti jdou do školy. *Vlasta*. 1949. Č. 35, str. 9-10. ISSN 0139-6617

⁹³ Zdeněk chodí do školky. *Vlasta*. 1951. Č. 4. ISSN 0139-6617. Zde je nutné zmínit, že do roku 1989 jsou některé články ve *Vlastě* o dětech psány z pohledu dítěte, které působivým dojmem očima dítěte popisují krásy např. jeslí a školky.

⁹⁴ KRUTINOVÁ, L. Vzorá mateřská škola. *Vlasta*. 1950. Č. 50. ISSN 0139-6617.

⁹⁵ KÁCOVÁ, B. Radíme si... o radostném mateřství. *Vlasta*. 1947. Č. 18. S. 14. ISSN 0139-6617.

⁹⁶ Ve jménu matek. *Vlasta*. 1955. Č. 23. ISSN 0139-6617.

přistupují mateřské péči. V první citaci je ženám přiznáno, že mateřství je jejich životní náplň a je tu implicitní předpoklad přirozenosti pečující role ženy, vzápětí se dozvídáme, že ani emancipace (ve formě nástupu žen do zaměstnání), kterou socialistická společnost podporuje, jejich poslání neohrozí. Druhý citovaný příspěvek také uznává výchovnou roli matek, která vyvěrá z mateřské lásky (opět je zde implicitně obsažen předpoklad, že jsou to přirozeně ženy, které se o děti starají a vychovávají). Příspěvek ale pokračuje tím, že správná výchova směřuje dítě k pracovitosti, ke kolektivní práci atd., tedy k hodnotám a k chování, které byly základem dobrého socialistického člověka a které dítě získá právě v kolektivu. Dále se v těchto číslech objevují také reportáže, které představují a oslavují ženy, které získaly mateřské řády⁹⁷. Opět tyto reportáže z jejich běžného života obsahují rétoriku mateřské lásky, lásky k dětem a jak je péče o tolik dětí dělána s láskou a pochopením. Tyto reportáže přímo ze života žen s více jak 5 dětmi pokračují výčtem nástrojů nebo politik (např. příspěvků na děti, mateřského příspěvku nebo mimořádné finanční odměny) jakožto důkazu dobrého života v socialistické společnosti. Mateřství tak bylo pragmaticky využito k demonstraci ideálů socialistické společnosti (např. pracovitost, nesobeckost, kolektivizace). Pragmatické využití mateřské role ženy bylo dalším krokem k tomu, aby stát zaujal pozici rozhodujícího aktéra v péči o rodinu a také v tom, jak má vypadat ideální socialistická rodina a jak se mají její členové a členky chovat (Rákosník, Šustrová 2016). Pragmatické vytažení vždy jednoho z aspektů z celé šíře očekávání a norem vázících se k „dobrému mateřství“. V prvním definovaném období je vytažen na světlo vztah matka a dítě a očekávaná péče o děti matkami (zatím není zdůrazněna biologická a reprodukční role ženy, která z ní činí tu nejlepší pečovatelkou o dítě), který však není ohrožen matčíným působením v zaměstnání. Naopak „dobrá“ matka je ta, která svým dětem zajistí klidnou budoucnost svojí participací v zaměstnání. Existence mateřské lásky a vztahu matky a dítěte nebyla v prvním období ignorována, ale nestála v diskuzích o „správné“ péči o děti v popředí. To, že vznikají řády mateřství, že ženy mohly získat početní prsteny mateřství nebo medaile za výchovu a péči o početnou rodinu indikuje, že mateřství vždy stálo v zájmu socialistického státu a to i v době, kdy se od žen mj. očekávala jejich participace na budování státu a v zaměstnání. Podstatné je však pragmatické využití mateřské péče.

Důraz na kolektivní péči o děti v 50. a 60. letech se samozřejmě promítl i do mohutné výstavby předškolních zařízení péče o děti. Jejich počet v prvním definovaném období skutečně rostl⁹⁸. Nabídka míst však rozhodně nepokryla poptávku zaměstnaných matek (Rákosník,

⁹⁷ Jde o řády udělované ženám, které měly 5 dětí a více.

⁹⁸ V roce 1948 bylo v ČSSR zřízeno 268 jeslí s 6 050 místy; v roce 1960 existovalo 1 222 jeslí s 41 307 místy, přičemž kapacita byla využita z 80,5 %; v roce 1970 existovalo 1 601 jeslí s 65 592 místy a obsazenost jeslí se snížila na 69,4 %. Co se týká školek, v roce 1948 bylo zřízeno 4 664 školek a byla zde umístěno 205 416 dětí; v roce 1960 bylo zřízeno 6 633 školek a bylo

Šustrová 2016). Hašková (2007) ukazuje, že v prvním definovaném období však nebylo obsazení jeslí a školek tak vysoké, jak se předpokládalo. Srb a Kučera (1959) ve svém výzkumu zaměstnaných žen také demonstrují odmítavý postoj matek v prvním období vůči kolektivní péči. Dle Haškové (2007) byl masivní vstup žen do zaměstnání po roce 1948 spolu s velkou výstavbou služeb péče o děti a otázkou kvality předškolní péče zejména o děti do 3 let rámován v expertních debatách několika (kontrastujícími i vzájemně provázanými) diskurzů: ekonomický diskurz diskutující náklady na výstavbu a udržování předškolních zařízení, emancipační diskurz dožadující se stejných práv v zaměstnání pro ženy i muže, diskurz kvalitní ženské pracovní síly vztahující se k nutnosti kombinace práce a péče v domácnosti a diskurz kolem snižující se porodnosti⁹⁹. Jak uvidíme níže, všechny tyto argumenty byly diskutovány a velmi často byly navázány na téma populační problém a nízká porodnost¹⁰⁰.

Klesající porodnost již v průběhu 60. let a obava z populačního problému vyústily v založení Státní populační komise (SPK) v roce 1957 (Rákosník, Šustrová 2016). Účelem zřízení této instituce byla realizace různých výzkumných šetření mapující vztah mezi sociálními fenomény (např. zaměstnanost žen, pobyt dětí v předškolních zařízeních atd.) a nízkou porodností s cílem připravit návrhy a konkrétní opatření, které mají za úkol zvýšit porodnost a zlepšit populační situaci v ČSSR. V této komisi zasedali experti a expertky z oblastí psychologie, pediatrie, demografie i ekonomie. Zastoupení těchto expertních oblastí bylo účelné, neboť demografové se měli vyjádřit ke kolizi mezi rostoucí zaměstnaností žen a klesající porodností (viz např. Jureček 1963); pediatrii měli za úkol sledovat nemocnost dětí ve školkách a jeslích a zjistit, zdali je přímá souvislost mezi nemocností dětí a návštěvou těchto zařízení (viz např. Srb, Kučera 1959); psychologové studovali vliv odtržení dětí od matek a stupně deprivace u dětí v předškolních zařízeních s cílem zjistit, zdali jsou kolektivní zařízení pro děti škodlivá či nikoliv (viz např. Langmeier, Matějček 1974) (viz Dudová, Hašková 2010). SPK mělo také udat směr populační politiky - zdali bude populační politika pozitivně motivovat a stimulovat porodnost (např. opatřeními umožňující rovnoměrné rozdělení domácích povinností a péči o děti mezi rodiče, jak tomu bylo v Švédsku), nebo se vydá cestou restrikcí,

zde umístěno 285 863 dětí; v roce 1970 bylo zřízeno 8227 školek a bylo zde umístěno 377 593 dětí. Statická data také ukazují, kolik dětí zaměstnaných matek je umístěno ve školkách - počet dětí zaměstnaných matek byl vysoký, v letech 1948 – 1970 bylo ve školkách min 50 % dětí zaměstnaných matek, od konce 50. let tento podíl narůstá (Wagnerová 2017).

⁹⁹ Jako příklad diskurzu otázky kombinace práce a péče u žen a vlivu placené práce na porodnost lze uvést publikaci autorského týmu Srb a Kučera (1959), kteří na základě kvantitativního výzkumu usuzují, že participace žen na trhu práce není sama o sobě příčina snižující se porodnosti, naopak jejím řešením je zlepšení podmínek pracujících matek (např. zkrácené úvazky, zlepšení předškolních zařízení) a rodin s malými dětmi (např. zlepšení bytové situace).

¹⁰⁰ V roce 1945 se narodilo 194 182 dětí, v roce 1955 se narodilo 165 874 dětí, v roce 1965 se narodilo 147 438 dětí, v roce 1974 to bylo 194 215 (jde o nejvyšší počet živě narozených dětí od počítáno od r. 1948, kdy do reprodukčního věku došly silné poválečné ročníky), a v roce 1985 se narodilo jen 135 881. Od 90. let číslo stále klesá, v roce 2018 se narodilo 114 036 dětí, viz <https://stoletistatistiky.cz/cz-v-cislech/>, cit. dne 1.6.2019.

jak tomu bylo v případě Rumunska (např. postupné zpřísnění potratového zákona ženám neumožňovalo učinit svobodnou volbu, kolik dětí a v jakém čase budou mít) (viz Githens 1996).

Již v průběhu 60. let můžeme zaznamenat mezi experty a expertkami názory upozorňující na škodlivost kolektivní péče a na negativa brzkého odtržení dítěte od matky, které se projevuje v deprivaci malých (Hašková 2007)¹⁰¹. Také na stránkách Vlasty lze ve druhém (ale částečně již v prvním) sledovaném období vysledovat určité změny v diskuzích o péči o děti a v debatách o roli ženy ve společnosti a v rodině. Nejde explicitně o kritické články vůči kolektivní péči, ale spíše se objevují diskuze o tom, zdali má být matka plně pracující osobou, nebo má věnovat určitý čas také péči o děti, rodinu a domácnost, ale spíše bylo zdůrazněno, že ženy by měla zastav obě role. V článcích je explicitně nebo implicitně upozorněno na masový vstup žen do zaměstnání (který je však hodnocen pozitivně), ke kterému ovšem došlo v situaci neutěšené předškolní péče (málo míst v jeslích a školkách; jejich postupné zřizování, které začalo ve velkých městech; domácí práce ležící stále na ženách v situaci, kdy ženy tráví nákupem, vařením nebo dalšími domácími pracemi značnou část dne, přestože pracují na plný úvazek). Například článek *Nechápat zjednodušeně postavení ženy*¹⁰² upozorňuje, že stavět ekonomickou a pečující roli ženy do protikladu je nesmyslné, naopak by žena měla v určitém období života jednu roli opustit a poté se k ní vrátit a ne se snažit obě role zvládat najednou. V článku *Komu slouží jesle?*¹⁰³ psané lékařem je uvedeno, že jesle nemají sloužit zaměstnaným rodičům, ale dětem, a že jde o doplněk k péči a výchově v rodině. Jesle měly být nástrojem, jak skloubit pracovní a pečující roli, ale neměly přebírat veškerou výchovnou a především citovou péči rodiny (primárně matky). Dokonce se objevily články od lékařů a lékařek o tom, že děti mají zůstat doma s matkou déle, než půl roku či rok¹⁰⁴, neboť to svědčí jejich zdravotnímu i psychickému vývoji. Ke konci šedesátých let a ještě více ve druhém definovaném období (70. a 80. léta) lze vnímat určitý posun od apelu na kolektivní péči k sekvenčnímu modelu životní dráhy, kdy je naopak žádoucí, aby raná péče o děti byla realizována matkou a až poté kolektivním zařízením. Kritický expertní diskurz vůči předškolní péči rozvíjený především v 60. letech se projevil také v chování a názorech veřejnosti. Například výzkumy ukazují, že ve

¹⁰¹ Výzkumy deprivace dětí v institucionální péči byly původně realizovány v dětských domovech, kojeneckých ústavech nebo v týdenních jeslích, tudíž nelze jejich výsledky považovat za vypovídající pro denní zařízení (Dudová, Hašková 2010). Také autorský tým Hašková Hana, Steven Saxonberg a Jiří Mudrák (2012) vyvracejí nejčastější mýty o předškolní péči, které jsou dodnes využívány v debatách o vhodné péči o děti (např. argument o negativním dopadu separace matky a dítěte po umístění dítěte do jeslí/školky). Autorský tým cituje jiné studie, které naopak demonstrují, že děti které si prošly institucionální péčí, vykazují např. lepší kognitivní dovednosti.

¹⁰² LEFLEROVÁ, H. nechápat zjednodušeně postavení ženy. *Vlasta*. 1966. Č. 23. S. 3. ISSN 0139-6617.

¹⁰³ KOCH, J. Komu slouží jesle? *Vlasta*. 1967. Č. 5. ISSN 0139-6617.

¹⁰⁴ Závěr z debat expertů/tek z oblasti pediatrie, medicíny, výzkumu. Jesle, jablko sváru. *Vlasta*. 1967. Č. 11. S. 6-7. ISSN 0139-6617.

veřejném mínění narůstá ideální doba, kterou by žena měla strávit péčí o děti v domácnosti (Čáková 1977; Kobylková et al. 1987). Zároveň výzkumy veřejného mínění poukazují na určitou změnu i v realizaci tzv. sekvenčního modelu životní dráhy¹⁰⁵.

Studie a výsledky SPK i expertní debaty o „správné“ péči o děti vedly k ustavení propopulačního plánu, jehož součástí bylo např. prodloužení mateřské dovolené a další mateřské dovolené až do dvou let věku dítěte, zvýšení mateřského příspěvku pro celodenní péči (po ukončení mateřské dovolené), další příspěvky pro rodiny s dětmi, novomanželské půjčky snižující se v závislosti na počtu dětí, daňové slevy pro rodiny s dětmi, poskytování učebnic a vybraných školních pomůcek zdarma nebo slevy na bydlení a dopravu pro rodiny s dětmi (viz také Hašková 2007). Podle Šolcové (1984) různé přídavky na děti byly v 70. letech jedním z hlavních stimulů porodnosti¹⁰⁶. Také téma bytové situace bylo součástí propopulačního plánu, neboť bytová situace a především možnost vlastního bydlení byla pro mladé rodiny se v nejednom výzkumu veřejného mínění definována jako jeden ze základních faktorů, který ovlivnil uvažování párů o tom, kdy a kolik dětí budou mít (Heitlinger 1979). Podle Dudové Radky a Haškové Hany (2010) jsou změny v zájmu populačního růstu momentem, který předurčil cestu rodinné politiky, společenského přístupu k rodině a k roli ženy v rodině směrem k intenzivnější podpoře pečující role žen. Především druhé definované období je tak charakterizováno znovu upevněním ideologie tradiční dělby práce v domácnostech a refamilizací, tedy návratem péče o dítě do rodin, který započal v 60. letech a nadále expandoval (viz Hašková 2011b, Jechová 2008). Refamilizační model v ČR má dle Haškové (2011b) svá specifika – nárůst podílu matek v domácnosti, pokles využívání předškolní péče o děti a narůstající zaměstnání matek dětí do 15 let formou nejistých pracovních smluv, což v zásadě platí dodnes. Havelková (2017) ve své právní analýze ukazuje, že v rodinném právu také probíhaly nové diskuze o legislativě v rodinném právu a v sociální politice, nebyly však rámovány větší liberalizací rodiny nebo zlepšením postavení ženy v rodině, ale spíše rétorikou, která vyzdvihuje manželství a rodinu (primárně matku) jako ideální místo pro péči o dítě a jeho výchovu.

¹⁰⁵ Zatímco dříve se jednalo o model, kdy žena přerušila pracovní dráhu jen na pár týdnů po dobu mateřské, nyní dochází k ukotvení sekvenčního modelu, kdy fáze plné zaměstnanosti se střídá s delší fází plné péče o děti v domácím prostředí (Křížková et al. 2011). V letech 1957 – 1974 nejvíce žen zůstalo doma 0-12 měsíců (39 %) a 13-24 měsíců (37 %), v letech 1975 – 1979 nejvíce žen zůstalo doma 0-12 měsíců (27 %), 13-24 měsíců (35 %) a 25-36 měsíců (25 %), v letech 1980 – 1989 nejvíce žen zůstalo doma 13-24 měsíců (36 %) a 25-36 měsíců (36 %) a v letech 1990 – 1999 nejvíce žen zůstalo doma 25-36 měsíců (43 %) 37 a více měsíců (27 %) (Hašková 2011a).

¹⁰⁶ V roce 1945 – 1947 byly přídavky na děti následující, 1 dítě = 30 Kčs, 2 děti = 60 Kčs, dávka s počtem dětí lineárně roste; v roce 1973 činil příspěvek na 1 dítě 90 Kčs, na 2 děti 430 Kčs a na 3 děti 880 Kčs; v roce 1973 činil příspěvek na 1 dítě 140 Kčs, na 2 děti 530 Kčs a na 3 děti 1030 Kčs; V roce 1982 již činil příspěvek na 1 dítě 180 Kčs, na 2 děti 610 Kčs a na 3 děti 1 150 Kčs (Šolcová 1984). V dalších letech přídavky na děti dále rostou, ale ne lineárně.

Vnímání žen jako primárních pečovatelek a jejich spojení s pečujícími aktivitami na základě jejich reprodukčního potenciálu je patrné i ve třetím definovaném období. Křížková et al. (2011) upozorňují, že se nadále setkáváme s kontradiktorními názory české společnosti, která na jednu stranu souhlasí s tím, aby žena přispívala do rodinného rozpočtu, na druhou stranu souhlasí s tvrzením, že dítě v nepřítomnosti matky trpí. Dále změna z centrálně plánované ekonomiky na tržní kapitalismus po roce 1989 s sebou přinesla požadavek tvrdé konkurenceschopnosti, flexibility a plného pracovního nasazení, což vyostřuje konflikt mezi pečující a pracující rolí. V neposlední řadě jsou patrné sílící individualizační tendence, které primárně ženy nutí volit mezi prací a rodinou. Celá diskuze je však zabalená do rétoriky svobodné volby a neomezených možností. Co se týká reálné podoby péče o děti v důsledku refamilizačního procesu, lze říci, že do roku 1990 byl nejrozšířenější model péče o nejmenší děti v rodinách se zaměstnanými rodiči ten, kdy při hojném využití předškolní péče byla využita taktéž péče v domácnosti, od roku 1990 se naopak model péče o děti mění, a péče o děti je realizována v domácnosti zpravidla matkou, a zaměstnaní rodiče tak využívají spíše pomoc od prarodičů nebo se v péči střídají, méně pak využívají institucionální péči o děti (Hašková 2011a). Zároveň v ČR stále sílí model tzv. intenzivního mateřství (Hays 1996), který S. Hays popisuje jako „...*zaměřený na dítě, vedený radami expertů/expertek, emočně absorbující, časově, energicky a finančně náročný.*“¹⁰⁷ (Hays 1966: 8). Model intenzivního mateřství se postupně stával ideálem péče o děti a normou „dobrého mateřství“ (Marková Volejníčková 2018b). K udržení modelu intenzivního mateřství však bylo zapotřebí 3 dílčích faktorů: a) Ekonomická situace: v 90. letech dochází k výrazné redukci investic i poptávky po předškolních zařízeních a to především prodloužením rodičovské dovolené. Právě tento moment, že většina žen volí delší setrvání v domácnosti, posloužil tehdejší politické elitě jako argument svobodné volby žen mezi prací a péčí. Cílem onoho prodloužení rodičovské bylo „skrytí“ ekonomicky neaktivních žen mezi pečujícími, aby nedošlo k příliš drastickému zvýšení počtu nezaměstnaných po roce 1989); b) Politická aktéři/aktérky: k moci se po roce 1989 dostávají především konzervativní strany podporující genderově tradiční názory a hodnoty, jako je celodenní mateřská péče, spolu s tím však eliminují alternativní formy péče, jako jsou školky. c) Sociální hnutí reprezentující názory a postoje veřejnosti: vzhledem k absenci hlasu „zdola“ před rokem 1989 u nás neexistovalo ani žádné ženské či feministické hnutí, které by bylo kritickým hlasem proti sílícímu diskurzu intenzivního mateřství, který propagovali

¹⁰⁷ Původní citace: „*child-centered, expert-guided, emotionally absorbing, labor-intensive and financially intensive*“ (Hays 1996: 8). Překlad vlastní.

političtí aktéři a aktérky, mimo to genderová témata nebyla politickou prioritou) (Dudová, Hašková 2010).

Poslání a „funkce“ socialistické rodiny

„Funkce“ rodiny v prvním definovaném období měly být dle Fišera a Fišerové (1966) následující: reprodukční, ekonomická, sociální (v nejužším slova smyslu) a kulturní (viz Fišerová, Fišera 1966). Rodina byla v souladu s marxisticko-leninským smýšlením popisována jako jednotka zabezpečující potřeby společnosti a jako jednotka, která je součástí obecnější struktury společnosti (Bauerová 1979; Šolcová 1976). V prvním definovaném období nebyla klíčovým úkolem rodiny socializace ve smyslu péče o dítě a jeho výchova a rodinný život neměl být veden konzumním způsobem kapitalistické společnosti (Heitlinger 1979). Hamplová (2001) uvádí, že komunistický režim si byl vědom loajálnosti v rodině a mezi jejími členy a členkami. Nicméně loajálnost vůči rodině (vůči jejím potřebám a zájmům), však znamená odpoutání se od vazeb v širším sociálním prostředí. Možný (2009) uvádí, že socialistická ideologie obsahovala myšlenku nahradit kolektivní identitu rodiny jinou kolektivní identitou a vznikají tak kolektivy svazácké, odborářské a nebo pracovní. Právě s jejich zájmy a myšlenkami se měli lidé ztotožnit. Freiová (1998) k tomuto principu dodává, že snaha oproštění jedinců od rodiny byla posílena dalšími strategiemi např. vznikem mládežnických a dětských organizací, které přejímaly výchovnou „funkci“ rodiny, nebo také zavedením kádrování dětí na základě rodinného původu, kdy byl mezi výběr školy (oboru) u dětí a rodiči postaven další mezičlánek, který rozhodoval o budoucnosti dětí. Těmito způsoby postupně přejímal režim některé úkoly a „funkce“ rodiny, čímž se oslaboval vliv rodiny. Pokud k tomu přičteme i tlak na nástup žen (doposud v domácnosti) do zaměstnání a úplnou likvidaci rodinného podnikání (hospodářství), je zřejmé, že místo kde by rodina mohla na jedince působit, vychovat ho nebo ho jakkoli ovlivnit, se značně eliminovalo. Vzpomeňme také na příspěvky ve Vlastě v 50. a částečně 60. letech, kdy byly jesle prezentovány jako skutečný ráj pro děti, kde o ně bude po všech stránkách (zdravotní, výchovné i v oblasti stravování) dobře postaráno, zatímco se jejich matka podílí na přestavbě společnosti. Ani na stránkách Vlasty během 50. a 60. let (=první období) nenajedeme články, které by diskutovaly intenzivní vliv rodiny na výchovu dítěte. Naopak byla vyzdvihována kolektivní péče, kde se dítě postupně učí a osvojuje správné hodnoty. Termín rodina se v člancích Vlasty v prvním sledovaném období vyskytuje často, ale pokud se podíváme na to, jak se o rodině hovoří, tak se často popisuje ideál socialistické rodiny, kde oba rodiče pracují, večer tráví s dětmi, děti chodí bezplatně do školky/jeslí/školy, rodina využívá

různých dávek a finančních podpor, rodina využívá bezplatné zdravotnictví atd.¹⁰⁸ Rodinná výchova nastupovala do popředí v případech, kdy šlo o výchovu k práci, k práci v kolektivu, anebo ke vštípení hodnot socialistické společnosti (jako je např. pracovitost, nulový konzumerismus nebo nesobeckost). Rodina měla být v tomto ohledu partnerem státu, ale není jí přisouzena aktivní role, tedy že by ona sama vychovávala, socializovala a formovala novou generaci. Příkladem může být článek *O výchově dětí v rodině – autorita rodiny*. Název by napovídal, že je rodině přisouzena autorita a že se jedná o samostatnou instituci, ale v článku je rodina popsána jako ta, která každý den dětem ukazuje socialistické hodnoty: „*Co dostává (dítě pozn. aut.) je dar socialistického státu a vzniká také prací jeho rodičů (...), a že může jet na lyže, že může jet na rekreaci, i to je uskutečněno tím, že i jeho matka je v práci a že jeho maminka pomáhá budovat.*“ Důraz je kladen na (budovatelskou) práci rodičů, kterou jim (především ženám) umožňují výtěžky socialistického státu (viz Možný 2009; Hamplová 2001). Stát tak figuruje jako mezičlánek mezi dětmi (jejich štěstím, pohodou i výchovou) a jejich rodiči. Dále v článku autorka apeluje na rodiče, aby u dětí budovaly pozitivní vztah k práci (např. domácími povinnostmi již od dětství¹⁰⁹) a také pozitivní vztah ke kolektivu, tedy že „... rodina nesmí být uzavřeným celkem, nebo jinak řečeno: rodinná láska nesmí být rodinným sobectvím (...), rodina nesmí být uzavřenou zahrádkou, je to spíše něco, odkud vedou cesty na všechny strany.“¹¹⁰ Důležitý je zde ten moment, kdy jsou lidé nabádáni, aby se jejich rodina nestala buržoazním uzavřeným ostrovem, ale naopak je rodina vnímána jako pomyslný začátek, odkud pramení cesty do různých oblastí (tj. kolektivních identit) společnosti.

Sekundární analýza (viz např. Jechová 2009; Možný 2009; Wagnerová 2017) ukázala důsledky přenesení aktivit, které byly po dlouho dobu realizovány v rodině (hospodaření, výchova dětí atd.) do veřejné sféry, jako byla ztráta produkce statků, která tvořila v minulosti základ rodiny. S podceňováním práce doma dle Jechové (2009) došlo také k podcenění rodinného života, což mohlo přispět ke snížení natality v následujících letech. Wagnerová (2017) ztrátu poslání rodiny v 50. letech spojuje s postupným vyprázdňováním poslání rodiny, neboť rodině nezůstal téměř žádný úkol, mimo její součinnost s režimem. Zde můžeme nalézt možné vysvětlení „znovuspojení“ žen s péčí a opětovné identifikování ženy jakožto matky v období normalizace, protože péče o děti zůstala jako poslední smysluplný úkol rodiny (Wagnerová 2017). Pokud rodina a domácnost nepředstavovala jediné místo, kde se žena může

¹⁰⁸ Toto je patrně např. v článku Sovětský stát ochráncem rodiny. *Vlasta*. 1952. Č. 5. S. 1. ISSN 0139-6617 kde je popsána každodennost rodinného štěstí v socialistickém státě

¹⁰⁹ Domácí práce ukládané dětem od útlého věku jsou v textech popisovány jako strategie, jak v dětech vybudovat vztah k práci, k pravidelným návykům atd.

¹¹⁰ POPELOVÁ-OTHÁLOVÁ, L. O výchově dětí v rodině. *Vlasta*. 1956. Č. 19. S. 4-5. ISSN 0139-6617

projevit, sebevyjádřit a identifikovat se, neboť je jí otevřena sféra veřejná, je očividné, že domácnost „...ztrácí charakter životního povolání ženy.“ (Wagnerová 2017: 147). Předchozí kapitola ale ukázala, že možnost sebevyjádření žen ve veřejném životě měla své limity v genderové horizontální a vertikální segregaci anebo v nerovném odměňování žen a mužů. Současně byly ženy od 60. let vybízeny ke znovuobjevení pečující role v souvislosti s pronatalitní politikou a rodina tak mohla mít význam jakéhosi útočiště, kdy se samy ženy mohly podílet na znovuspojení sebe samých s péčí a znovuidentifikaci sebe sama jako pečující matky. Tento moment je velmi důležitý, protože ukazuje cestu, jak chápat vztah žen s veřejným prostorem.

Druhé definované období (70. a 80. léta) přináší nové změny v oblasti postavení rodiny v socialistické společnosti, ale i v tom, jaké aktivity a „funkce“ jí byly přisouzeny, a mění se také očekávání od role muže a ženy v rodinném životě. Během 60. let se rozvíjela diskuze o snižující se porodnosti žen (viz založení SPK) a začíná být zdůrazněno, že bez rodinné péče a výchovy mohou být děti citově deprivované. Požadavek na zdravý vývoj dětí a zdravou dospělou (pracující) populaci (viz Hašková, Dudová 2020) bez psychických problémů způsobených brzkým oddělením od matky, mohl stát v zárodku přijetí rodinného života a respektování faktu, že lidé potřebují blízké vztahy, které nabízí právě rodina. Rodinná péče již nebyla vnímána jako nepřítel, naopak rodina získává nové funkce, přičemž začíná být zdůrazněna výchovná (socializační) funkce, která v prvním období byla kroky socialistického režimu eliminována (Hamplová 2001; Možný 2009). Bauerová (1979) uvádí, že účelem výchovné „funkce“ rodiny je vychovat uvědomělého socialistického člověka a rodina by měla dítě vychovat ke „kladným pracovním postojům“ nebo k „pěstování kladných charakterových vlastností (...) kolektivismu, sebekritičnosti a dobrého vztahu k lidem“ dále by se rodina měla podílet na „pěstování (...) socialistického vlastenectví“ a v neposlední řadě by se měla podílet na výchově „ke kulturním návykům a výchovu k manželství a rodičovství.“ (všechny citace Bauerová 1979: 275). Také Szczepeński (1966) připisuje rodině výchovnou funkci a kontrolní funkci vůči nejmladší generaci. Jak uvádí Hamplová (2001), výchova k socialistickým hodnotám, jakožto cíl výchovy, zůstal stejný, změnil se jen nástroj – místo kolektivní výchova je to výchova rodinná. Rodina tedy neměla být samostatnou jednotkou, ale stále měla být spoličinitelem s potřebami režimu. Možný (2009) demonstruje, co reálně znamenala snaha podřídit rodinný život celospolečenským zájmům a zdůrazňuje především nutnost poznání rodinného, partnerského, manželského nebo intimního života¹¹¹. Možný (2009) naráží na

¹¹¹ Politická elita tak měla poměrně podrobné informace nejen o rozvodovosti, sňatečnosti nebo porodnosti, ale také o důvodech k rozvodu nebo o intimním chování obyvatelstva (Možný 2009).

pronatalitní opatření, která však necílila na potřeby rodiny, ale šlo o naplnění státní populační politiky (tj. zvýšit a následně udržet počet obyvatel na určité úrovni). Protože během 70. a 80. let myšlenky pronatalismu snad nikdo nezpochybnil, nebylo nutné obhajovat a vysvětlovat, k čemu zvýšení porodnosti slouží. Možný (2009) ale k tomuto uvádí, že bez argumentace, proč jsou určitá opatření zaváděna, mohou být původní společenské cíle jednoduše nahrazeny jinými, které opět budou interpretovány jako vyšší dobro a společenský cíl. Možný (2009) také uvádí, že argumentace „je to v zájmu společnosti“ je nebezpečná také z toho důvodu, že běžnému rodinnému životu ukládá spoustu povinností, které jsou však často v opozici (např. setrvávající důraz na kolektivní péči o děti od určitého věku vs. další prodlužování tzv. další mateřské dovolené). Tendence podřídít fungování rodiny a její každodenní chod společenským cílům skýtá i další rizika – to, co je definováno jako ono společenské dobro nemusí nutně znamenat dobro pro všechny rodiny. Propopulační politika, která nabyla na síle a významu ve druhém sledovaném období je příkladem socialistické governmentality jakožto regulačního mechanismu biomoci (Lupton 1997), kdy vědecké poznatky a zjištění formují „*intelektuální nástroje na zpracování sociální reality*“ (Slepičková, Šlesingerová, Šmídová 2012: 92), které jsou subjektům (rodinám a jejím členům a členkám) předloženy jako cesta k dobrému životu. Rodina tak skrze svoji přiznanou socializační a výchovnou funkci funguje jako kontrolní a regulační mechanismus vyžadující a hlídající chování jejích členů a členek (viz i Šlesingerová 2015).

Intervence státní moci do rodinného života formou intelektuálních nástrojů, jak o tom hovořila Slepičková a kol. (2012), umožňují transfer expertních poznatků do jednání, právních úprav, byrokracie nebo společenských institucí, a právě skrze ně dochází k regulaci chování jedinců. Lišková (2018) a Havelková (2017) ukazují, jak vznik manželských poraden cílilo na snížení rozvodovosti z důvodu, že úplná rodina¹¹² byla znakem dobrého politického vládnutí. Poradny měly zákonem uloženou spolupráci s rozvodovými soudy¹¹³ s cílem zachránit co nejvíce manželství (Havelková 2017). Poradny často následovaly tradiční genderové vzorce, které byly hodnoceny jako správná cesta ke spokojenému manželství (viz např. příspěvek Nováka v Socialistické zákonnosti (1979) o zkušenosti z manželských poraden uvádí, že si manželky mylně vykládají emancipaci jako dělení domácích prací a povinností půl na půl. Místo kooperace mezi manželi navrhuje autor následování přirozených rolí muže a ženy k určitým úkonům, tak se nikdo z manželů nebude cítit nedoceněn, přehlížen nebo

¹¹² Lišková (2012) v analýza sexuologických příspěvků dodává, že podpořeny byly hlavně rodiny s jasně vymezenými genderovými rolemi. V následující části práce věnované intimitě a sexualitě bude toto téma pojednáno detailněji.

¹¹³ Zákon č. 130/1975 Sb., § 79

přepřacován). Dalším kolečkem v soukolí bylo i zavádění výchovy k zodpovědnému rodičovství a partnerství na školách (Lišková 2018). Narůstá i počet manželských příruček, kde se řeší téma zodpovědnosti, vzájemné lásky a úcty a manželé jsou nabádáni spíše k řešení manželských problémů skrze komunikaci (Potančoková 2007). I v dobových příručkách pro manžele byly přítomny genderově tradiční představy o ženství, např. že emoční harmonie rodiny je doménou ženy, která by se o ni měla starat (Havelková 2017). Odtud je opět jen malý krůček ke spojení ženy se zodpovědností za spokojené a šťastné manželství, a stejně tak se zodpovědností za jeho rozpad. V novomanželských příručkách se objevují také aspekty heteronormativity - ideální manželství je heterosexuální sezdaný pár s jasně vymezenými rolemi, alternativní formy rodiny (samoživitelky, singl nebo homosexuální vztahy) nejsou diskutovány (viz Vodochodský, Klvačová 2015). Rákosník Jakub a Šustrová Radka (2016) upozorňují, že stát se stává také důležitým aktérem také v oblasti péče o matku a dítě. Vznikají specializované ústavy při nemocnicích a péče o matku a dítě se stává mnohem více profesionalizovanou. Nově byla definována role sester, sociálních pracovníků a pracovníků i porodních asistentek jakožto profesí, ale také de facto jako prostředníků usměrňujících populační chování obyvatelstva. Také vznikaly poradny pro těhotné, kde se mohly ženy dozvědět podstatné informace o průběhu těhotenství, porodu i péče o dítě, ale opět se zde otevíral prostor pro kontrolu a usměrnění obyvatelstva, protože pravidelné kontroly během těhotenství byly podmínkou pro vznik nároku na finanční příspěvky v době mateřství (viz Rákosník, Šustrová 2016). Intimní život obyvatelstva ČSSR byl korigován také nepřímým (viz Hašková, Dudová 2020), např. skrze potratový zákon, který byl interpretován jako propopulační opatření, protože měl ochránit reprodukční potenciál žen (potraty jsou evidovány a jsou realizovány v lékařském prostředí, tím se ochrání možnost žen mít v budoucnu děti). Ale téma potratového zákona se objevilo také v debatách o „zdravé populaci“ v souvislosti s nechtěnými těhotenstvími – mezi gynekology a gynekoložkami byly potraty vnímány jako nástroj proti nechtěným těhotenstvím, protože nechtěné děti mohou trpět psychickými poruchami, což ohrozí kvalitu a zdraví populace. Nebo oblast prenatalní diagnostiky (ČSSR byla jednou z prvních socialistických zemí, kde se tato vyšetření realizovala a to již od 60. let), přispěla ke kontrole zdravé populace (v případě detekce nemoci u plodu měl být potrat nástrojem pro udržení „zdravé“ populace). V období státního socialismu tak vznikala mnohá opatření, která byla definována jako cesta k dobrému životu, ale jejich primární cíl byl jiný, ochrana zdravé a silné populace. Je patrné, že ve druhém období byla rodina a manželství místy, kam směřovaly disciplinační i regulační techniky moci (viz Foucault 2004 a 2005). Rodina tak měla fungovat jako jakási seberegulující instituce, která do sebe inkorporuje hodnoty a postoje

prezentované politickými elitami. Navíc jsou zde patrné také projevy (socialistické) governmentality, protože veřejně proklamované hodnoty a postoje stály na expertních zjištěních a vědeckých badáních (viz SPK). Intervence státu do rodinného života tak byla více než značná a podle Možného (2009) byla také úspěšná – pod heslem dobro pro všechny (rodiny) nebyl zpochybněn argumentační základ ani samotné projevy tohoto cíle v podobně pronatalitních politik. Stát tak ovlivnil jednání rodiny a rodina nejednala sama za sebe: „*Teprve až byl o ní zvnějšku přesvědčen, jedná podle ní, aby se nelišil od ostatních, což ovšem oni dělají z téhož důvodu. Do této logické smyčky vypuštěná hodnota začne být vnímána jako potřeba (nejčastěji jako „celospolečenská potřeba“, což znemožňuje verifikaci realizovaným prospěchem), a kromě kruhově uzavřené logiky takto vytyčený cíl nepotřebuje další argumentace: všichni to přece chtějí*“ (Možný 2009: 37).

Snaha intervence státu a státních organizací a institucí do rodinného života mohla být ovlivněna také nastupující normalizací, kdy se rodina také pro samotné občany a občanky stává důležitější místo než kdy dřív (Vodochodský 2007; Hamplová 2001). Rodina se v období politické persekuce stávala místem svobody, místem spontánního projevu a ženám je přisouzeno toto místo chránit. Zároveň byla rodina místem, které kompenzovalo nedostatky systému (např. nedostatečné zásobování obchodů – viz i Šprincová 2017; Možný 2009). Možný (2009) uvádí, že tehdejší politická elita uvítala stažení obyvatelstva do rodinného prostoru, vzhledem k rozvolněné atmosféře 60. let, která ve výsledku znamenala vpád vojsk Varšavské smlouvy v roce 1968. Stažení obyvatelstva do soukromé sféry však nezůstalo nepovšimnuto, neboť co se dělo doma za zavřenými dveřmi, tam nikdo neviděl (viz Možný 2009; Hamplová 2001) a nebylo možné tak rodinný život usměrňovat. Odborná literatura ve druhém období začíná stále častěji zmiňovat rostoucí individualismus, narůstajícím konzumerismus a nebo narůstající životní úroveň domácností (stále více domácností má televizor, pračku, ledničku, vysavač, a nebo kuchyňský mixér), což však nesloužilo jako důkaz, že socialistické plánování zajistí obyvatelstvu dobré životní podmínky, ale v pozadí stál argument, že se v socialistické společnosti objevují principy kapitalismu v podobě konzumu, kumulace majetku apod., které je potřeba vymýtit (Šolcová 1976; Hamerník 1965). Pokud argument stál na tvrzení, že se v rodinách děje něco, co neodpovídá socialistickým ideálům a myšlenkám, pak je nutné toto chování eliminovat a zásahy státních institucí a organizací do rodiny byly tímto legitimizovány. Vše bylo účelně prezentováno jako kroky, jež všechny nasměřují všechny k dobrému životu. Možný (2009) ukazuje, že rodiny ve druhém období (v období normalizace a nedostatku) přejaly aktivní role a vůči této intervenci vzdorovaly. Vazby, vztahy v rodině

nebo vazby na přátele a známé¹¹⁴, byly komoditou, jež byla spíše schopna zajistit rodině dobrý život. Paradoxně využívání sociálního kapitálu v socialistické společnosti bylo velmi efektivní, neboť téměř neexistovalo obchodní právo, téměř nikdo neměl značný majetek a tak nemohl majetek či finance určovat prestiž a vůdcovství. Ačkoliv na začátku existovala snaha kolonizovat rodinný život, nakonec díky krizi a nedostatku „rodina stát úspěšně kolonizovala“ (Možný 2009: 46) a její ekonomická „funkce“ nabývala na síle, ale v jiném významu, než bylo původně zamýšleno.

Mimo ekonomickou „funkci“ měla rodina ve druhém definovaném období zodpovídat i za výchovu dětí k uvědomělému socialistickému člověku. Je to ale pečující role matky, která je stále více z významňována a je to matka, jíž je výchovný úkol svěřen. Fišer et al. (1984) ve své knize tvrdí, že „*Naprostá biologická i rozvíjející se psychická jednota matky a dítěte je podstatou mateřské lásky, které je tím nejvroucnějším a nejpevnějším, co lidská cit zná. Vše podřizuje žena dítěti, přitom s pocitem štěstí a radostného očekávání.*“ (Fišer et al. 1984: 70). Zvýznamnění pouta mezi matkou a dítětem se objevuje stále častěji napříč expertní literaturou a Vlastou. Například ve Vlastě nalezneme v průběhu 70. a 80. let články, které zdůrazňují roli výchovnou „funkci“ rodiny a především důležitost matky v životě dítěte. Objevuje se např. rubrika *Rodičům do notesu*, která řeší rozličná témata jako je sžití mladých manželství, řešení problémů a krizí v manželství, ale také postavení a důležitost rodiny. Vyjadřují se zde lékaři/lékařky, právníci/právníčky, ale také zástupci/zástupkyně ministerstev. V jednom z příspěvků je uvedeno¹¹⁵, že „...v naší společnosti má významnou a nejdůležitější úlohu rodina, nejbližší prostředí, z něhož dítě pochází a ve kterém vyrůstá. Je to rodina a především matka, která má na dítě a jeho vývoj největší vliv. V jakých podmínkách dítě v rodině žije a vyrůstá, tak se utváří i povaha i jeho život.“ Nyní je již rodina vnímána jako silný socializační činitel a je to primárně matka, která má zodpovědnost za vývoj a výchovu dítěte. Nebo v článku *Dialog o tom, jak chci vychovávat svou dceru* je popsáno, že dívky by měly být vedeny ke vzdělání a k práci, stejně jako kluci, ale je také důležité vzbudit v ní zájem o mateřství, aby až bude dospělá tak „*pochopí, že být pro malého tvorečka nejvýznamnějším člověkem je něco tak krásného, co muž na rozdíl od ženy nemá*“¹¹⁶. Rodině je přisouzen stále větší podíl na socializaci a výchově dětí, a to nejen ve smyslu vštípení socialistických hodnot, ale také ve smyslu citovém či emocionálním, které v rodině poskytuje zpravidla žena. Rodina již není jen

¹¹⁴ např. umístit rodinného příslušníka do klíčového oboru nebo pozice, kde mohl svým příbuzným pomoci

¹¹⁵ HAVELKA, J. *Rodičům do notesu*. Vlasta. 1975. Č. 1. . ISSN 0139-6617

¹¹⁶ HEROLDOVÁ, J. *Dialog o tom, jak chci vychovávat svou dceru*. Vlasta. 1980. Č. 12. S. 18. . ISSN 0139-6617.

pomocníkem státních institucí při výchově správného socialistického člověka, jak tomu bylo v prvním sledovaném období, ale je jí přisouzena nezastupitelná role ve výchově dítěte.

Udržení manželství a rodiny se tak ve druhém období stává jedním z důležitých úkolů. Například Schiller a Flégl (1961), kteří se v tehdejších odborných periodikách vyjadřovali k právním úpravám rodinného práva, popisují rodinu jakožto prostor „... *vytváření příznivého prostředí pro výchovu dítěte*“ (Schiller, Flégl 1961: 180). Stále více bylo upozorňováno na důležitost udržení manželství a na výchovný aspekt rodiny, který má primárně zaštitit žena, protože jen pevná a semknutá rodina vytváří příznivé prostředí pro výchovu dítěte (viz i Schiller, Flégl 1961; Fišer et al. 1984). Se snahou udržet manželství a rodinu jde ruku v ruce zakládání manželských poraden, které měly svoji úlohu také při rozvodovém řízení. Jak udržet šťastné a fungující manželství diskutují také manželské příručky, které ke konci 70. let zažívají svůj boom. Vodochodský a Klvačová (2015) analyzovali populárně naučné příručky pro manžele vydané před rokem 1989¹¹⁷ (primárně se soustředí na 70. a 80. léta, kdy se v příručkách objevila výraznější diskuze o nefunkčních manželstvích, jak řešit krize a problémy v manželství a jak udržet spokojené manželství). Podle autorského týmu vnášeli autoři a autorky do publikací tato témata proto, že se s nimi setkávali ve svých ordinacích a poradnách. Příručky v tomto období sledují především dvě linie, jednu která je prezentována např. Jiřím Mrkvičkou¹¹⁸, ta vidí rodinu jako instituci, která má stát na citovém vztahu muže a ženy, teprve z pevného svazku mezi nimi může vyrůst fungující rodina, která je pro všechny rovnoprávnou institucí. Druhý proud prezentovaný např. Miroslavem Plzákem¹¹⁹, který rodinu a manželství vnímá jako tradiční a společenskou instituci, které nemají mít základ v citech, ale naopak v efektivní dělbě práce mezi manželi. Rodina je genderově tradiční instituce, jejíž hlavní úlohou je reprodukce. Přístup Miroslava Plzáka, který byl jedním z hlavních diskutérů o manželství a sexualitě, je značně genderově tradiční, jak je patrné z následujícího úryvku: „... *Do jednoho roku věku nejednomu otci připadá děťátko jako larva a strachuje se na něj sáhnout (...). V tom se my muži od žen lišíme. Ženám se nejvíc líbí batole, jsou nad ním u vytržení. Otci se dítě začne zamlouvat až později, kdy už s ním je možný jakýsi kontakt.*“ (Plzák, Frýbová 1980: 111).

¹¹⁷ Autorský tým zde definuje několik linií a etap manželských příruček – mezi lety 1949 – 1954 na základě změny politického směřování a nástupu komunistické strany k moci se mění obsah příruček a ve shodě s komunistickým režimem (kolektivizace péče, přesun domácích prací na veřejnost atd.); období 1955 – 1965 definují jako nový začátek, neboť se příručky orientují na rodiče a učitele, kteří mají předat informace svým dětem a žákům/kyním, příručky nejsou orientovány na mladé lidi; období 1966-1977 definují jako období dohánění západu, neboť vychází knihy i ze zahraniční produkce a do příruček se dostávají nová témata (prostituce, antikoncepce...); období 1973 – 1979 – definují jako zlatou éru bestsellerů, kdy si výhradně česká produkce (často s řad sexuologie) monopolizuje téma manželství a sexuality a to hl. dvěma autory Miroslav Plzák a Pondělíčková-Mašlová. Jejich periodizace odráží také periodizaci Havelkové (2017) vycházející z její právní analýzy nebo periodizace představenou autorským týmem nebo Haškové a Uhde (eds.) (2009), které jsou využity i v mé práci.

¹¹⁸ Viz příručka Mrkvička et al. 1976. Škola pro snoubence a novomanžele. Praha: Avicenum.

¹¹⁹ Viz příručka Plzák, M., Frýbová, Z. 1979. K lásce připraven. Praha: Naše vojsko.

Nejenže svým příspěvkem normalizuje ženinu přirozenou touhu a pouto k malým dětem, jejich přirozené vlohy pečovat o dítě každého věku, ale zároveň normalizuje chování muže, který se nechce starat o malé dítě, protože je logické a přirozené, že jej takové malé dítě nezajímá a že si s jeho péčí neví rady, což jen zpětně potvrzuje jeho normálnost (viz také Vodochodský, Klvačová 2015). Ukazuje tak, že ideální role muže a ženy v rodině jsou ty, které silně odráží genderové stereotypy. Příručky, které následují Plzákovy argumenty, tak definují ženu jako tu, která se stará o emoční pohodu a citovou stabilitu v rodině. Od tohoto argumentu je jen krůček k tomu přenést zodpovědnost za emoční výkyvy v rodině, které vedou k manželským neshodám, krizím a posléze k rozvodům, na ženy.

Mimo články diskutující vzdělávání k zodpovědnému rodičovství a partnerství se ve Vlastě od 70. let objevují články diskutující manželské problémy nebo krize, jak jim předcházet a jak je řešit, a především byly manželé upozorňováni, že rozvod není vždy řešením¹²⁰. Často šlo o úvahy právníků/právníček nebo psychologů/psycholožek na témata jako jsou mladá manželství a rozvody¹²¹ nebo rozvody a děti. Všechny články vyzývají k zodpovědnosti manželů vůči sobě i dětem a především vyzývají k tomu, aby manželé předcházeli manželským krizím nebo je řešili v klidu a ne rozvodem¹²². Články ve Vlastě vydané od 70. let stále častěji diskutují životní a ekonomické podmínky, které vedou ke krizím nebo hádkám mezi manželi, přičemž ty nejvíce zmiňované byl vstup do manželství v mladém věku (které s sebou nutně nese otázku, nakolik se novomanželé znají a s jakými očekáváními vstoupili do manželství)¹²³, zmíněná byla také bytová situace (tj. že mnoho novomanželů bydlí s rodiči, řídí se jejich pravidly v domácnosti a když se odstěhují, neví jak žít jen spolu). Zdůraznění ekonomické „funkce“ rodiny je v konsenzu s odbornou literaturou, která na narůstající familismus začala reagovat právě negativním poukázáním na ekonomické „funkce“ rodiny, které vedou rodiny ke zvyšujícímu konzumerismu a individualismu (viz Šolcová 1976).

¹²⁰ V roce 1950 byl počet rozvodů necelých 12 000, v roce 1960 to bylo necelých 14 000. Do roku 1964 byl nárůst rozvodů pozvolný (v některých letech mírně klesl a pak opět narostl). Od roku 1965 však pravidelně narůstá až do roku 1971, když už počet rozvodů stoupl na 24 000. V dalších letech můžeme identifikovat další nárůst počtu rozvodů, ale nejde o kontinuální nárůst (vrchol rozvodovosti byl v druhé polovině 80. let, v tomto období se počet rozvodů pohybuje v rozmezí 30-32 000). Na začátku 90. let rozvodovost mírně klesá, ale poté opět narůstá; viz <https://www.czso.cz/csu/czso/0b00225862viz> (cit. dne 10.3. 2020)

¹²¹ Pokud se podíváme na to, jaká byla délka trvání manželství před rozvodem vidíme, že největší procento rozvedených párů se rozvedlo v době trvání 0-4 roky, od roku 1950 - 1990 to bylo vždy 33 – 36 % manželství. V dalších letech toto číslo klesá, např. v roce 2012 to bylo již jen necelých 19 % manželství v délce trvání 0-4 roky. viz <https://www.czso.cz/csu/czso/0b00225862viz> (cit. dne 10.3. 2020)

¹²² Rady do života – o výchově k rodičovství. *Vlasta*. 1977. Č. 19. ISSN 0139-6617.

¹²³ Nová rubrika Místo pro mne – mladá manželství. *Vlasta*. 1975. Č. 1 -26. ISSN 0139-6617 – kde budou radit mladým manželům, jak si udržet manželství. Většina rad se týká důsledného poznání partnerů ideálně před vstupem do manželství, řešení konfliktů klidnou cestou a rozmluvou, nebo důrazem na kompromisy při manželských hádkách. Nebo článek Vztahy v mladém manželství. *Vlasta*. 1975. Č. 20. ISSN 0139-6617, opět diskutovány rady pro mladé novomanžele, jak si udržet manželství.

Třetí definované období je charakteristické hlubším zakořeněním genderově tradiční dělby práce v domácnosti a genderově stereotypních rolí mužů a žen v rodině. Rodinná politika doznala notných změn - po roce 1989 totiž došlo k prodloužení rodičovské dovolené (dříve další mateřská dovolená) až na 3 roky, potažmo 4 roky¹²⁴. Po roce 1989 v České republice převažuje familialistický model (Šťastná, Paloncyová 2011), konkrétně tzv. explicitní familismus. Ten je charakteristický posílením pečující funkce rodiny a zodpovědnosti rodiny za péči o její nesoběstačné členy a členky, avšak bez podpory alternativních forem péče (viz Leitner 2003; Bartáková 2006). Hašková (2011b) také upozorňuje, že po roce 1989 se ČR stala zemí, kde dominuje model muž-živitel / žena –pečovatelka v rodinách s dětmi do 15 let. Dělbá práce v domácnosti dle pohlaví ale jen prohlubuje oddělení genderových rolí mužů a žen i ve společnosti. Navíc dlouhá doba setrvání žen v domácnosti je dále prodloužena tzv. řetěžením rodičovských dovolených (tj. navázáním jedné rodičovské na druhou) (Potančoková 2009). Tuto možnost v 90. letech v ČR využilo až ¾ žen (Šťastná, Paloncyová 2011). Dle Haškové (2011b) dochází ke zkrácení meziporodních intervalů, díky tomu a díky řetězení rodičovských se prodlužuje doba, kterou ženy tráví v domácnosti péčí o děti.

Konflikt mezi prací a péčí

Součástí normativních rámců „dobrého“ mateřství jsou také normy, kolik času má strávit matka doma péčí o děti a kdy se má vrátit do zaměstnání. Argumenty, které od 60. let v expertních nebo politických debatách přispívají do normativního rámce „dobrého“ mateřství a pomáhají ustavovat, jakou pozici má žena v rodině i zaměstnání mít, jsou patrné z výzkumu Hákové (1970), která představuje dva modely, jak ženy v 70. a 80. letech kloubily práci s péčí o děti: *„První obecně prosazovaný model (...). Je to žena je ekonomicky aktivní, která není zaměstnána jen z hospodářské nutnosti, ale z vnitřní potřeby (...), která si je vědoma její společenské užitečnosti. Tato žena je veřejně činná (...) současně je matkou, která dobře vychovává své děti s pomocí služeb a rodiny. (...) Není tento model dostatečně přitažlivý, jen těžko se realizuje v praxi v celé své plnosti, neboť v podmínkách nedostatečně fungujícího hospodářství včetně dopravy, obchodu, služeb a sociálních zařízení vede jeho realizace k fyzickému i psychickému*

¹²⁴ Viz § 157 odst. 2 zákona č. 65/1965 Sb., zákoník práce, ve znění zákona č. 52/1989 Sb. Tento zákon mimo jiné zavádí termín “rodičovská dovolená”, který nahrazuje termín “další mateřská dovolená”, která byla před rokem 1989 stanovena do 2 let věku dítěte (viz § 157 odst. 2 zákona č. 65/1965 Sb., zákoník práce, ve znění zákona č. 42/1970 Sb.). § 195–198 zákona č. 262/2006 Sb., zákoník práce, ve znění pozdějších předpisů upravuje možnost setrvání na rodičovské na po dobu 3 let a Zákon č. 117/1995 Sb., o státní sociální podpoře, umožňuje čerpání rodičovského příspěvku nejdéle do 4 let věku dítěte. Nicméně jen do 3 let věku dítěte mají rodiče zaměstnavatelem garantováno původní pracovní místo (rodiče mohou zůstat s dítětem doma až do věku 4 let, nicméně rodiče již nemají garantováno původní pracovní místo a musí se zaměstnavatelem dohodnout na dalším setrvání v domácnosti ve formě neplaceného volna.

*přepětí žen. (...) Druhý model bychom mohli nazvat tradičním. Je to model ženy, jejímž hlavním posláním a základní životní náplní je být matkou, manželkou a hospodyní rodinné domácnosti. (...) zdůrazňuje a glorifikuje obětavost směrem dovnitř rodinné buňky. (...) Považuje se za věčný, neměnný model, odpovídající tzv. přirozené podstatě ženy. (...) Neodpovídá současným ani perspektivním potřebám společnosti ani potřebám žen (...) ani v minulosti to nebyl univerzální model (...) stává se krunýřem spoutávajícím mnohotvárnou realitu ženského bytí.“ (Háková 1970: 438-439). Ani jeden model podle Hákové nemůže být realizován, protože neodpovídá „ženské podstatě“ – tomuto konceptu se věnuje dále a zpochybňuje biologicky vrozenou pečující dovednost u žen, naopak reflektuje její sociální utváření a formování. Háková (1970) dále popisuje modely emancipace, kde každý stojí na jiném pólu v diskuzi o vztahu pečující a pracující role ženy – strnule emancipační model je ten, který zdůrazňuje jen ekonomickou roli ženy, mateřství je něco, co žena přirozeně musí realizovat, ale jen krátce a nejsou tak potřeba speciální opatření, která by jim pečující roli umožnila či usnadnila; tento model tak neočekává tzv. „fázování života ženy“ (termín Háková 1970: 444); druhý model, pružně emancipační model, se vyznačuje větším důrazem na mateřství a péči a respektuje, že k ženám coby k matkám je potřeba speciální přístup (např. ochrana matek v zákoně v zaměstnání atd.). Tento model by dle autorky měl být uplatňován v socialistické společnosti. K podobným závěrům dochází také autorky Nina Matulová a Helena Jarošová (1976) v knize *Žena v dnešní rodině*. V úvodu knihy autorky kritizují první verzi projektu emancipace, kdy cílem byla stejnost mužů a žen. Uvádějí, že žena chce být jako muž (vydělávat peníze a pracovat), ale že tyto aktivity nesedí k jejímu přirozenému ženství, doslova uvádějí, že „ ... žena si neuvědomuje vůbec, jaké hodnoty vytváří již pouhou skutečností, že je žena.“ (Matulová, Jarošová 1976: 25). Ženy dle autorek byly okolními podmínkami podněcovány k hledání rovnováhy mezi ekonomickou a biologickou funkcí, ale také zdůrazňují, že se ženy neměly vzdát primárně biologické role, protože jako matky mají možnost formovat další generace. Konflikt mezi prací a péčí dle autorek vyplývá z ženiny biologické role, kterou tímto staví na první místo a uvádějí, že ve výchově dětí „...záleží na intenzitě mateřské péče a kvalitě mateřského vztahu“ (Matulová, Jarošová 1976: 114). Autorky se tak přiklání ke druhému modelu emancipace žen, kdy se respektuje biologická rozdílnost mužů a žen a cílem je vytvořit takovou společnost, kdy ženy nebudou napodobovat muže, ale bude vytvořen takový model vztahu mezi mužem a ženou, který bude zachovávat ženství a reprodukční roli ženy a ženy tak nebude stavět do konfliktu mezi prací a péčí (Matulová, Jarošová 1976). Hamerník (1976) na začátku textu zdůrazňuje vysoké procento zaměstnanosti žen, zvyšující se kvalifikaci žen, zvyšující se mzdy žen (reflektuje i nižší mzdy žen ale ne kriticky, ospravedlňuje tento rozdíl*

působením žen v jiných odvětvích), ale poté se věnuje roli ženy v rodině, kdy zdůrazňuje jejich výchovnou a socializační roli. Ženě tak přisuzuje pečující roli a zdůrazňuje výdobytky socialistické společnosti a jejích pronatalitních opatření jako jsou dva roky další mateřské dovolené, které ženy mohou strávit doma péčí o děti a stát se mezitím o ně postará. Na konci příspěvku uvádí, že žena má roli mateřskou, ekonomickou a aktivní občanskou. Tento závěr je důležitý, protože ukazuje na jeden z nejdůležitějších argumentů, jakými je diskuze vztahu pracující a pečující rolí ženy rámována. A sice že ženy mají zvládat všechny role – sekvenční model životní dráhy jim umožní plné věnování péči a následně plné věnování se práci. Všechny tyto texty vycházejí z premisy přirozené mateřské péče u žen, které by měly v určitém úseku své životní trajektorie dát přednost. Takové rámování debaty o kombinaci práce a péče ovlivní nejen podmínky, ve kterých ženy činí svá rozhodnutí, ale činí určité volby méně reálnými (např. rychlý návrat do zaměstnání nebo naopak setrvání v domácnosti bez placeného zaměstnání) ale také strukturuje debaty a výsledná opatření na úrovni legislativy nebo politiky v kontextu tématu kombinace práce a péče. A normativní očekávání pečující role u žen bylo patrné také v názorech veřejnosti i ve fungování domácností¹²⁵.

Diskutovaná řešení konfliktu pracující a pečující role ženy byly především dvojího charakteru. Bauerová a Bártová (1987) se přikláněly spíše ke sdílení rodinných závazků a k pomoci manžela, Šolcová (1984) naopak viděla řešení v přenesení domácích prací i péče o děti do veřejné sféry, díky čemuž se nutné domácí povinnosti stanou pro ženy koníčkem a zábavou než povinnostmi. Wágnerová (2017) taktéž vidí příčinu přetížení žen domácími pracemi v nedokončeném procesu zespolečenštění domácích prací a péče, který však měl své kořeny v intenzivní podpoře hospodářského vývoje a těžkého průmyslu na jedné straně, a naopak v malé podpoře spotřebního průmyslu a služeb na straně druhé. Dle Wagnerové (2017) bylo také otázkou, zdali finanční podpora veřejných stravovacích zařízení, prádeln nebo čistíren neměla být nahrazena už v 50. letech modernizací domácností, např. zavedením teplé vody do bytů nebo ústředního topení atd. Výzkum Vládní populační komise z roku 1973 také řešil, zdali obyvatelstvu pomohou ve zvládnání práce a domácích / pečujících povinností spíše lepší služby

¹²⁵ V roce 1961 muži trávili práci v domácnosti 2 hodiny denně a ženy 5,2 hodin denně, pokud se podíváme na rozložení všech dotázaných položek (položky cesta tam a zpět do práce, práce v domácnosti, jídlo a spánek, pasivní odpočinek, volný čas a pracovní čas) v jednom dni uvidíme, že ženy trávily 22 % ze dne domácími pracemi, kdežto muži jen 8,3 % (Stíbalová 1965). Bauerová a Bártová (1987) na základě výzkumu veřejného mínění z let 1977-1980 ukazuje, že populace v 67 % souhlasila s tím, aby žena chodila do zaměstnání i když má děti. Ale téměř 20 % populace očekávalo, že žena nemá chodit do zaměstnání, ale má se věnovat jen dětem a rodině. Subjektivně pocíťovaná zátěž domácími pracemi u různých skupin obyvatel byla nejvíce pocíťována ženami ve věku 30 -44 let (54 % žen ale jen 9 % mužů). Výzkum Jak ulehčí domácí práce?, který proběhl roce 1973 (v únoru a březnu) ukazuje, že během pracovního dne mimo péči o dítě významně ženy zatěžovaly domácí aktivity spojené s přípravou jídel (nákup, vaření, příprava jídla) a poté úklidové aktivity. Pro muže byly nejvíce zatěžující opravářské a údržbářské práce. Výzkum také zjišťoval, co by mužům i ženám pomohlo, přičemž na prvním místě se umístilo řešení týkající se lepšího zásobování a dostatku obchodů umožňující nakoupit rychle a bez front

pro pro domácnost nebo lepší vybavení domácností. V dotazníkovém šetření byly tyto otázky koncipovány v kontrastu. Možnost lepšího vybavení domácností pro usnadnění domácí práce a rozvoj služeb pro domácnost a pro osvobození od domácích prací byla vnímána jako dvě protichůdná řešení, která nemohou být realizována současně.

Debata o konfliktu mezi prací a péčí, která započala už ve druhém definovaném období a která byla rámovaná argumenty, že ženy musí v určité fázi životní trajektorie opustit zaměstnání a pečovat o děti a poté se vrátit zpět do plného zaměstnání, nastavila cestu, jak o tomto tématu bylo uvažováno ve třetím definovaném období. Ve třetím období se tento konflikt ještě více vyostřuje a mateřská péče je ta aktivita, která je primárně od žen očekávána (ne práce a zaměstnání). A v těchto podmínkách matky ve třetím období činí své volby ohledně návratů do zaměstnání a délky pobytu v domácnosti – je evidentní, že volby týkající se delšího setrvání v domácnosti jsou pro ně reálnější, než volby rychlého návratu do zaměstnání.

Sexualita a intimita - soukromá věc manželů, anebo kontrolní mechanismus socialistické společnosti?

Jedním z velkých témat, které bylo v souvislosti s nízkou porodností řešeno, bylo téma sexuálního chování mužů a žen. Již v roce 1957 byla v ČSSR legalizována interrupce, oproti západním zemím se jednalo o brzké zavedení zákona legalizující interrupci. Podle Dudové (2012) ve světle neutěšené socioekonomické situace po druhé světové válce byla otázka regulace velikosti rodiny vnímána jakožto zásadní téma, s nímž přerušování těhotenství jednoznačně souvisí¹²⁶. Debata o zavedení zákona legalizující potraty byla spojena s diskuzí o metodách antikoncepce. Primární snahou bylo, aby se interrupce nestala jedinou metodou antikoncepce, ale mělo jít o dočasné řešení jakmile budou dostupné jiné metody antikoncepce (viz Dudová 2012). Spolu s legalizací potratu byly zavedeny také tzv. interrupční komise, které musely žádost o interrupci schválit, neboť, jak bylo argumentováno, otázka přerušování těhotenství se všemi svými zdravotními i psychickými následky neměla ležet pouze na ženách (viz Dudová 2012). Komise rozhodně nebyly nevýznamným aspektem celého procesu žádosti o ukončení těhotenství, naopak často ženy přemlouvaly, ať si dítě nechají, naléhaly na ně z hlediska morálky atd. Žena žádající přerušování těhotenství měla před komisí předstoupit a obhájit své rozhodnutí, často se diskuze stočila k debatě antikoncepci, a žena tak musela komisi

¹²⁶ Zatímco natalitní politiky byly v socialistických státech jedinou možností regulace populace a pracovní síly, v kapitalistických zemích byla otázka dostatku pracovních sil řešena spíše migrační politikou, tj. při nedostatku pracovních sil se otevřely hranice. I z tohoto důvodu byla otázka reprodukce obyvatel v socialistických zemích politickým tématem (Jechová 2009).

přesvědčit, že její těhotenství je opravdu jen náhoda, že se při pohlavním styku dostatečně chránila (Jechová 2009). Jde o intervence do oblasti sexuality a reprodukce obyvatel a obyvatelek za strany regulačních a disciplinačních institucí. Že se muži nestali součástí veřejné debaty o interrupci není asi překvapující (viz Dudová 2012; Dudová 2009). Zároveň byly ženy žádající nebo uvažující o potratu ve veřejné debatě vykresleny jako ty, co potřebují vedení a kontrolu. Bylo na ně nahlíženo buď jako na ty sobecké, které chtějí pohodlí, lehkovážné k sobě i k nenarozenému dítěti, nebo naopak zranitelné, oběti nezodpovědných mužů.

Také na stránkách Vlasty byla tématu interrupcí věnována pozornost. Článek *Pro radostné mateřství*¹²⁷ reaguje na dopisy čtenářek týkající se mateřství ale také interrupcí. Již jen samotný tematický výběr dopisů čtenářek – část týkající se „mateřských problémů“ a část týkající interrupcí, je velmi zajímavý. Tento výběr může indikovat, že mateřská role ženy byla v diskuzích vždy nějakým způsobem přítomna a péče byla se ženami vždy spojována. I v tomto článku jsou ženy žádající o interrupci vykresleny jako sobecké a zřikající se mateřské role. V článku se píše, že „*Normální žena se uchýlí k potratu jen tehdy, nenachází-li jiné východisko (...). Jsou samozřejmě i sobecké ženy, které pro vlastní pohodlí a požitkářský život se dobrovolně zřikají mateřství.*“ Na jednu stranu bylo mateřství popisováno jako životní poslání žen a jako přirozená součást ženina života, na druhou stranu zde byla snaha ženy v této oblasti vést, radit jim, korigovat je. Na jedné straně tak bylo mateřství (a to ve všech obdobích) vnímáno jako vznešené poslání ženy, ale aby jej naplnily správně, byly podrobeny neustálé kontrole a to nejen zvenku (tj. nemožnost žen pracovat v určitých typech povolání, omezení pracovní doby školek a jeslí, nedostatek míst ve školkách/jeslích, povinné těhotenské kontroly nebo kontroly u pediatra atd.), ale také kontrole zevnitř. Kontrola zevnitř je výsledkem governmentality (Foucault 2004 a 2005), kdy ženy ve všech obdobích samy na sebe aplikovaly zjištění, poznatky a doporučení od expertů a expertek z různých oblastí. Došlo tak k internalizaci doporučení a poznatků samotnými ženami, jejichž naplňovaná směřovalo k jedinému cíli – být „dobrou“ matkou ve shodně s normativními očekáváníí, jež „dobré“ mateřství naplňují.

Paradoxně na jedné straně došlo v době komunistického režimu ke zlepšení postavení ženy v rodině a ve společnosti (viz zákony ustavující rovnost manželů, garantovaný přístup žen ke vzdělání a k práci, které vedly k určité individualizaci žen díky tomu, že byly ekonomicky soběstačné atd.), ale na druhé straně reprodukce žen nestála na individuálním rozhodování, naopak vždy šlo o téma, které bylo diskutováno a řešeno s ohledem na zájmy celku, společnosti.

¹²⁷ ČAPKOVÁ, K. Pro radostné mateřství. *Vlasta*. 1962. Č. 22. ISSN 0139-6617.

Dle Dudové (2012) byla debata o interrupci vedena několika dominantními diskurzivními rámci, a jedním z nich byla rétorika lepšího reprodukčního zdraví žen a zdravějšího mateřství. A to v návaznosti na praxi provádění přerušování těhotenství mimo nemocnice, v nehygienických podmínkách a lidmi, kteří neměli dostatečné znalosti a kompetence v průběhu 50. let. Podle Dudové (2012) rámec interrupce pro zdravější mateřství byl veřejně diskutován jako krok k ochraně žen jako matek a k nastolení podmínek, jak se mohou stát lepšími matkami. Interrupce byla skutečně vnímána jako pomoc ženám, kterým jejich tíživá životní situace neumožní být plnohodnotnou matkou a řádně vychovat a zabezpečit své dítě. Interrupce ale neměla být součástí projektu emancipace, měla spíše upevnit vztah žen s jejich mateřským údělem a hlavním posláním jejich života (viz také Fidelis 2008). Rozhodně však nešlo o garanci svobodného rozhodnutí ženy nebo deklaraci jejího práva o rozhodování o vlastním těle. Veřejná diskuze o potratovém zákoně názorně ukazuje na další kontradiktorní pozice týkající se očekávání od žen ve společnosti i v rodině. Na jedné straně byly ženy tlačeny na pracovní trh, k opuštění tradiční mateřské a pečující role, na druhou stranu byly ujišťovány o významu a důležitosti mateřství (viz ocenění matek více dětí Čestným odznakem mateřství) (viz také Dudová 2012; Dudová 2009; Rákosník, Šustrová 2016; Jechová 2008).

Časopis *Vlasta* mohl v této otázce skrývat velký informační potenciál v době omezených možností rozšiřování informací a v době, kdy intimita a sex nebyly běžným tématem k hovoru. Od 60. let se ve *Vlastě* objevují články gynekologů a gynekoložek, kteří otevřeně diskutují různé metody ochrany proti početí, popisují, jak fungují, ale i to, jaká jsou jejich pozitiva, či negativa. Články¹²⁸ popularizačně naučným stylem předávají lékařské informace a nabádají partnery a manžele, aby se nechránili před početím nespolehlivě (např. přerušovanou souloží), díky čemuž se předejde nechtěným potratům (viz i Havránek 1982). Do jaké míry byly tyto články poplatné dobovému smýšlení o tom, že potrat nelze využívat jako metodu antikoncepce, ale jde o krajní možnost (viz zpřísnění potratového zákona), nelze jednoduše zodpovědět. Ale jednoznačně lze říci, že téma spolehlivé metody antikoncepce bylo subtématem výchovy k zodpovědnému rodičovství. Zajímavé je, že diskuze o metodách antikoncepce se objevuje současně s diskuzí o populační krizi. V jednom čísle se čtenářstvo dozví, že klesá porodnost, rodiny mají méně dětí, a dokonce mírně roste i věk, kdy mají ženy děti, na druhé straně byly ženy nabádány k zodpovědnému rodičovství, k plánování rodičovství a k tomu, aby si vybraly účinnou metodu antikoncepce. Samozřejmě plánované a zodpovědné rodičovství nemusí být nutně v rozporu s tím, aby měla rodina více dětí, ale spíše

¹²⁸ Jak s ženskou antikoncepcí. *Vlasta*. 1968. Č. 40. ISSN 0139-6617 a Rady do života. *Vlasta*. 1968. Č. 16. ISSN 0139-6617.

jde o argumenty, jež byly v těchto dvou debatách využity – na jedné straně byly v člancích informace o tom, kolik dětí na jednu ženu „je potřeba“, aby se udržela společnost¹²⁹, vzápětí jsou představeny rodiny s více dětmi, které mají jít příkladem. Na dalších stránkách lékaři a lékařky nabádali ženy k tomu, aby si manželé rozmysleli, kolik dětí chtějí mít, kdy je chtějí mít a jak se účinně bránit nechtěnému těhotenství. Již jen využití slova „nechtěné těhotenství“ je v kontextu debat o tom, kolik dětí je potřeba (tedy chtěných), aby společnost vytrvala, paradoxní. Výchova k zodpovědnému a plánovanému rodičovství byla ve výsledku cestou nárůstu porodnosti, ale především to byla cesta ke nárůstu „kvalitní“ a zdravé populace. Dudová Radka a Hašková Hana (2020) diskutující selektivní potenciál pronatalitní politiky v ČSSR uvádějí, že od 60. let převládá snaha zajistit kvalitní populaci nad požadavkem početné populace (a potenciálně i početné pracovní síly). Studie věnované nechtěným těhotenstvím a nechtěným dětem (viz Bigrus 1979; Matějček, Dytrych, Schuller 1976) uvádějí, že nechtěné děti neodpovídají ideálu kvalitní populace, i z toho důvodu bylo přerušení (nechtěné) těhotenství vnímáno jako správný krok, protože u nechtěných dětí je vysoké riziko patologické osobnosti nebo jiných psychologických problémů. Také Fukalová (1979) nebo autorský tým Matějček a kol. (1976) upozorňují, že při nechtěném těhotenství mají ženy a hlavně dítě více zdravotních komplikací a dále má nechtěné těhotenství vliv i na vývoj dítěte po porodu. Jejich studie nabourávají idealizovanou představu o mateřské lásce, protože předpoklad, že pokud se matce narodí nechtěné dítě, bude jej matka bezpodmínečně milovat právě díky vrozenému instinktu, zde selhává. Fukalová (1979) ve své reakci na tento výzkum uvádí, že ne každá matka se s nechtěným těhotenstvím ztotožní, po porodu dítě přijme a projeví se u ní mateřský cit v celé své síle. Tento postoj kontrastuje s obecně rozšiřovaným modelem harmonické socialistické rodiny, kdy se manželé podílejí na tzv. manželském štěstí a udržují rodinu, aby dítě vyrůstalo v jistotě a bezpečí. V kontextu debat o zpřísnění potratového zákona v 70. letech byly tyto studie důležité, protože se ukázal význam interrupcí pro státní pronatalitní politiku, ale také že některé expertní poznatky „šly“ proti dominantním názorům.

Již od konce 60. let spolu s diskuzí o účinných metodách antikoncepce probíhala také debata o výchově k plánovanému rodičovství pro dívky a chlapce. Sexuální výchova do té doby na školách buď absentovala nebo byla velmi žalostná (bez materiálů, bez učebnic, jen pár hodiny výuky během školního roku). Několik významných lékařů a lékařek se však v této problematice angažovalo, například Jan Horský, tehdejší ředitel Ústavu pro péči o matku a dítě, apeloval na vzdělání mladých lidí k zodpovědnému rodičovství, které informuje mladé lidi o

¹²⁹ Od roku 1948 porodnost v ČSSR klesá, přičemž mezi lety 1960 – 1962 je jedna z nejnižších. Největší nárůst je patrný mezi lety 1970-1979. Viz https://www.czso.cz/csu/czso/obyvatelstvo_hu, cit. dne 20.8.2020.

sexuálním a reprodukčním životě¹³⁰ (Scott 1974). Výchova k zodpovědnému rodičovství na základních školách se však stala jedním z bodů pronatalitní politiky (Jechová 2009). Jechová (2009) také upozorňuje na výsledky několika výzkumů veřejného mínění o využitých metodách antikoncepce a znalosti jejich spolehlivosti, tedy jak zodpovědní byli mladí lidé v sexuálním životě – bohužel výsledky těchto výzkumů byly tristní, nejen že některé druhy antikoncepce nebyly dostupné, ale mladí lidé často spoléhali na přerušovanou soulož, kterou považovali za spolehlivou metodu antikoncepce (Jechová 2009). Diskuze o zavádění sexuální výchovy ve školách souvisela s rozvojem výzkumu sexuality a vznikem Sexuologického ústavu v 60. letech. Nelze jednoduše říci, že výsledkem je pouze „debata o sexu“, naopak definování sexuality jakožto tématu výzkumu a začátky diskuze o antikoncepci, sexuální výchově a debaty o legislativním ukotvení interrupce ukazují, že jde o silné diskurzivní rámce, které produkovaly, rámovaly a směřovaly diskuzi o sexualitě i její reálnou podobu (viz Lišková 2012; Foucault 1999). Diskurzivní rámce české sexuologie sloužily k usměrňování populace, a zároveň nastavily určité mantinely pro to, jak můžeme lidskou sexualitu chápat, pojmenovat a definovat tak, co je „normální“ a co je za hranicí „normálnosti“. Součástí socialistické státní ideologie byla myšlenka, že vstupem do reprodukční oblasti obyvatel nebo vhodnou sociální politikou se ovlivní reprodukční chování obyvatel, naopak kapitalistické státy tuto oblast lidského života vnímaly jako soukromou (Jechová 2009). V ČSSR se v debatách o sexualitě objevují diskuze o normalitě sexuality nebo o sexuálních deviacích, zajímavé je se podívat na pozici rodiny v těchto debatách, protože téma rodiny se objevovalo především v diskusích o sexuálních deviacích (viz Lišková 2012). Z analýzy Liškové (2012) konferenčních příspěvků k sexualitě během 70. a 80. let vyplývá, že to byla rodina, která měla zajistit normalitu jedince, ale zároveň zde bylo nutné naplnit požadavek specifických rolí ženy a muže v rodině, aby z dítěte vyrostl zdravý jedinec se zdravou sexualitou. Jak autorka uvádí „*Deviace se rozvine, když jsou narušeny genderové a heteronormativní předpoklady nukleární rodiny složené z femininní matky a maskulinního otce.*“ (Lišková 2012: 43). Využití modelu heterosexuální nukleární rodiny s genderově oddělenými rolmi jednoznačně sloužilo k reprodukci konkrétního modelu rodinného života. Využití heteronormativity a genderové polarity se v tomto světle jeví jako účelné ze strany státního aparátu. Podívejme se zpětně na to, jak v progresivních 50. letech byla účelně nukleární rodina složená z femininní ženy a maskulinního muže vnímána spíše jako buržoazní rodinný model, naopak socialistická kolektivní péče o děti byla ideálem (viz také Lišková 2012). Genderová polarita a genderové stereotypy byly využité také v diskuzi o

¹³⁰ V roce 1960 Ministerstvo školství vydává věstník s názvem Na pomoc k výchově mládeže k rodičovství.

sexualitě mužů a žen, v mnoha dobových publikacích se dočteme o ženské pasivitě, o submisivitě v oblasti sexu a o jejich zájmu o něžnosti spíše než o samotný akt, naopak mužská sexualita byla konstruována jako ta aktivní a vyžadující sexuální styk (Potančoková 2007). Takové typy ženské a mužské sexuality byly hodnoceny jako „normální“. Tento diskurz jen posílil genderově konzervativní hodnoty, na kterých mladí lidé stavěli své partnerské vztahy i manželství. Účelem a cílem ohodnocení určité sexuality a potažmo i konkrétního modelu partnerství/rodiny puncem normalnosti (tj. heterosexuálních rodin s jasně rozdělenými rolami) mělo jednoznačně pomoci v boji proti nízké porodnosti, a možná proti dalším sociálním problémům jako je vysoká rozvodovost, narůstající interrupce atd. Je nutné si uvědomit, že tyto expertní diskuze lékařů a lékařek, psychologů a psychologek nebo sexuologů a sexuoložek konstruovaly určité představy „správné a ideální“ sexuality, partnerství, manželství a vztahu mezi mužem a ženou. Tyto představy se poté promítaly také do chování občanů a občanek, ovlivnily jejich představu a realizaci rodičovství i intimní a sexuální praktiky a prožitky (viz Potančoková 2007; Lišková 2012).

Kojení jako intimní součást vztahu žena-dítě?

V prvním definovaném období nebylo kojení popisováno jako jediný možný zdroj výživy pro kojence, a témata jako je vliv kojení na zdraví dítěte nebo že kojení vytváří důvěrný vztah mezi matkou dítětem, nebylo veřejně diskutováno. Naopak Šráčková (2004) uvádí, že nebylo výjimkou, že matky z porodnice odcházely s receptem na umělou kojeneckou výživu¹³¹, což bylo dáno masivní propagací kojenecké výživy a to i kojeneckými poradnami. Šráčková (2004 a 2004b) jakožto lékařka, která se starala o matky po porodu a jejich děti uvádí, že přístup matek k umělé výživě byl v prvním definovaném období vcelku pozitivní, matky velmi oceňovaly rychlé přibírání na váze v případě podávání kojenecké výživy. Tláškal (2008) na základě analýzy dobové literatury ukazuje, že ještě v roce 1934 více jak polovina expertních zdrojů podporovala kojení v raném věku dítěte, v roce 1967 to bylo již kolem 10 % expertních zdrojů. Také Josef Švejcar, který několikrát revidoval svoji ikonickou knihu Péče o dítě¹³², ještě v 50. letech intenzivně podporoval umělou kojeneckou výživu, zatímco v revidovaných vydáních v 70. letech již propagoval kojení, rooming-in a další aktivity podporující intenzivní vazbu

¹³¹ V tomto období byla umělá kojenecká výživa vázaná na předpis, který matky mohly získat např. v kojeneckých poradnách. Dominantní značkou kojenecké výživy byl Sunar a později Feminar, který byl jednak bližší mateřskému mléku a také bylo jeho složení odvislé od věku dítěte.

¹³² První vydání vyšlo v roce 1945 a to jako brožurka pro ošetřovatelky. Poté vychází v revidovaných vydáních ještě několikrát. Jde o ikonickou knihu rodičů (primárně matek) dodnes.

matky a dítěte ihned od porodu. V rozhovorech Švejcara uvedl, že umělou kojeneckou výživu podporoval kvůli tehdejší nízké životní úrovni žen, což se odrazilo v nízké kvalitě mateřského mléka, a také proto, že tehdejší mateřská dovolená byla jen pár měsíců a matky mnohdy dětem dávaly kravské mléko, které bylo pro děti těžko stravitelné. S rozvojem imunologie, která prokázala pozitivní vliv mateřského mléka na imunitu dětí, se zlepšením životních podmínek, ale také v kontextu změn rodinné politiky v 60. a 70. letech (např. delší mateřská a tzv. další mateřská dovolená), začíná být kojení lékaři a lékařkami stále víc doporučováno. Rivkin – Fish (2005), která studovala socialistické porodnictví upozorňuje, že jedním z jeho rysů bylo oddělení dítěte od matky po porodu a dítě bylo matkám donášeno v přesně určený čas na kojení, nejdříve 24 hodin po porodu¹³³. Právě s rozvojem rooming-in a s novými vědeckými poznatky se tato doba postupně snižovala na 6 hodin a v 80. letech a dále již některé porodnice ještě více zkracují intervaly kojení od porodu a některé dokonce přistupují k ponechání dítěte u matky v pokoji. Od 70. let dochází i v expertním diskurzu (viz změna názoru J. Švejcara) i ke změně rétoriky ohledně délky kojení a kojení již bylo více propagováno i v poradnách i samotnými lékaři a lékařkami a zdravotními sestrami.

Také ve Vlastě se objevuje v prvním období pouze pár článků diskutujících kojení¹³⁴, které také reflektovaly špatné životní podmínky které se odrážely v kvalitě mateřského mléka, a které ale vedly matky k příkrmům hustými kašemi, které však vedou u dětí k trávicím potížím. Často články pokračovaly tím, že pokud matky chtějí dětem dát lepší stravu měly by spíše dítě umístit do jeslí, kde se mu dostane kvalitní stravy (např. umělé kojenecké výživy). Od 70. let, kdy se mění expertní a také laická rétorika o kojení, také ve Vlastě přibývají články vyzývající matky, aby kojily co nejdéle. Např. v článku s názvem *O výchově k rodičovství* je uvedeno, že „*Psychologové potvrdili, že význam kojení není jen zdravotní. Mateřské mléko lze do jisté míry nahradit úpravou sušeného kravského mléka, ale bezprostřední kontakt dítěte a matky, která je bere do náruče a přikládá k prsu, je pro citový vývoj dítěte v prvních měsících života prvořadý.*“¹³⁵ Důležité je, že se zde mimo zdravotní aspekt kojení objevuje také citová vazba, která je díky kojení ustavena mezi matkou a dítětem. Jak jsem ukázala výše (např. v souvislosti s rozvody), je od 70. let od žen jakožto od matek a manželek očekáváno vytvoření

¹³³ Oddělení matky a dítěte po porodu na několik hodin bylo časté také ve druhém definovaném období, mnoho porodnic k tomuto opatření přistupovalo v 90. letech, a jistě i dnes (Fendrychová et al. 2009). Systém rooming-in se začínal praktikovat (avšak velmi sporadicky) v některých porodnicích od 70. let. Jak se rooming-in praktikoval, bylo také různé (někde bylo dítě s matkou až od druhé dne od porodu, v některých porodnicích se novorozenci odnášely od matky na noc, aby se matka mohla vyspat). Porodnice ve Znojmě a v Brně byly prvními porodnicemi, které na pediatrickém kongresu v Bratislavě v r. 1972 prezentovaly výsledky této metody. První rooming-in, kdy bylo dítě s matkou neustále od porodu uskutečnil až v r. 1981 (Fendrychová et al. 2009)

¹³⁴ KÁCOVÁ-ŠTĚDRÁ, B. Radíme si navzájem ... maminky, pozorujte své děti. *Vlasta*. 1947. Č. 17. S. 10. ISSN 0139-6617.

¹³⁵ O výchově k rodičovství. *Vlasta*. 1975. Č. 5. ISSN 0139-6617.

harmonického prostředí, a žena je ta, která v rodině vytváří bezpečné prostředí, je empatická a je ta, která vytváří mezi členy rodiny citové vazby. Kojení, které je začátkem citového pouta mezi ní a dítětem, je dalším dílkem do skládačky o vnímání ženské úlohy v rodině a společnosti.

Ve třetím období je na matky vyvíjen v otázce kojení mnohem větší tlak. Zároveň mají k dispozici řadu (i rozporuplných) informací (z knih, internetu, časopisů, ostatní matky apod.) - už na předporodních kurzech jsou matky seznamovány s technikami přisátí dítěte k prsu a jaké polohy může dítě při kojení zaujmout, ihned po porodu je dítě přiloženo k prsu a matky jsou seznamovány také s pozitivními vlivy kojení na dítě (zdraví, imunita, blízký vztah apod.). Mnohem více je na matky apelováno, aby správně jedly po dobu kojení (vitamíny i doporučená dieta) (Nevoral, Paulová 2004). Různé aspekty kojení jsou tak medicínským diskurzem uchopeny a předávány skrze instituce medicíny matkám – Rivkin – Fish (2005) upozorňuje, že už před rokem 1989 bylo těhotenství i porody medicinizovány (viz těhotenské pravidelné kontroly, porody v nemocnicích, vznik specializovaných lékařských ústavů pro matku a dítě apod.) a toto předurčilo cestu i pro třetí období, kdy medicínský diskurz je tím dominantním informačním rámcem těhotenství, porodů i kojení.

Moje, tvoje, naše – bytová politika v období socialismu

V minulých kapitolách byla několikrát naznačena otázka bytové situace v období socialismu. Téma bytové politiky bylo důležitým bodem pronatalitních opatření, která měla reagovat na populační krizi. Dostupnost kvalitního bydlení byla a je pro mladé rodiny základním aspektem, který ovlivní nejen založení rodiny, ale také její postupné rozšiřování.¹³⁶ Zajištění vlastního bydlení¹³⁷ však nebylo předpokladem pro to, aby mladí lidé uzavřeli manželství a měli děti, ale často byla realita taková, že až s narozením dítěte začali mladí manželé řešit vlastní bydlení (Hašková 2007). Po nástupu KSČM k moci v roce 1948 došlo ke znárodnění majetku, tedy i bytů. Ty se dostaly pod správu státu a obce, družstva atd. získala tzv. právo trvalého užívání nemovitosti¹³⁸. Znárodněné byty podléhaly přerozdělování. V 50. a 60. letech šlo o jediný způsob, jak získat samostatné bydlení. Ačkoliv původní myšlenka přerozdělování spočívala v přidělování bytů potřebným, Sýkora (1993) upozorňuje, že i v rovnostářské době socialismu

¹³⁶ Již Srb a Kučera (1959) uvádějí, že kromě finančních byly bytové podmínky jedněmi ze základních podmínek mladých lidí pro založení a rozšiřování rodiny. Také interrupční komise se setkávaly s argumentem o nízké úrovni bydlení a špatné bytové situaci jako s vyjasněním, proč chce žena podstoupit interrupci (Prokopec 1963).

¹³⁷ V této kapitole hovořím o vlastním bydlení. Nemíním tím bydlení v osobním vlastnictví (což před rokem 1989 nebylo téměř možné), ale vlastním bydlením míním samostatné bydlení nukleární rodiny, ne spolužití s rodiči a dalšími členy/členkami

¹³⁸ Specifický případ jsou rodinné domky, které socialistické právo nedefinovalo jako soukromé, ale jako osobní vlastnictví rodiny vlastníka konkrétního domku. Role rodiny byla v právní úpravě klíčová (Šmídová 2012)

byly byty přidělovány na základě příslušnosti k komunistické straně a dle postu v rámci strany. Dalším atributem, který žadající o byt zvýhodnil byl věk, rodinný status, případně typ profese (především byly podpořeny mladé rodiny a sezdané páry, opět je zde viditelná podpora heterosexuálních manželství, ideálně pracující v klíčových odvětvích, jako je např. průmysl). To vyústilo ve značnou homogenizaci obyvatel panelákových domů a sídlišť (Poláková 2006).

Ačkoliv měly mladé rodiny „přednost“, v situaci neutěšené bytové výstavby byla jejich bytová situace tristní. Mladé rodiny byly totiž bytovými podmínkami často tlačeny k tomu, aby sdílely byt (v lepším případě rodinný dům) se svými rodiči. Data ze Sčítání lidu, domů a bytů¹³⁹ poukazují na to, že od 50. let postupně klesá počet domácností, kdy jednu domácnost sdíleli rodiče a jejich děti (s dětmi/vnoučaty), ale stále ještě v roce 1980 je počet těchto sdílených domácností téměř poloviční. A často takto rodiny žily i několik let. Spolužití s rodiči (potažmo prarodiči) bylo v 70. letech popisováno pozitivně dokonce v 80. letech bylo dostavěno pár tzv. vícegeneračních bytů se 2 umyvadly a 2 WC. Může jít o reakci na populační krizi, kdy mladé rodiny deklarovaly dostupné bydlení jako základní požadavek pro založení a rozšíření rodiny (Scott 1974). Navíc v 70. a 80. letech začalo být zřejmé, že bytová výstavba neutišila potřeby v bydlení a bylo tak potřeba hledat nové cesty. Jednou z nich mohla být pomoc širší rodiny s ubytováním. Spolužití několika generací mohlo mít své výhody (rozdělení práce v domácnosti rozdělí, hlídání dětí prarodiči), ale mohlo přinášet jistá úskalí (generační střety, debaty nad výchovou dětí, nemožnost domluvit se, kdo co v domácnosti dělá a za co je zodpovědný atd.). Kučera (1994) se věnuje nucenému spolužití před rokem 1989 a tomuto fenoménu připisuje značný podíl na zvyšující se rozvodovosti. Debata o vztahu spolužití a míře rozvodovosti byla řešena i na stránkách *Vlasty*¹⁴⁰ a to i v rubrice odpověď na dopisy čtenářů a čtenářek, kdy bylo mladým manželům porazeno, aby si napřed se svými rodiči, u kterých budou bydlet, nastavili pravidla a ty pak celá domácnost dodržovala. Fenomén sdílení domácnosti více rodinami nám ukazuje, že značná část zodpovědnosti za vlastní domácnost byla přenesena na samotné rodiny, potažmo na výpomoc mezi členy rodiny. Tomu přispěla také etapa tzv. svépomoci v bydlení, kdy se mladí lidé podíleli na stavbě nových panelových domů, kde mohly získat byt (Hoření Samec (ed.) 2019).

Regionální kontext bytové výstavby byl před rokem 1989 také specifický. Praha jako velké město kam směřují nejen nově vzniklé továrny, ale stěhují se sem lidé za práci, zaznamenala nedostatek bytů a poptávka tak výrazně převyšovala nabídku (Špačková,

¹³⁹ Dostupné na stránkách ČSÚ: <https://www.czso.cz/csu/czso/scitani-lidu-domu-a-bytu>, cit. dne 20.1.2020

¹⁴⁰ Místo pro mne- mladé manželství. *Vlasta*. 1975. č. 2. str. 10. ISSN 0139-6617. K tématu soužití generací se podobně vyjadřují ve *Vlasti* další články: Pod jednou střechou. *Vlasta*. 1985. Č. 11. S. 27. ISSN 0139-6617, Soužití dvou generací. *Vlasta*. 1975. Č.8. ISSN 0139-6617.

Pospíšilová, Ouředníček 2016). Nejen v Praze ale i v jiných městech vznikaly nejprve malé a od 70. let velká tzv. sídlištní města, především na okrajích měst. Sem byly stěhovány mladé rodiny (Votrubec 1965). Velkým problémem však byla infrastruktura a občanská vybavenost – ačkoliv bylo plánováno, že se u sídlištních měst postaví školky, školy, tělocvičny, povede zde MHD atd., často zůstalo je u projektu. Kohout a Vančura (1986) upozorňují, že problém těchto sídlišť bylo také jejich obsazování naráz, což zapříčinilo přeplněnost již tak nedostatečných jeslí, školek a škol, kritickou dopravu, ale také omezenost pracovních příležitostí v blízkosti bydliště. S výstavbou rodinných domů nebylo v plánování počítáno (Čermák 1999). Co se týká bydlení v menších městech a na vesnici, Illner (1982) ukazuje, že obyvatelstvo spíše preferovalo bydlení ve větších městech, než na vesnicích nebo v menších městech. Významnou roli zde sehrála doprava a/nebo pracovní příležitosti.

Krátké shrnutí a reflexe periodizace genderových vztahů v proměnách rodiny a pozice ženy v rodině

V průběhu 40 let socialistického experimentu se měnil přístup k ženám coby matkám a samozřejmě také normativní očekávání, která vymezovala „dobré“ mateřství. Jak uvádí Jechová (2009), v prvních letech po nástupu KSMČ k moci se ženy zapojovaly do obnovy země v poválečném období a posléze do budovatelského úsilí. Očekávala se emancipace žen skrze placené zaměstnání a skrze zvyšování vzdělávání a kvalifikace a zároveň se očekávalo osvobození žen od neproduktivní práce v domácnosti a od ekonomické závislosti na mužích. Jak ukázala sekundární analýze současných i dobových textů, tyto cíle nikdy nebyly naplněny (viz Křížková, Vohlídalová (2009a), které upozorňují na narůstající genderovou segregaci a nižší mzdy žen již v prvním období). Zároveň výzkumy ukázaly (viz Hašková 2007; Srb, Kučera 1959), že ani očekávaná kolektivní péče o děti nebyla v realizovaná v takové míře, i když mateřská péče byla omezena na fyziologickou úlohu v podobě bezpečného těhotenství a porodu pod lékařským dohledem (viz také Hašková, Dudová (2020), které upozorňují na značnou intervenci lékařské vědy do oblasti reprodukce, kdy jsou ženy definovány jako ty zodpovědné za reprodukci zdravé, silné a kvalitní populace). Snižující se porodnost, nedostatek bytů, nedostatek míst v předškolních institucích péče o děti, ale také trojité břemeno, kterému jsou ženy vystaveny, jsou situace, kterým byly rodiny (hlavně ženy) vystaveny již v prvním období a jejich důsledky se projeví v období druhém. Také politická situace a období normalizace nahrávaly tomu, že se lidé začali uchýlovat z politicky nepřátelského prostředí do rodiny. Význam rodiny pro život jedince i jeho výchovu začíná narůstat (dle Jechové (2009)

měla velký vliv také obnova některých vědeckých disciplín před rokem 1968, díky čemuž byly již s oporou v expertních poznacích formulovány potřeby jedince, primárně malých dětí, které spočívaly v intenzivnější mateřské péči). Dokonce rodině byla přiznána experty a expertkami socializační a výchovná funkce a je respektováno, že péče rodiny (primárně matky) má pro zdravý vývoj dětí (tzn. budoucí populace) důležitou úlohu (viz Hašková, Dudová 2020; Hamplová 2001). Na druhé straně ale obava z narůstajícího familismu a strach ze stahování obyvatelstva do soukromé sféry, kam nemá mimo rodinu nikdo přístup, podnítil zájem politických elit o fungování rodinného života. Do života rodiny tak začínají intervenovat státem zřízené veřejné instituce a organizace (manželské poradny, poradny pro těhotné, výuka pro zodpovědné rodičovství atd.), jež uplatňují do praxe vědecké poznatky a zjištění a uvádějí do praxe socialistickou governmentalitu. Pozice ženy a matky v rodině ve druhém období tak na první pohled posílila, neboť se zdůraznila také role rodiny i její důležitost ve výchově dítěte, na druhou stranu byly ženy ještě skrze státní instituce disciplinovány (Foucault 2004 a 2005). Ve třetím období byla politickými představiteli mateřská role ještě více podpořena novými politickými opatřeními v rodinné politice, navíc konkurenční tržní prostředí kapitalismu nenahrává těm, jejichž pracovní dráha je přerušovaná (např. péčí o děti). Dle Jechové (2009) bylo řešením mezi nevýhodnou pozicí matek na trhu práce, ale také nutností mít v rodině dva příjmy v ocenění mateřské role a mateřství začíná být v politických i expertních debatách rámováno jako přirozený úděl, jež má pro další generace (čti kvalitní populaci) srovnatelnou hodnotu jako placená práce.

Aktérství žen v normativním kontextu mateřství

V předchozích kapitolách jsem definovala, jakými obsahy, normami a očekáváními byly v jednotlivých obdobích naplněny normativní rámce definující postavení ženy v zaměstnání a v rodině. V teoretické části práce jsem popsala schéma norem „dobrého“ mateřství, jehož projevy budu nyní analyzovat ve vyprávění matek ze tří skupin (=definovaných období). Konkrétně se budu soustředit na normativní rámce vztahující se propojení žen s mateřskou (pečující rolí), na věkové normy definující ideální věk žen pro narození prvního dítěte, na normy vztahující se k těhotným ženám a porodu, na normy definující ideální dobu, po kterou má být žena s dětmi doma, na normy týkající se doby, kdy se má či může matka vrátit zpět do zaměstnání, na normy vztahující se k času stráveného s dětmi a v neposlední řadě také jsem se zaměřím také na normy definující pozici otce/muže v rodině a v péči o děti. V této kapitole se zaměřím na to, jak se tyto normy projevovaly ve vyprávění komunikačních partnerek, zdali je matky přijímaly a souzněly s nimi, nebo si je přetvářely, anebo je úplně odmítaly. Protože jsem se dotazovala matek, které vychovávaly své děti ve třech definovaných obdobích sleduji také, jak se normy „dobrého“ mateřství proměňují i mezi jednotlivými obdobími.

Analýza rozhovorů ukázala, že mateřská praxe není dána biologii, geny nebo pudy, ale naopak že je mateřská praxe silně navázána na společenské, kulturní i politické a ekonomické podmínky, ve kterých ženy realizují své mateřské projekty. V následujících kapitolách tak za prvé ukáží, že normy definující „dobré“ mateřství a „správnou“ péči se v jednotlivých obdobích vyvíjejí, ale přesto je v nich stále obsažen apel na zaměření se na potřeby a zájmy dítěte, které má uspokojit primárně žena – matka. Za druhé ukáží, že očekávání, která byla s „dobrým“ mateřství v jednotlivých obdobích spojována, nebyla ženami slepě přijímána, naopak ve svých naracích se ženy s ohledem na ekonomické nebo genderové podmínky, ve kterých žily a vychovávaly své děti, musely s těmito normativními očekáváními vyrovnat (přijmou, přetvořit nebo odmítnout).

Vyprávěné příběhy matek ve všech skupinách měly velmi podobný rámeček. Když jsem na úvod komunikační partnerky pobídla, aby mi vyprávěly o svém mateřství, zpravidla všechny příběhy měly první krátký okruh, který začínal těhotenstvím, porodem a péčí o dítě v předškolním věku. Poté jsem v rozhovorech tato témata více rozvíjela a pobízela komunikační partnerky k detailnějšímu vyprávění o těchto oblastech mateřství. Naopak témata, jako byla kombinace péče a práce, konkrétní příběhy z dob péče o děti ve školním věku, pozice otce/manžela v rodině a téma odchodu dětí z domova byla témata, na které jsem se doptávala.

V narativních rozhovorech je důležité sledovat témata, která přinášejí do rozhovoru samy komunikační partnerky a která vnáším já jako výzkumnice. V analýze je zdůrazněno, pokud analyzuji téma nebo situace, o kterých nehovořily samy komunikační partnerky. I v tomto ohledu se totiž ukázalo, že do výběru toho, o čem komunikační partnery ne/hovořily, vstupovaly ony normy „dobrého mateřství“.

Začátky mateřství

Otázka toho, kdy se ženy identifikují jako matky a přijímají pečující roli nemusí být nutně spojeno s těhotenstvím nebo narozením dítěte (Green 2008). I můj disertační výzkum toto tvrzení podporuje. Jedno z témat, které vnášely do rozhovoru samy komunikační partnerky, byla otázka toho, kdy se ony začaly cítit jako matky. V rozhovorech mnohé komunikační partnerky v úvodním vyprávění napříč všemi skupinami popisovaly, jak si už jako malé holíčky při hraní s panenkami představovaly, že budou mít jednou svoje děti nebo když se vdaly, tak věděly, že do pár let chtějí mít první dítě a už když s manželem plánovali založení rodiny, tak už v tento moment se identifikovaly jako matky. Několik komunikačních partnerek ale uvedlo, že jako matky cítily až několik týdnů nebo měsíců po porodu. Tím důvodem bylo nechtěné těhotenství, kdy ženy otěhotněly mladé, před svatbou nebo krátce po svatbě, když chtěly např. cestovat nebo si zařídit bydlení, dokud jsou mladé. Věk se tak ukázal být charakteristikou, která ovlivnila reflexi začátku mateřství u komunikačních partnerek. Obecně věk ve výzkumu plánování těhotenství a počtu dětí byl identifikován jako hlavní osa, která strukturuje narace a příběhy, které si lidé vytvářejí kolem reprodukčních plánů (Dudová 2020; Lashbrook 2002; Vidovičová, Gregorová 2007). Zároveň tyto výzkum odhalují, jak věkové normy v kontextu reprodukce fungují jako disciplinační mechanismy – dochází k sociální kontrole tak, aby bylo dozorováno, zda jednáme dle toho, co je pro danou věkovou skupiny očekávané a žádoucí chování v otázce reprodukce. Věkové normy jsou tak jedním ze základních stabilizačních mechanismů společnosti, reprodukováného a předávaného nejen v sociálním okolí, ale také autoritami (lékaři a lékařkami, demografové). Součástí věkových norem bývá také rétorika biologie a přirozenosti, která se projevuje v diskurzu biologických hodin, kdy tělo oznamuje poslední šanci na přirozené početí dítěte (Hašková, Zamykalová 2006). Dudová (2020) k tomuto dodává, že ačkoliv je téma početí dětí a reprodukce opředeno biologickými popisy, přesto tyto popisy nemusí být nutně ve shodě s biologickými limity a možnostmi mužského a ženského těla. Naopak, tyto popisy jsou ustavovány a naplněny sociálními a kulturními významy, které rámuji naši sociální realitu specifickým způsobem, a mohou ovlivnit také to,

jak v kontextu reprodukčních plánů zacházejí ženy se svým tělem a reprodukčním potenciálem. Věkové normy se tak stávají dalším součástí governmentality, kdy je téma biologických pochodů opředeno sociálními významy strukturující chování specifickým způsobem.

Věk se tak v naracích komunikačních partnerek projevil v diskuzi o nízkém věku, tj. že jako mladé otěhotněly a porodily. V dalších fázi rozhovoru se však nízký věk při narození prvního dítěte již nijak neprojevil. Mnohem více se věk v celém projektu mateřství (ve všech skupin matek) projevil v situaci, kdy matky měly děti v pozdějším věku, tedy kdy překročily onu hranici biologických hodin a kdy ony samy sebe nazvaly starými matkami. V tomto kontextu vyšší věk při narození prvního dítěte byl jednou z hlavních os, kolem které matky strukturovaly svá vyprávění. Simonina první věta v rozhovoru byla následující:

„Předešlu, že jsem se hodně pozdě vdávala, ve svých dvaceti devíti letech, ba i jsem si vzala starýho mládence, kterému bylo dvaatřicet roků. Oba jsme byli dost zaměřený na svoji profesi. Moji známí, když zjistili, že jsem v jiným stavu, tak tenkrát to bylo opravdu pozdě. Třicítka to už byla ženská, která je jako na odpis, a pořád se ptali „prosím tě, a nemáš strach, že to dítě bude poškozený, to víš ve starším věku“.“ (Simona, 2. skupina)

Vyšší věk zas a znovu v rozhovoru rezonoval a to buď negativně (např. Simona uvedla, že v době, kdy byl syn v pubertě, ona prožívala období menopauzy, a tak synovi ukázala nehezkou stránku ženství, kdy trpěla výkyvy nálad, návaly horka a změnou postavy), nebo pozitivně (např. uvedla, že již měla mnoho pracovních i osobních zkušeností, že pak měla chuť a energii se věnovat pouze synovi anebo sebe hodnotila jako více rozvážnou a rozumnou). Spojení vyššího věku s více zkušenostmi rezonoval u všech matek napříč skupinami, které se identifikovaly jako starší matky:

„To druhé těhotenství bylo trošku jiný, bylo mi třicet let, už přistupuješ k životu úplně jinak, protože máš nějaké zkušenosti (...). A musím říct, že když jsem čekala první dceru, tak člověk byl mladý, bez zkušeností, a řekla bych, že ti nedochází spousta věcí. Řekla bych, že to trošku zlehčuješ a vůbec třeba nedomyšlíš, co by se mohlo eventuálně přihodit. A pak, když jsem čekala druhou dceru, tak už mi bylo třicet, navíc jsem měla jedno těhotenství za sebou, nebo asi nemusíš mít nutně těhotenství za sebou, ale už jsi v tom vyzrálejší věku. Tak zjišťuješ, že myslíš na takový ty věci, co by se mohlo stát, a když jsi mladá, tak tě takovýchle věci vůbec nenapadnou.“ (Pavčina, 3. skupina)

Je tak viditelná určitá stereotypizace spojená s věkovými normami, kdy mládí je spojováno s malými životními zkušenostmi až s hloupostí: *Jak jsme byly jako mladý holky blbý (...) já šla rodit pěšky, čtyři hodiny jsem šla do porodnice. No takhle blbý jsme byly.*“ (Stela, 1. skupina), naopak vyšší věk je spojován se zkušenostmi a rozumností (Vidovičová 2008), v kontextu mateřství byl vyšší věk spojován také s vyšší zodpovědností a reflexí rizik.

Většina žen z první a druhé skupiny měla děti dle společensky očekávané normy, tj. kolem 20. roku. Jen dvě komunikační partnerky měly děti v pozdějším věku ale ani jedna z nich nereflektovala, že bych těhotenství v pozdním věku bylo vnímáno negativně nebo že by jejich blízké okolí s nimi diskutovalo, proč stále nemají děti. Sociální tlak verbalizovaly až ženy ze třetí skupiny. Tyto ženy uváděly, že kolem 30. roku, kdy je očekáváno, že už žena bude vdaná a mít nebo alespoň plánovat rodinu (Slepičková, Bartošová 2008), se jich rodina nebo kamarádky dotazovaly na jejich reprodukční plány. Hranice biologických hodin byla ve třetí skupina vnímána kolem 30. roku a pokud žena byla po 30. roce bezdětná, tedy mimo normu ideálního věku pro první dítě, byl matkami reflektován sílicí sociální tlak:

„No pravda je, že když jsem navštívila sraz ze základní školy v mých třiatřiceti letech, tak jsem tam byla jediná nevdaná a jediná bez dětí a viděla jsem, že mě holky litují, a já jim říkám: ale počkejte, já nejsem k litování, to je něco, co já chci, a já chci, aby bylo takhle. To není tak, že mě nikdo nechce nebo že nemůžu mít děti, ale já to teď prostě nechci.“ (Běla, 3 skupina)

“Tenkrát jsem byla trapná, že jsem se vdávala ve dvaadvaceti, netěhotná a pak jsem rodila v osmadvaceti, takže já jsem tenkrát byla trošku za exota. To bylo dřív jinačí. A to bylo nesčetně otázek, proč nemáme dítě a tak. To bylo docela nepříjemné, ale byli jsme asi fakt divní. Ale možná se o tom tak nemluvílo, třeba že to někomu nejde, protože to všem většinou šlo, aniž by chtěli. Vdávaly se s břichama a s dítětem na cestě.” (Renata, 3. skupina)

Běla i Renata reflektovaly věkové normy, které byly sociálním okolím vyzdvihovány a vyžadovány. Co však bylo v jejich příbězích rozdílné, byla reakce sociálního okolí na jejich bezdětnost. Renata v rozhovoru uvedla, že skutečně s manželem čelili problému s početím, proto děti neměla. Ale tím, že v jejím okolí toto nikdo explicitně nepředpokládal, byla Renata „ta jiná“, které je 30 a nemá děti. Je pravděpodobné, že v případě Renaty neznalost příčiny její „jinakosti“ mohla znamenat větší sociální kontrolu ze strany okolí. Renata sama navíc normu dětnosti v určitém věku na sebe aplikovala sama – viz její reflexe, že se kamarádky vdávaly

těhotné¹⁴¹. Hašková a Zamykalová (2006) ve výzkumu bezdětnosti ukazují, že pokud životní trajektorie člověka jde mimo normu, mimo očekávanou samozřejmost, pak člověk ve svém životním příběhu hledá začátek a důvod proč se jeho cesta ubírala mimo cestu normality. Renata tento moment spojila s problémem s početím, který byl spíše tabuizován a se tak nemohla „za něj schovat“. Kdežto Běla ve svém příběhu naopak popsala, že když jí bylo 33 a setkala se se spolužáky, kteří již byly vadní/ženatí a měli děti, tak ona jako jediná nevdaná a bezdětná byla „mimo normu“. Co je však v jejím příběhu jiné, je že sociální okolí si samo vysvětlovalo, že důvodem její bezdětnosti je problém s početím. Běle tak tato reakce sociálního okolí dala možnost „schovat se“ za toto vysvětlení, i když sama o případném mateřství uvažovala jinak. Běla pracovala ve vysoké manažerské pozici a dítě chtěla až v momentu, kdy bude moci kariéru na chvíli přerušit a krátce po porodu se na částečný úvazek k práci vrátit, ale tento argument svému okolí nesdělila. Pokud tento názor sdělila svému okolí, které žije ve shodě s normami dětnosti a věkovými normami, vystavila by se další disciplinaci skrze obraz krkavčí a sobecké ženy, kterým jsou bohužel bezdětné ženy po 30. roce vystavovány (Hašková, Zamykalová 2006). Běla i Renata chtěly naplnit normu dětnosti, ale protože nenaplnily věkovou normu ideálního věku pro těhotenství, staly se subjektem sociálního okolí, jež na ně skrze sociální kontrolu a nátlak se snažily tyto normy uplatnit, tak, aby jejich životní trajektorie byla ve shodě s očekávanou životní dráhou (viz Foucault 1999).

Expertní/vědecké poznatky vs. přenos informací v rámci rodiny a blízkého okolí. Vzájemně se doplňují nebo si protiřečí?

V této kapitole se zaměřím na to, jak a kde dochází k propisování expertního vědění do mateřských projektů, a zaměřím se zde nejvíce na oblast těhotenství, porodu a kojení. Mimo jiné taky poukážu na to, jak jsou s každým dalším definovaným obdobím zdůrazňovány a posilovány v naracích komunikačních partnerek další informační zdroje, jako jsou matky, kamarádky a další ženy v rodině a v jejich blízkém okolí. Ukážu, že neformální/mezigenerační zdroje jsou však mnohdy v interpretačním rozporu s expertním vědáním. A zaměřím se tedy na to, jak expertní a mezigenerační/neformální informační zdroje (v oblasti těhotenství, porodu a kojení) k matkám promlouvají a jak samotné matky, které jsou těmi, kteří primárně realizují mateřský projekt, s těmito zdroji pracují - jak tyto informace přijímají, selektují nebo se k nim staví kriticky při realizaci svého mateřského projektu. Zaměření se na těhotenství, porod a

¹⁴¹ pozn. autorky – Renta přesně uvedla jména kamarádek a v jakém měsíci těhotenství se cca vdávaly nebo kdy po svatbě měly děti.

kojení v této analýze je dáno tím, že jde o procesy na a v ženském těle, které byly a jsou stále popsány a uchopeny medicínským diskurzem, což má nemalé důsledky na průběh těhotenství a porodu, i na to, jaký prostor má žena do těchto medicínských definovaných procesů vstupovat (viz i Hrešanová, Hasmanová Marhánková 2008; Dudová 2012). Můj záměr ukázat nejen na propis expertního (v tomto případě medicínského) vědění, ale také na tenze, které vyvstávají v případě intervence mezigeneračních vztahů a informací, je v takovém případě nejviditelnější.

Mateřská a poporodní péče byla již před rokem 1989 jednou z priorit socialistického zdravotnictví (Hrešanová, Hasmanová Marhánková 2008). Heitlinger (1987) uvádí, že v mezinárodním porovnání s ohledem na novorozeneckou úmrtnost byla tehdejší ČSSR na velmi dobré úrovni, což podporuje tvrzení, že péče o matku a dítě byla prioritou. Rivkin-Fish (2005), která analyzovala socialistický systém péče o matku a dítě uvádí, že jde o silně medikalizovaný systém. Přílišná medicinizace těhotenství a porodu a to, že jsou ženy (nastávající matky) pod neustálou kontrolou expertů a expertek z oblasti medicíny, definovalo přístup k těhotným ženám jako k nemocným, čímž se ospravedlňoval neustálý lékařský zásah. Dalším specifikem socialistické péče o matku a dítě je oddělení prenatální a porodní péče a separace matky a dítěte po porodu, kdy dítě bylo přinášeno matkám na kojení v přesně určený čas. Zároveň do porodnic nesměly návštěvy z hygienických důvodů a ani pobyt další osoby na porodním sále nebyl dovolen (Rivkin-Fish 2005). Důraz během porodu byl kladen primárně na dítě. Na spokojenost matek nebo na jejich prožívání porodu nebyl kladen důraz, spíše byly jejich potřeby opomíjeny (Heitlinger 1987). Po roce 1989 nastávají první výraznější změny v oblasti porodnictví a to primárně díky konzumeristickému hnutí, které neminulo ani oblast péče o matku a dítě (Hrešanová, Hasmanová Marhánková 2008). Dochází k rozšíření (placených) služeb v porodnicích (otec u porodu, nadstandardní pokoje apod.), až po zavádění alternativních metod porodu (možnost využít gymnastické míče, vanu, aromaterapii apod.), nicméně jak upozorňuje autorský tým Hrešanová Ema a Hasmanová Marhánková Jaroslava (2008), české porodnictví si i přesto ponechává silný medikalizovaný charakter.

Koncept medicinizace, který je typickým pro české porodnictví a reprodukční medicínu (viz Slepíčková, Šlesingerová, Šmídová 2012), popisuje tendenci medicíny zasahovat a rozšiřovat svoji moc a autoritu do oblastí lidského bytí, jako jsou porody nebo těhotenství (Conrad 1992). Zároveň se medicína stává hlavním aktérem, který definuje situaci nebo tělesný prožitek či stav v medicínských termínech, je použit lékařský jazyk, a právě medicínský rámec je ten, který je využit k pochopení a porozumění stavu těla či mysli, a medicína se tak stává tím hlavním aktérem – interventem, který diagnostikuje a léčí (Conrad 1992; Slepíčková, Šlesingerová, Šmídová 2012). Autorský tým Slepíčková, Šlesingerová a Šmídová (2012)

spojují medicinizaci s foucaultovským pojetím pastýřské moci, jejímž smyslem je vedení a řízení subjektů pastýřem, který zdánlivě laskavě a ochranně vede své stádo k dobrému životu i za cenu eliminace slabých a nemocných tak, aby byla zachována prosperita celku. Autorský tým také uvádí, že pacienti a pacientky nepřijímají medicínské vědění pasivně, ale naopak jsou aktivní v jeho utváření a reprodukci. Definicí některých nemocí vznikly naopak na základě popudu pacientů a pacientek jako krok k pochopení tělesného/duševního stavu. Tento obousměrný tok je dle autorského týmu důležitý, neboť „... je důkazem moci, kterou medicínské vědění disponuje – definovat problém v medicínských pojmech znamená přiznat mu reálnou existenci – ze simulantů, lenochů, či labilních nebo neschopných lidí se v procesu medicinizace stávají pacienti, trpící konkrétní diagnózou.“ (Slepičková, Šlesingerová, Šmídová 2012: 91).

„Mateřské tělo“ - těhotenství, porod, kojení – trojboj o nadvládu nad ženským tělem?

V této kapitole se zaměřím na informační zdroje (expertní i mezigenerační/neformální) o těhotenství, porodu a kojení v jednotlivých obdobích, na to, jak matky s těmito informacemi ve svých mateřských projektech pracovaly (přijímaly je, selektovaly, nebo je nepřijaly), a jaký typ informací byl v konkrétním období pro matky důležitější. Pokud se jednalo o informace o porodu, těhotenství, popř. kojení, tedy o ty fáze mateřství, které se děly na a v mateřském těle, zmiňovaly komunikační partnerky z první skupiny primárně lékaře a lékařky, sestry v poradnách a dětské lékaře a lékařky. Tyto fáze mateřství mnohé komunikační partnerky (v diskuzi o zdrojích informací) definovaly jako tabuizované a jako věci, o „kterých se tenkrát nikdo nebavil“, jak ukazují citace Žofie a Ludmily:

„Tak co vám řekli v poradně, ale za našich mladejch let to bylo dost tabu. Možná někdo byl ochotný vám něco povědět, možná maminka.“ (Žofie, 1. skupina)

„Tak moc toho nebylo, ale u doktora byly takové letáky (...). Já jsem byla asi blbá, já jsem o tom nic nevěděla, pomalu ve svých 24 letech jsem nevěděla, jak se děti rodí (...). Ono to bylo dříve opravdu tabu. Dřív se o nemocích nebo takhle nebavilo, nebo o tom, co kdo má v rodině, to se drželo jak se říká pod pokličkou.“ (Ludmila, 1. skupina)

Překvapivě ženy z první skupiny v rozhovorech nepokládaly za zdroj informací ani své matky. Dokonce i v rodinách byla témata jako těhotenství, porod nebo kojení silně tabuizovaná a

výpovědi matek z první skupiny indikují, že je ani nenapadlo zeptat se své matky např. na její zkušenosti s porodem nebo těhotenstvím. Navíc, jak uvedly mnohé ženy z první skupiny, v prvním období nebylo dostupných tolik knížek nebo časopisů, kde se by se dozvěděly více informací o průběhu těhotenství nebo o samotném porodu, jak ukazuje výpověď Eleny: „*Jo měla jsem nějakou knížku, myslím že se jmenovala Naše dítě, tak tu jsem přečetla, ale jinak nic. Protože nic nebylo, žádné knihy nebo brožury, nic.*“ Lékařský personál tak mohl být pro ženy z první skupiny důležitým zdrojem informací, kde možná ani ony samy nepociťovaly tolik studu bavit se s někým o tématech, které pro ně samotné představovaly tabu. Bohužel téma informovanosti o těhotenství nebo porodu byla zkušenost, kterou ženy z první skupiny prožívaly před více jak 60 lety, a proto si mnohé z nich nevzpomněly přesně, jaké informace jim lékařský personál předával. Výpovědi obsahovaly obecné deklaráce jako „chodily jsme k lékaři a ten nám řekl, co máme a nemáme dělat“ nebo „lékaři radili, co je pro dítě dobré a co ne“ apod. Jen výjimečně si některé z matek z první skupiny vzpomněly na přesné poučky nebo rady, jako např. Stela:

„Tak já jsem v těhotenství chodila k doktorovi a on mi řekl, že je dobrý, abych trochu cvičila, tak jsem to dělala no (...). Tak dítě byla starost, když vám nikdo nepomohl, ale k nám na pokoj (pozn. v porodnici) chodila porodní asistentka a ta nám ukázala, jak se dítě koupe, co a jak připravit k jídlu, když už dítě roste.“ (Stela, 1. skupina)

Jak obecné deklaráce typu, že lékaři ženám radili, co je dobré/špatné nebo co mají/nemají dělat, ale také výpověď Stely o poučkách ohledně cvičení v těhotenství, manipulace s dítětem nebo stravy v dalších měsících ukazují na to, že lékařské znalosti byly pro ženy z první skupiny nejen důležitým zdrojem informací, ale často se jimi také řídily. Z vyprávění také bylo patrné, že pro ně lékařský personál představoval ten správný zdroj informací, pokud šlo o porod a těhotenství. K tomu přispívalo pozitivně laděné hodnocení lékařské péče o těhotné ženy, jak jej popsala Vlasta: „*Tenkrát byli doktoři ještě dobří, že vám řekli, co dělat.*“ Ženy z první skupiny ve svém vyprávění o porodu velmi (pozitivně) kvitovaly, že mohly родit v porodnicích, že o ně, a hlavně o dítě bylo z lékařského pohledu postaráno. Eleonor vnímala vděčnost, že mohla родit v porodnici, protože „*... naše předkyně rodily na poli, takže my jsme byly rády, že rodíme v nemocnici, protože ti doktoři, kdyby se něco stalo, tak nás zachrání.*“ Rétorika vděčnosti vůči lékařskému personálu, a především vůči jejich lékařským znalostem, byla v příbězích žen z první skupiny velmi patrná a mohla do určité míry ovlivnit také přijetí lékařských rad a pouček do mateřské praxe těchto žen.

Prvotní rétoriku o pozitivních přístupu lékařského personálu nebo vděku za jejich péči, kterou ženy z první skupiny zpravidla začínaly svá vyprávění o těhotenství a porodu, paradoxně u některých žen vystřídal popis negativních zkušeností přímo z porodnice. Tyto negativní zážitky pramenily naopak ze špatného přístupu lékařského personálu. Ludmila například uvedla, že ji po příjmu do porodnice odložily do pokoje, kam se na ni sporadicky chodila dívat zdravotní sestra a když se blížil čas porodu, tak si vedle ní sestra háčkovala a nevšimla si, že porod neprobíhá tak, jak by měl. Když přišel na kontrolu lékař, tak se vyděsil, protože se ještě nenarozený syn Ludmily málem udusil. Podobných příběhů o nevšímavosti a netečnosti lékařského personálu byla vyprávění o porodu u žen v prvním období plná. Na jednu stranu komunikační partnerky první skupiny pozitivně hodnotily bezpečný porod i těhotenství pod lékařským dohledem a z výpovědí mnohých z nich je patrné, že se s radami lékařů a lékařek sžily, na druhou stranu vyprávěly o tom, že ten samý lékařský personál si jich nevšiml a mohl způsobit také smrt nebo postižení jejich dítěte. Rozpor v přijetí lékařského vědění v mateřském projektu matek z první skupiny mohl být způsoben jednak tím, že se porodnictví v prvním období začalo modernizovat a nové a moderní způsoby péče o matku a dítě byly prezentovány také v neexpertních časopisech. Obsahová analýza časopisu *Vlasta* ukázala, že od roku 1948 se ženy mohly setkat s oslavnými články popisujícími socialistické porodnictví a socialistickou péči o matku a dítě. Zároveň systém péče o matku a dítě byl v socialistickém ČSSR jednou z důležitých oblastí medicíny (Heitlinger 1987), čemuž odpovídá i jeho pozitivní prezentace v neexpertních periodikách jako byl časopis *Vlasta*, kde byl kladen důraz na kvalitní lékařskou péči o matku i dítě apod. Navíc se zde objevují i články od lékařů a lékařek, které popisují průběh těhotenství, jak se mění ženské tělo i samotný porod. Na druhé straně může jít také o výsledek způsobu přenosu informací o porodu, přístupu v porodnicích, těhotenství apod. směrem k matkám. Tyto ženy z důvodu studu a tabuizace tématu tato témata neřešily s kamarádkami ani s matkou (navíc jejich matky rodily v úplně jiných podmínkách), a nemohly tak získat zkušenosti (i ty negativní) ostatních žen, a pro tyto ženy se tak lékařská autorita stala relevantním (a možná jediným) zdrojem informací o porodu a těhotenství. Slovo autorita je v tomto kontextu podstatné, neboť komunikační partnerky samy sebe v době, kdy byly v porodnici, popisovaly jako ty, co měly strach se na cokoli ptát, nebo vnímaly jako naprosto vyloučené s lékařem diskutovat o průběhu porodu. Jejich výpovědi tak ukazují, že v prvním období bylo těhotenství i porod čistě pod kontrolou a dohledem lékařů, a ony jako rodičky neměly možnost např. do porodu jakkoliv zasáhnout. Do určité míry i tuto pasivní roli přijímaly. Zde je ale důležité zdůraznit, že nedostatek informací mohl být tím spouštěčem, který je tlačil k přijetí role pasivní rodičky.

Těhotenství a porod ženy z první skupiny označovaly jako něco, co je mezi nimi a lékařem, a oddaly se tak zcela do rukou lékařské vědy (to ukazuje např. jejich reflexe muže u porodu: žádná z nich by nechtěla manžela u porodu, byla to pro ně zkušenost, která je za prvé v té době ani nenapadla, protože nebyla např. z hygienických důvodů možná, a za druhé porod vnímaly jako velmi intimní chvíli a role manžela byla hodnocena jako nedůležitá, nepodstatná, oproti důležitosti lékařského personálu). Naopak praktická a každodenní péče o novorozence po příchodu z porodnice byla momentem, kdy se ženy z první skupiny začaly v některých ohledech odklánět od typů chování, které jim doporučil a radil lékařský personál a naopak v naracích zmiňovaly také rady matek (nebo dalších žen v rodině) v kontextu praktické a každodenní péče o děti a ve výchově. Samozřejmě vliv názorů matek na komunikační partnerky byl ovlivněn tím, že mladé rodiny bydlely s rodiči, takže prarodiče byly přítomni výchově dětí i několik let a často také, jak ukáží níže, prarodiče, zejména babičky, hlídaly děti, když rodiče šli do práce, aby děti nemusely do jeslí nebo školky, takže se na výchově svých vnoučat podílely velkou měrou. Bohužel kvůli době, která uplynula od jejich prvních zkušeností s mateřstvím, a rozhovorem, si komunikační partnerky nevzpomněly přesně, jaké rady jim jejich maminky dávaly. Ale téměř všechny uvedly, že se o výchově a o praktické péči chodily radit k matkám. Citace Sáry je ilustrativním příkladem, jak ženy z první skupiny vnímaly pomoc od své matky a jak přistupovaly k radám, které jim maminka dávala:

„Maminka mi dávala rady (...). Takže když jsem potřebovala, tak jsem šla za maminkou a ta mi poradila (...) Já jsem ty její pokyny brala, co mi poradila, tak jsem brala (...) Maminka mi vždycky odpověděla, když jsem se zeptala, ale vždycky mi řekla „já ti můžu říct, co máš dělat, ale ty to poznáš časem sama“ (...) takže jak holky rostly, tak jsem si vzpomněla, co mi mamka říkala.“ (Sára, 1. skupina)

Nejen citace Sáry, ale i dalších komunikačních partnerek z první skupiny ukázaly na jejich aktivní přístup v hledání informací a odpovědí na zdravotní nebo výchovné problémy dětí, přičemž rady hledaly u svých matek nebo u dalších žen v rodině. Než ukáží na rozpor mezi generačním přenosem informací a expertními doporučeními, chci se pozastavit u tématu generačních střetů v otázce výchovy a péče o dítě, neboť šlo o téma, které ve svých naracích komunikační partnerky zmiňovaly. Mnohé z nich totiž uvedly, že mezi nimi a matkou (či jinou ženou v rodině) byly určité výchovné střety, ale že šlo o nedůležité věci. Domnívám se, že zde sehrála roli paměť, že s odstupem času tyto mezigenerační střety nevnímají v takové intenzitě, jako když jich byly v minulosti součástí. Některé z nich reflektovaly, že spolužití s rodinou po

příchodu z porodnice mělo i svá negativa, což ve výsledku ovlivnilo i jejich mateřský projekt. Olívie po porodu bydlela s manželem u svých rodičů (bydlel s nimi také její mladší bratr) na malém městě a popisuje, jak spolužití s rodinou a s malým dítětem na malém městě zasáhlo do jejího mateřského projektu: „*Já nevím, my jsme se v první řadě dost styděly (...) nešlo o to, že jsem byla mladá a těhotná, to byl kde kdo, když jsem čekala syna, ale třeba ty starší lidi ty strašně klevetili, když mě manžel vzal kolem ramen. Takže jsem pak ven s kočárkem chodila radši sama.*“ Když se odstěhovali do svého bytu do většího města a měli s manželem druhé dítě, tak své mateřství popsala „... *když se narodila holka, tak už to mateřství bylo takový dospělejší.*“. Dospělost přišla se samostatným bydlením, protože byla s manželem a dětmi sama a péči o domácnost, děti a manžela nikomu nepodřizovala. Olívie dokonce uvedla, že jí i manžel projevoval více náklonosti a začali spolu s manželem chodit i na procházky s dětmi. Větší město jim poskytlo také větší anonymitu a manžel jí mohl projevit náklonost i venku (chycením kolem ramen) a její mateřský projekt a rodinný život nabytl úplně jiné podoby.

Informace, které komunikační partnerka sdílela s matkou, byly mnohdy v rozporu s expertními doporučeními. Nejvíce se tento rozpor projevil v prvním období v otázce kojení. Matkám, které vychovávaly své děti v prvním definovaném období, bylo spíše lékaři a lékařkami doporučeno, aby svým dětem dávaly umělou kojeneckou výživu (Šráčková 2004). Důvodem byly jednak špatné životní podmínky a neplnohodnotná strava matek, což se odrazilo i v kvalitě mateřského mléka, navíc mnohdy matky dávaly novorozencům kravské mléko, které však není schopen novorozenec plně strávit (Šráčková 2004a,b). Nekojení a podpora výživy umělým mlékem jsou tedy dalším příkladem governmentality, jež působí ve prospěch „zdravé a silné populace“ (Hašková, Dudová 2020). Navíc v prvním období byla od žen očekávána jejich participace na budování socialistické společnosti a v zaměstnání ne dlouhodobý pobyt doma. I legislativní úprava mateřské, která byla v prvním období 18 týdnů, dávala matkám jakousi hranici, dokdy mohou dítě kojit. Pokud nastoupily do práce, kojení již bylo časově neudržitelné. Komunikační partnerky z první skupiny reflektovaly nezájem sester nebo lékařů a lékařek o kojení: „*Úplně se o to nikdo nezajímal, prostě nám dali do ruky ty děti a už se o to nikdo nezajímal, a pak nás pustili domů.*“ (Elena, 1. skupina). Některé z nich také uvedly, že měly problém kojit, a sdělily, že když přišly za doktorem či doktorkou a řekly jim, že se jim kojit nedaří, dostaly recept na Sunar a nikdo se nestaral o příčinu problému, natož aby se hledalo řešení, aby mohla matka stále kojit. I když doktoři a doktorky kojení nevnímali jako důležité, mnoho komunikačních partnerek z první skupiny své děti kojily, jak nejdéle to šlo, a kojení popisovaly jako to nejlepší, co mohly pro své děti udělat:

„Na to jsme apelovaly my samy, protože to bylo pro nás strašně pohodlné. Vždyť synek byl pohodové dítě, žádné problémy, žádné flašky, první půl roku spal celou noc (...). To věděla každá zdravá ženská na vsi, že když budete kojit dítě, že budete mít bezproblémové dítě. To není nic nového (...). Tenkrát to nebylo takové to huštění, co máte, a co nemáte, to nebylo. Tenkrát to bylo normální, že každá ženská, když mohla, kojila co nejdéle, aby měla i volné ruce.“
(Vlasta, 1. skupina)

„Oni (pozn. aut. lékaři) to nezdůrazňovali, my jsme tenkrát všechny ženské chtěly normálně kojit, to byla až potom móda, že když dlouho kojíš, že nebudeš mít prsa pěkné, ale pro mě to bylo automatické, že každá ženská kojí.“ (Eleonor, 1. skupina)

První skupina matek byla generací žen, jejichž matky byly ženami v domácnosti, a zároveň ono „huštění do hlavy“, jak o tom mluvila Vlasta, neprobíhalo natolik intenzivně. V některých aspektech praktické každodenní péče o děti se spoléhaly na zkušenosti svých matek. Jak uvedly, informace o praktické péči o dítě čerpaly primárně z rodiny, od svých matek. Mezi sebou se o tomto tématu ženy nebavily, lékaři a lékařky doporučovali spíše umělou výživu a tím, že ženy z první skupiny bydlely několik měsíců až let se svou matkou, která sama v době, kdy měla malé děti, také kojila, byly komunikační partnerky ovlivněny neformálními radami spíše než expertními poznatky. I dobové výzkumy, viz např. Srb a Kučera (1959) dokazují mezigenerační přenosy, např. v otázce negativního názoru na umístění dětí mimo rodinu do institucionální péče, a toto mohlo platit také v případě kojení. Stejně jako matky z první skupiny argumentovaly, že jsou doma před návratem do zaměstnání déle oproti normativnímu očekávání, zdraví a blahem dítěte, i v případě kojení využily matky rétoriku zdraví a blaha dítěte, aby vysvětlily odchýlení od očekávání expertů a expertek. Ačkoliv těhotenství a porod vnímaly matky z první skupiny jako fázi mateřského projektu, která by měla být hlídána a kontrolována experty a expertkami z oblasti lékařství, každodenní praktická péče o děti byla naopak vystavěna na radách a poučkách vlastních matek. Komunikační partnerky se tak staly aktivními agentkami, které s podporou svých matek realizovaly své mateřské projekty navzdory expertním radám a poučkám.

Také ve druhém definovaném období byl patrný silný vliv společenských, politických i rodinných podmínek tohoto období, které se projevíly v reflexi mateřského projektu ve druhé skupině matek. Nejvíce byl patrný vliv období v silících neformálních vztazích v rámci rodiny a v rámci blízkého okolí. Možný (2009) popisuje, jak nejen rodina, ale obecně neformální

vztahy a vazby a výměna služeb/zboží v rámci nich nabývaly primárně po roce 1968 na síle¹⁴², a socioekonomický status člověka nebo rodiny se tak v kontextu zkušenosti s těhotenstvím a porodem stává tím, co odlišuje pozitivní zkušenosti s lékařským personálem během porodu od těch negativních. Dotazovala jsem se dvou komunikačních partnerek, které porodily a vychovaly své dítě ve druhém definovaném období a jejichž socioekonomický status byl vyšší oproti ostatním dotázaným ženám z druhé skupiny (Simona měla vysokou školu a její manžel byl uznávaným lékařem, Zora měla středoškolské vzdělání, ale pracovala na velmi prominentní gynekologicko-porodnickém oddělení, a tamější lékařský personál tak znala osobně). Jejich zkušenosti s přípravou na porod v porodnici měsíc před porodem, samotný porod i poporodní péče byly jejich sociálním statutem silně ovlivněny. Zatímco ostatní komunikační partnerky vyprávěly děsivé příběhy o lékařské netečnosti, která vedla u některých k ohrožení života dítěte nebo jich samotných, Simona a Zora naopak vyprávěly o velmi vstřícném přístupu lékařského personálu, o dostatku informací o průběhu porodu a ochotě lékařského personálu se s nimi bavit o porodu nebo jim odpovídat na otázky. Výrazněji se vysoký status manžela, který se pojil s jeho lékařskou expertízou nejen v ČSSR ale také ve světě, projevil ve zkušenosti s porodem u Simony:

„Tenkrát kolem mě litali, pozor na to, já byla manželka lékaře, to se všichni báli, ale já se tomu smála, protože mě nic nebylo (...). Já jsem si při porodu opřela nohu doktorovi o břicho a protože jsem byla slušně vychovaná, tak říkám „pardon pane doktore“ a on mi říká, ať se opřu a ještě mi chytil tu nohu a hladil mi jí.“ (Simona, 2. skupina)

Zatímco ostatní komunikační partnerky z druhé skupiny vyprávěly o tom, že se bály sester nebo lékařů a lékařek na cokoliv zeptat, a spíše se snažily při samotném porodu moc nekřičet, tak status Simonina manžela jí zaručil mnohem vlídnější zacházení. Pro ostatní komunikační partnerky by bylo nemožné opřít si nohu během porodu o doktora. Sociální status manžela se pozitivně projevil i v dalších letech, kdy Simona pečovala o syna – mohla být doma, jak dlouho chtěla, protože byla dobře finančně zabezpečená; na velké prázdniny jí kolegové a kolegyně v zaměstnání umožnili dva měsíce neplaceného volna, které trávila mimo Prahu u vody na

¹⁴² Možný (2009) v tomto kontextu dokazuje např. na směnu zboží za služby, kdy lidé zaměstnaní v obchodech schovávali nedostupné zboží, aby jej vyměnili za jiné zboží nebo službu. Dokonce upozorňuje také na pragmatické obsazování klíčových pozic v obchodech s cílem dosadit sem osobu, která bude ochotná nějaké zboží schovat apod. Jeho analýza se tedy nevztahuje k mateřství nebo k rodinnému životu jako takovému, na výpomoc v rámci neformálních vztahů se dívá ekonomickou optikou, ale tento trend je důležitý také v kontextu analýzy mateřské praxe. Pokud žena pocházela z rodiny s vysokým socioekonomickým statutem (např. manžel byl lékařem nebo jinou známou osobou), pak se jí coby pacientce v porodnici dostalo jiného zacházení. I v tomto ohledu tak neformální vazby fungovaly velmi efektivně.

chatě; vyprávěla také, že měla chůvu, které platila za hlídání, což před rokem 1989 nebylo běžné, a dokonce když syn dospěl a oženil se, dala novomanželům svůj čtyřpokojový byt, kde bydlela dříve s manželem.

Další změna oproti prvnímu období nastala v naracích o expertních informacích o porodu nebo těhotenství z knih a od lékařů a lékařek. Některé komunikační partnerky se k těmto radám stavěly kriticky a rady lékařského personálu tak ne vždy realizovaly v plné šíři. Do jejich mateřských projektů a do narací o těhotenství, porodu i praktické každodenní péče o novorozence se dostává aspekt autonomie a rozhodování. Více žen také četlo knihy, téměř všechny zmínily ikonickou knihu prof. Švejcara *Péče o dítě*, ale ne vždy se podle rad a pouček řídily, jak uvádí Radoslava:

„Dostala jsem knihu od Švejcara a byla jsem zklamaná a naštvaná, že v té porodnici to bylo úplně jinak, než to tam psali. A hodně věcí bylo přitažených za vlasy, že dítě má být třeba jen na uzavřeném dvorku, to je blbost.“ (Radoslava, 2. skupina)

Domnívám se, že příčinu změny v přístupu matek z druhé skupiny k expertním informacím můžeme nalézt také v detabuizaci témat jako je porod, těhotenství nebo kojení. Ženy z druhé skupiny uváděly, že informace získávaly také (kromě od matek nebo dalších žen z rodiny) od kamarádek nebo kolegyn z práce, což ženy z první skupiny nikdy nevedly. Naopak, ony tato témata považovala za intimní a za témata, která se *„držela pod pokličkou“*, jak to popsala Ludmila. Až ve druhém období některé komunikační partnerky uváděly, že jim o porodu nebo o kojení vyprávěly kolegyně v práci nebo kamarádky (dokonce některé z nich měly partu kamarádek a chodily společně s kočárky na výlety, o tom ženy z první skupiny nemluvily). Expertní zdroje tak ve druhém období byly vystaveny mnohem větší komparaci skrze žité zkušenosti ostatních žen, a komunikační partnerky se v některých ohledech spíše než lékařskými radami řídily sdílenou zkušeností ostatních matek.

Příkladem může být přístup matek druhé skupiny ke kojení. Druhé definované období bylo o znovuobjevení mateřské role, díky pronatalitním politikám, které např. umožnily delší setrvávání matek v domácnosti. Matky tak měly možnost delšího kojení. Zároveň, druhé období bylo obdobím, kdy se naplno objevuje z řad expertů a expertek z oblasti pediatrie či psychologie stále větší kritika předškolní péče a je zdůrazněna péče matky v domácím prostředí (Dudová, Hašková 2010). Ve druhém definovaném období tak nastávají podmínky, které umožňují matkám dlouhodobější kojení. Zároveň lékaři a lékařky začínají kojení stále více doporučovat i díky rozvoji imunologie a dalších oborů, které ukazují pozitivní vliv mateřského mléka na

imunitu a zdraví dětí (Šráčková 2004a, b). Také mnou dotázané komunikační partnerky z druhé skupiny souzněly se stále se rozšiřujícím odborným názorem, že kojení je pro zdraví a blaho dítěte důležité. Karina porovnála přístup ke kojení z doby, kdy měla malé děti, a o pár let dříve (v prvním definovaném období), kdy měla malé děti její sestra, a upozornila na rozdílnou zkušenost:

„Vyloženež se tvrdilo, že je to to nejlepší, co můžete pro dítě udělat. Taky jsme to trénovaly, jak máme odsávat, aby se nám tvořilo mlíko. V té době se s kojením začínalo a myslím, že to byl profesor Švejcár, kdo začal dávat na kojení důraz, a tvrdil, že kojení je to nejdůležitější, co můžete pro to dítě udělat, jako takové věno do budoucnosti. Mám sestru, která je o 10 let starší, takže rodila koncem 50. let a začátkem 60. let, to se kojení nepovažovalo za důležité, protože v té době byly týdenní jesle, kam jste mohla dát dvouměsíční dítě. V začátcích 60. let se opravdu na ženu koukalo hlavně jako na pracovní sílu, to dítě bylo vedlejší (...). Pak se přišlo v 70. letech na to, že je kojení pro dítě strašně důležité (...) a snažili se vytvořit nějaké podmínky, jako třeba dva roky mateřské „dovolené“, aby se matky mohly dětem alespoň trochu věnovat, což o těch 10 let dřív nebylo.“ (Karina, 2. skupina)

Na jednu stranu komunikační partnerky z druhé skupiny souzněly s názorem lékařů a lékařek¹⁴³, že kojení je pro dítě prospěšné a že by měly kojit co nejdéle je to možné, na druhou se ve výpovědích objevily kritické reflexe, např. jak dlouhá má být doba mezi kojeními, jak uvádí Karina:

„Vůbec se nebralo v úvahu, že každé dítě je individuum, že když kojíte jednou za 3 hodiny, tak někomu to nestačí, ale zároveň se říkalo, že když dítě brečí, tak má prostě brečet a nemáte si ho všímat.“ (Karina, 2. skupina)

Kojení nebyla jediná oblast, kde se projevila selekce expertních informací matkami. Také v průběhu každodenní péče ne každá matka následovala lékařské rady, jak uvedla Radoslava. Popisovala, jak v porodnici dostala letáček, kde byl mj. i časový harmonogram dne (kdy má dítě spát a kdy má jíst apod.), ale že její syn nespál v danou dobu, a tak se rozhodla dát na potřeby svého syna, kdy on potřebuje spát. Důležité na výpovědích Kariny a Radoslavy je

¹⁴³ Dvě komunikační partnerky uvedly, že je lékaři v kojení nepodpořili, naopak že jim bylo řečeno, že kojit 3 měsíce bohatě stačí. Jak upozorňuje Fendrychová et al. (2009), porodnice nové vědecké poznatky např. z imunologie inkorporovaly do své běžné praxe postupně. Velký vliv tedy měla porodnice, kde ženy rodily, a zdravotní středisko, kam poté docházely se svými dětmi. Obě dále v rozhovoru uvedly, že se řídily radami lékařů a kojily jen po dobu, než jim byla předepsána umělá kojenecká výživa. I jejich mateřské projekty tak byly ovlivněny lékařskými názory.

argumentace, která se v jejich naracích objevuje – individualita dítěte, každé dítě je jiné, je potřeba ho poznat a řídit se tím, co potřebuje apod. Jde o argumentaci, která se objevuje nejen v expertních zdrojích, ale také v naracích ve velké míře až ve třetím období. Téma individuality dítěte, poznání jeho potřeb a jednání dle nich nebylo tématem, které by se objevovalo v expertních zdrojích nebo na stránkách Vlasty ve druhém období, jak ukázala sekundární a obsahová analýza. Lze usuzovat, že se v naracích Kariny a Radoslavy projevují normy spojené se třetím obdobím, kdy péče o dítě i výchova vychází z potřeb daného dítěte, z jeho individuality, kterou by matka měla poznat a vychovávat dítě ve shodě s jeho potřebami. Na druhou stranu, když se detailněji podíváme do celého příběhu Radoslavy a Kariny, domnívám se, že jejich mateřský projekt byl skutečně od doby, kdy byly děti malé, postaven na poznání dítěte, jeho individualitě a jeho potřebách. Karina pracovala jako letuška a od dvou let byla několik dní pracovně v zahraničí, a o děti se tak starali manžel a babička. Ve vyprávění několikrát uvedla, že má pocit dluhu vůči dětem, že je ve dvou letech dala do školky a nebyla s nimi doma, nemohla je rozvíjet nebo je více učit. Radoslava zase vyprávěla, že když bylo synovi 6 let, dětská doktorka jim doporučila vyšetření v nemocnici kvůli podezření na jeho retardaci. Radoslava na vyšetření šla, ale velmi nelibě snášela vyjadřování doktorky o synovi, že je opožděný, protože byla přesvědčená, že tomu tak není. Doktorka jim doporučila nějaká cvičení, kam šla Radoslava se synem jednou, protože se jednalo o taková cvičení (např. poznávání barev), která měl syn dávno za sebou a uměl je. Na další kontrole u doktorky syn prokázal, že nemá zpožděný vývoj, a doktorka velmi kvitovala, že s ním Radoslava cvičila, což se nestalo. Ale díky této lékařské chybě málem nastoupil syn Radoslavy do školy o rok později. Oba příběhy svědčí o tom, že v určitou chvíli děti potřebovaly něco (péči, pozornost nebo obhájení), co jim matky nemohly dát nebo je nemohly uchránit od negativní zkušenosti, a tento fakt do mateřských projektů Kariny a Radoslavy vstoupil formou větší reflexe individuality a potřeb dětí. Nemuselo jít tudíž o reflexi mateřského projektu skrze normy třetí skupiny, ale o jejich reálnou zkušenost a mateřskou praxi.

Třetí skupina matek je nejvíce heterogenní, co se životních trajektorií týče, což se projevilo také v samotných vyprávěních o tom, jaké informace o těhotenství, porodu i péči o děti jim byly dostupné nebo jak s těmito informacemi pracovaly ve svých mateřských projektech (největší vliv měla doba, kdy se jim narodilo první dítě – některé ženy měly děti na přelomu 80. a 90. let, některé ale až na konci 90. let a dále). Ty, které porodily na začátku 90. let, diskutovaly podobné zdroje informací jako matky ze druhé skupiny (pár knih, informace měly spíše z rodiny, od kamarádek a kolegyně), ale ty, které porodily na konci 90. let, naopak hovořily o internetu, webových fórech pro ženy a matky, online diskuzních skupinách, knihách

a časopisech pro matky a děti apod. Úplně poprvé se v rozhovorech objevuje rétorika mateřských instinktů a vrozených pečujících dovedností jako dalšího „zdroje“ informací o péči o děti (ať už to bylo ve smyslu, že intuicí nedisponují, jako Diana, nebo naopak, že jim v péči o děti pomáhá právě intuice, jako v případě Zdislavy). Mateřská intuice se ve vyprávěních objevovala mnohem častěji až v naracích o každodenní péči. V naracích o porodu nebo těhotenství se tak méně často objevovalo vysvětlení, že „tak nějak sama vím, co mám dělat“, „vycházím z intuice“ nebo „přirozeně vím, co mám dělat“. Zajímavé je, že se ono přirozené vědění neobjevuje v naracích o těch aspektech mateřství, které se dějí na a v těle matek, kdy jde o tu nejintimnější zkušenost. V takovém případě se matky rozhodovaly dle expertních poznatků, ale často mnohem více na základě sdílených zkušeností jiných žen nebo rad od svých blízkých. Nabízí se zde vysvětlení, že těhotenství a porod byly a jsou tak silně inkorporovány do lékařského vědění a staly se z nich tělesné prožitky, které si nárokuje popsat, definovat a uchopit právě lékařská věda, což ženám může bránit vnímat a prožívat tyto aspekty mateřství čistě, samy za sebe, bez dalšího prostředníka.

Třetí skupina matek byla jediná, kde byly v naracích inkorporovány explicitně odkazy k expertním poznatkům, které byly identifikovány v obsahové analýze. Hojně se tak v naracích objevila slovní spojení o výchově a péči o děti jako je „osobnostní vývoj“, „psychologický vývoj“, „hranice 3 let, kdy je dítě schopnost se odpoutat od matky“, ale také lékařské poučky o hygieně a zdraví novorozenců apod. Anežka v popisu běžného dne na mateřské a rodičovské popsala svoji každodenní péči do značné míry prizmatem vývojových stádií dítěte od novorozence po 3leté dítě:

„První rok je to miminko, ještě si moc neuvědomuje okolí (...). V roce už je to batole, který sice ještě úplně neví co a jak, ale pořád potřebuje tu mámu (...). Druhej rok se začne rozvíjet dál, už zjišťuje, jak je zdatný a co dokáže. V prvním roce je ještě takový nemotorný, ale ve druhém už krásně chodí, začínají ho zajímat knížky, kreslení, sportovní náčiní nebo hudba (...). No a ten třetí rok už je to dítě skvělý, začíná být drzý a odmlouvá (...) je to takovej zlom, když už to není to malý děťátko a když už může i do tý školky, kde má kamarády a hračky.“ (Anežka, 3. skupina)

Citace Anežky je ilustrativní citací, jakou rétoriku matky ze třetí skupiny ve svých naracích využívaly, jak (často) svými slovy převyprávěly expertní rady nebo poučky týkající se péče o děti, identifikovaných v expertních zdrojích obsahovou analýzou. Z citace Anežky je tato rétorická strategie matek ze třetí skupiny zřejmá - druhý rok dítěte popisuje Anežka jako

období, kdy již dítě začíná vnímat samo sebe i okolí, dokáže do určité míry oddělit sebe jako individuum od matky (Hašková, Saxonberg 2012); třetí rok Anežka vnímá jako dobu, kdy je dítě zralé opustit rodinou péči a být součástí institucionální péče a kdy je dítě de facto schopno být bez pečující osoby (čti matky) několik hodin denně bez újmy, a je schopno vnímat i pozitiva tohoto odloučení (kamarády a hračky) (Mudrák 2012). Bohužel z výpovědi nelze identifikovat, zdali tyto informace Anežka čerpala přímo od expertů a expertek (lékaři a lékařky, knihy apod.), nebo šlo o předané znalosti od kamarádek nebo z rodiny. I přesto je patrné, že ve třetí skupině v mateřských projektech expertní poznatky rezonují a matky expertní rétoriku využívaly v popisu zkušeností s péčí o děti i s fázemi mateřství, jako bylo těhotenství a nebo porod.

Samozřejmě v naracích žen ze třetí skupiny byly velmi patrné také tenze mezi expertním věděním a mezi tím, jak matky tyto informace přijímaly nebo selektovaly ve svém projektu mateřství. Nejvíce viditelný byl tento střet v oblasti porodu. Několik komunikačních partnerek, hlavně ty, které rodily až na konci 90. let¹⁴⁴, uváděly, že měly před nástupem do porodnice jasnou představu o tom, jak by chtěly, aby porod probíhal (ve valné většině se jednalo o přirozený porod, bez medikace a bez urychlovačů porodu). Měly tzv. porodní plán, nicméně samotný porod, často z rozhodnutí lékaře, probíhal úplně jinak. Komunikační partnerky tuto tenzi mezi přáním přirozeného porodu a lékařským názorem na „správný porod“ přisuzovaly přílišné medicinizaci porodu, nerespektování přání rodiček (ačkoliv se porod týká primárně jich a jejich těla) a dále pak ustáleným představám lékařů o tom, jak by měl porod „správně“ probíhat, které ale stojí právě na pojetí porodu jako lékařského aktu (jako je podávání medikamentů, císařský řez nebo neochota dát dítě hned po porodu matce). Františka byla jedna z těch, které měly jasnou představu o porodu. Chtěla porodit přirozeně, a na poslední chvíli lékař rozhodl o císařském řezu. Františka uvedla, že díky tomu, že porod probíhal jinak, než očekávala, to ovlivnilo i její mateřství u první dcery:

„Ten porod nebyl ideální, já jsem se musela smířit s tím, že všechno bylo jinak, než jsem měla naplánovaný, a to hodně ovlivnilo i moje mateřství. Musím říct, že je to věc, se kterou se vyrovnávám dodnes, i dcera (...). A potom to odloučení, já jsem byla taková, že jsem chtěla si dát dceru na břicho a nedat ji z ruky, je to moje dítě a já vám ho nedám a nechci odpočívat, chci být prostě u všeho, co teď s dcerou bude (...). Jenže já byla na JIPce a dceru jsem viděla víc jak deset hodin od porodu, takže nějaký bonding, kvůli laktaci, neproběhl, a já měla hrozně

¹⁴⁴ Hrešanová a Hasmanová Marhánková (2008) ukazují, jak narůstající konzumenrismus a komercializace a boj o klienty porodnice nutí k tomu, aby nabízely nadstandartní a nové služby a inovovaly přístup k porodům. Právě porodní plány jsou věci, která se od konce 90. let začíná v českém porodnictví rozvíjet.

výčitky, že jsem jako matka zklamala, že jsem nedokázala porodit dítě (...) mě se honilo v hlavě, že každá ženská to zvládne a já ne (...). Ona pak měla tu novorozeneckou žloutenku a museli na ni svítit, takže dalších 10 dní byla ode mě a myslím, že si to neseme obě do dneška, ona měla strašně silnou separační úzkost a já to dávám za vinu tomu, jak probíhal ten porod.“ (Františka, 3. skupina)

Františka pracovala jak porodní asistentka, takže věděla, jak porod probíhá a co čekat. Ale také věděla, co chce ona sama jako rodička. Její reflexe prvního porodu ukazuje, jak se průběh porodů téměř nezměnil. Že lékaři stále nejsou ochotni s rodičkou vyjednávat o průběhu porodu (ačkoliv jde o kolegyni, která potřebné znalosti má) a že separace dítěte od matky po porodu je stále vnímaná jako dobré řešení. Františka ale vnímala, že nerespektování jejího přání mělo své přesahy nejen v jejím mateřském projektu (např. popisovala, že dceru měla hodně v náručí a chovala ji, že vnímala, že to dceru uklidňuje), ale také ve vývoji dcery (viz výpověď o separační úzkosti dcery). Výpověď Františky na jedné straně ukazuje na tenzi mezi expertním/lékařským/porodnickým věděním a mezi tím, co ona jako matka chtěla pro sebe a svou dceru a jak silně byl její mateřský projekt nerespektujícím přístupem lékařů ovlivněn (Františka totiž dále v rozhovoru uvedla, že když přijela z porodnice domů, tak se pár dní necítila jako matka, popsala to jako proces učení se být matkou a připisuje to právě tomu, že dceru neměla od prvopočátku u sebe). Její výpověď ale také může ukazovat projevy „přirozené mateřské péče“, které jsou se třetí skupinou neodmyslitelně spjaty. Její rétorika „zklamala jsem jako matka“ nebo „výčitky kvůli nepřirozenému porodu“ ukazuje, jak nenaplnění normativních očekávání ohledně přirozené mateřské péče (v tomto případě přirozeného porodu) v matkách vyvolávají pocit selhání, neboť nebyly schopny tuto normu naplnit. Rétorika viny nebo zklamání ze svého mateřství se u druhé a první skupiny neobjevovala. Ačkoliv komunikační partnerky z první a druhé skupiny např. popisovaly, že jim v porodnici lékařský personál ohrozil dítě na životě a ony, ačkoliv měly pocit, že je něco špatně, tak se neozvaly, rozhodně žádná z nich neměla pocit selhání nebo zklamání, že porod probíhal jinak, než si představovala. Domnívám se, že se zde projevuje vliv období, neboť v prvním a druhém období nejenže nebyly zdroje, kde by se ženy mohly detailně seznámit s porodem a ženy mezi sebou nesdílely natolik své zkušenosti a zážitky, ale především tyto ženy porod v porodnici pod dohledem lékaře popisovaly s vděčností, s respektem k lékařskému vědění, neboť právě lékař by ji i dítě v případě nutnosti zachránil. Ony vědomě svěřily sebe, dítě i samotný porod do rukou lékaře bez „boje v mysli“, že by si přály nebo chtěly něco jiného. Naopak matky ze třetí skupiny měly dostatek informací nebo možností, kde si informace obstarat, ženy mezi sebou zážitky (i ty

negativní) sdílejí a porodnice se začínají otevírat přáním klientek – v tomto prostředí ženy ze třetí skupiny prožívaly své porody. Na jedné straně zde existuje možnost získat rozhodnutí o svém těle, svém dítěti a porodu zpět, na druhé straně se toto děje stále v prostředí lékařském, kde lékař je stále autoritou a kde lékařské postupy jsou těmi nejlepšími. Taková tenze snižuje vyjednávací prostor pro rodičky anebo vyžaduje silné odhodlání i v době porodních bolestí stát si za svým. Běla tuto situaci popsala: „ ... *při porodu je na vás vyvíjen silný tlak. Představte si, že rodíte a přijde za vámi doktor, ta autorita, a řekne „Musí se udělat tohle a tohle jinak by dítě mohlo umřít“ a trvejte v tom okamžiku na tom, že ten porod chcete dotáhnout přirozeně, to podle mě málokterá žena v té chvíli bude ochotná trvat na svém, protože prostě dáte přednost tomu, aby to dopadlo dobře a ne nějaké mé představě.*“

Porod nebyla jediná zkušenost, kdy matky ze třetí skupiny reflektovaly určitou tenzi mezi expertním diskurzem prezentovaným v porodnicích a mezi vlastní realitou. Primárně ženy, která rodily v polovině 90. let a dále, zmiňovaly silný tlak lékařů a lékařek a zdravotních sester na poporodním oddělení, aby kojily. Mnohé z nich ale také uváděly, že měly problémy s kojením nebo zdravotní komplikace, které jim kojení velmi zneprůjemnilo (např. Valerie vyprávěla o tom, jak jí ztvrdla prsa a kojit pro ni bylo dost bolestivé, ale sestřička jí prsa velmi bolestivě promasírovala jen z toho důvodu, aby mohla kojit; Cecílie měla po porodu velká prsa a mléko jí z prsou vytékalo po celý den, a i když syna nakojila, za chvíli měla prsa znovu nateklá a kojení pro ni bylo bolestivé; Zdislava měla už před porodem velká prsa, a syn se nechtěl přisát, pravidelně za ní docházela sestra a stále se ptala, jestli už kojí, což ji velmi stresovalo, nikdo jí ale neřekl, že pokud má tak velká prsa, je lepší přiložit syna z jiné strany a poté se rozkojí apod.). Informace, které měly matky před porodem o kojení od ostatních matek nebo z knih a časopisů, jak uvedly komunikační partnerky, byly takové, že kojení je možnost, jak si s dítětem vytvořit blízký vztah, jak mu jako matka mohou dát do vínku to nejlepší, jako je silná imunita apod. Reálná zkušenost však odhalila jiné příběhy, ve kterých bylo kojení popsáno jako nepříjemná zkušenost. Maska mateřství (O'Reilly 2004; Badinter 2012), která jej ženám prezentuje romantickým způsobem, byla těmito komunikačními partnerkami stržena. I přesto mnohé z nich následovaly expertní doporučení kojit co nejdéle, jako např. Bohdana, která uvedla, že i přes opakované záněty prsou se řídila rady lékařů a lékařek a snažila se kojit co nejdéle a toto rozhodnutí popsala slovy: „ ...*to se prostě nedá nic dělat, pro dítě je to dobré a tak to musím vydržet.*“ Argument „i když to bolí, musíš to vydržet“ ale nebyl součástí romantizované představy mateřství (v tomto případě kojení), té normativní představě, které byly ženy ve třetí skupině vystaveny nejen od dalších matek, ale také v časopisech nebo na internetu, a kterou se i přes nepříjemné zkušenosti snažily naplnit.

Ne všechny komunikační partnerky, které měly negativní zkušenosti s kojením, se dál řídily radami lékařů. Mnohé z nich uvedly, že když se rozhodly přestat kojít nebo navrhly tuto variantu lékařskému personálu, setkaly se odmítavou reakcí a s variantami, co mají dělat, aby kojily i nadále (toto je velmi rozdílné oproti zkušenostem první a druhé skupiny matek, protože i ty komunikační partnerky, které popisovaly, že jim lékařský personál kojení doporučil, ale ony nemohly z různých důvodů kojít, uvedly, že pro lékaře a lékařky nebylo problematické, že přejdou na umělou kojeneckou výživu; lékaři a lékařky maximálně chtěli, aby přišly dítě nakojit k doktorovi, aby se dítě zvažilo před a potom, a pokud se ukázalo, že matka nemá dostatečně kvalitní mléko, dostaly ihned předpis na umělou výživu). Například Cecílie, která je jednou z matek ze třetí skupiny, si kojení zastavila doma sama potom, kdy jí prsa neustále otékala, vytékalo mléko a syn se odmítal přisát. Cecílie tak tuto stránku péče o dítě postavila na svém rozhodnutí a nikoliv na doporučení lékařů nebo jiných matek:

„Já měla nateklý a zhmožděný prsa (...). Syn se mi začal budít, očividně mu moje mlíko nestačilo, tak jsem chvíli zkusila, kojít, odstříkat, dát mu to, kojít a odstříkat a tak dokola, ale já byla unavená, on taky a byl hladovej (...). Tak mi máma poradila dát si prostěradlo dvojitě na prsa a dát mezi to led a já za dva dny neměla mlíko! A tak jsem šla k doktorovi, že žádný mlíko nemám a ten mi dal Sunar a byl klid.“ (Cecílie, 3. skupina)

Zkušenost Cecílie neukazuje jen na tenzi mezi tím, co jí bylo v porodnici doporučeno (střídat kojení a odstříkávání), a její zkušeností s touto radou, ale také ukazuje, že jí tuto nepříjemnou situaci (pro ni i syna) pomohly vyřešit „babské rady“, kdy jí její matka poradila ovázat si prsa ledem, aby ztratila mléko a mohla jít za doktorem s jasným argumentem, že ztratila mléko a on jí předepsal Sunar. Nesoulad mezi nutností kojení, kterou prezentovaly primárně lékaři, lékařky a sestry, a mezi reálnou zkušeností matek, které kojily, se objevoval v mnoha případech matek ze třetí skupiny. A mnohé z nich díky radám od matek nebo od jiných žen se z tohoto bludného kruhu nepříjemného kojení skutečně dostaly ven, bez výčitek nebo pocitu viny. Velmi hezky popis této zkušenosti uzavřela Gabriela, která na závěr svého vyprávění o tom, jak přestala kojít i navzdory lékařským doporučením, uvedla, že i používání umělé výživy pro dítě má své pozitivum – dodnes má schovanou fotografii, kde manžel drží syna v náručí, dává mu najíst z lahvičky a láskyplně se na něj dívá. Sama to pospala jako možnost pro otce, jak si mohl vytvořit pouto se svým synem, které by měla se synem jen ona, pokud by jej kojila jen ona.

Ve třetí skupině se ještě více než ve starších skupinách v kontextu porodů projevil socioekonomický status matek a rodiny. Analýza ukázala, že již ve druhém období, pokud byly

ženy manželkami významných mužů nebo byly zaměstnané v porodnici, byl přístup k nim jako k rodičkám odlišný. V příbězích žen ve třetím období se s tímto můžeme také setkat, nicméně se zde projevuje i socioekonomický status žen, např. výše jejich příjmů. Například Ema měla před porodem slušně placené zaměstnání, jak uvedla v rozhovoru, stejně jako její manžel. Vyšší příjem jí umožnil zaplatit si nadstandardní pokoj poporodní péče, kde měla svoji sestru, mohla zde mít děti u sebe, mohly za ní docházet návštěvy prakticky kdykoliv, a dokonce, jak uvedla Ema, když chtěla prášky na bolest, tak je i dostala. Vyšší socioekonomický status se neprojevil jen v možnosti zaplatit si nadstandardní pokoj, ale tyto ženy měly mnohem větší svobodu volby – Ema měla těžký porod, ale měla nadstandardní pokoj a mohla se domluvit s lékařským personálem, že se chvíli prospí sama a poté si zazvoní na sestru a dítě jí přivezou. Toto jsou volby, které ženy na klasickém pokoji neměly. Socioekonomický status žen ve třetí skupině se projevil také v přístupu k informacím o těhotenství a porodu. Jak ukázaly minulé výzkumy (viz Hrešanová, Hasmanová Marhánková 2008), mezi rodičkami existují rozdíly v přístupu k porodu dané socioekonomickým statusem – jedna ze skupin identifikovaných autorským týmem Emou Hrešanovou a Jaroslavou Hasmanovou Marhánkovou, je nazvána „přemoudřelé matky“, jde o ženy s vyšším vzděláním, z větších měst, ženy, které chtějí co nejpřirozenější porod a aktivně se zajímají o průběh porodu a mají zájem se informovaně rozhodnout o jeho průběhu. Tuto skupinu lze identifikovat také ve třetí skupině matek v mém výzkumu. Tyto komunikační partnerky skutečně deklarovaly v rozhovoru velký zájem o informace (nejen medicínské, ale také alternativní – některé z nich měly tzv. dula nebo laktační poradkyni). Deklarovaly velký zájem o znalosti z průběhu porodu kvůli informované a svobodné volbě. Mnohé z nich byly velmi aktivní při výběru porodnice, využily návštěvní dny porodnic a také si zjišťovaly informace o lékařském personálu. Jak ukázaly také výše uvedené autorky ve svém výzkumu, „přemoudřelé matky“ jsou vnímány lékařským personálem často negativně jako ty, co překračují hranice toho, kam až jejich volby a rozhodování mohou zasahovat v medicínsky realizovaném porodu. Tyto hranice jsou lékařským personálem často necitlivě znovu nastaveny – viz výše citace Běly, která hovořila o tom, že i když měla velký zájem rodit přirozeně, tak když jí lékař oznámil, že nyní jde o život dítěte a ať se sama rozhodne, čemu dá přednost, vnímala ten silný tlak a přijala roli pacientky, za kterou nyní rozhoduje lékař. Tato situace ukazuje, že i když ženy s vyšším socioekonomickým statusem mají svobodnější volbu, kde budou rodit, a vyberou si takovou porodnici, která naplní jejich představy o průběhu porodu a o čase po porodu (bonding apod.), tak porod samotný stále probíhá v porodnici pod lékařským dohledem, a medicinizace porodu se tak může projevit, a svobodné volby matek jsou jím omezeny. A jak ukázal příběh Františky, tyto znovu nastavené hranice dané medicínským

prostředím mohou mít silný vliv na to, jak ženy prožívají a vnímají své děti a své mateřství. Naopak ženy s nižším vzděláním a ty, které bydlely na malém městě nebo na vesnici, se mnohem více řídily doporučením lékařského personálu a hranice nastavené medicínským prostředím respektovaly – výstižně tuto situaci popsala Pavlína, která uvedla „...já jsem si nechala doporučit postup od mého doktora, co on mi doporučí, co bude k mému porodu to nejlepší.“ Matky s podobným socioekonomickým statusem jako Pavlína rozhodně nedeklarovaly takový zájem o informace o průběh porodu, o možnosti porodnic apod., aby mohly učinit informovanou volbu, kde budou rodit, jak bude probíhat porod a doba po porodu. Naopak více zdůrazňovaly lékařské vědění a nevnímaly jej jako omezující, lékařské vědění vnímaly jako to, co jim zajistí klidný a bezpečný porod. Informovaná volba byla tématem, které se v jejich příběhu o porodu neobjevilo, rozhodně jejich příběhy nebyly v nejmenším podobné jako ten, který mi svěřila Františka. Ohledně porodu i ohledně svého možného zásahu do průběhu porodu neměly žádná očekávání (jako Františka, která i díky své profesi porodní asistentky měla velice jasnou představu o porodu i o své roli při porodu), naopak očekávaly, že ta rozhodnutí za ně udělá vzdělaný a vyškolený personál. Pluralita informací o porodu a snaha co nejvíce z těchto informací obsáhnout ukazuje, že tato cesta matkám na jednu stranu umožní větší a svobodnější volby ohledně přípravy na porod, místo porodu i samotného porodu, ale na druhou stranu na ženy klade nárok v podobě přijetí pozitivních i negativních zkušeností, které z jejich volby plynou (viz Františka, která věděla přesně, jak by měl probíhat porod, ale když se tak nestalo, zahalil jí pocit viny a selhání – to je to riziko, které Františka spolu se svou volbou přijala)¹⁴⁵.

Krátká reflexe

Tato kapitola ukázala, že těhotenství, porod a kojení jsou pomyslným trojbojem – bojem, který svádí mezi sebou medicína, rady od matek (babiček) a samotné ženy, a to ve všech definovaných obdobích. Na tomto místě si dovoluji osobní poznámku ke své pozicionalitě ke zkoumanému tématu – nejen analyzované texty ve třetím období ve mně utvrzovaly myšlenku, že matky největší „boj“ mezi tím, co je od nich normativně požadováno a očekáváno v kontextu péče o děti, a mezi tím, co považují ony samy za správné, svádí v době, kdy se děti narodí, a na řadu přichází praktická každodenní péče. Výše citované úryvky a popsané příběhy však ukazují,

¹⁴⁵ V další kapitole věnované praktické každodenní péči se více zaměřím na vliv socioekonomického statusu na vnímání a prožívání mateřství a na možnosti praktické péče.

že tento „boj“ o „dobré“ mateřství a „správnou“ péči o děti matky svádějí už v těhotenství a v době porodu. Toto zjištění podporují i tvrzení mnoha komunikačních partnerek, které počátek svého mateřství neztotožňovaly s porodem, tedy kdy je dítě fyzicky přítomno. Ale mnohé z nich začátek mateřství (nebo přijetí mateřské role) datují již do doby, kdy se s manželem bavili o tom, že chtějí dítě, nebo některé z nich ještě hlouběji v minulosti životní trajektorie, kdy si jako dítě, které si hrálo s panenkami nebo pečovalo o mladší sourozence, se již těšilo, že jednou bude matkou. Jde o jedno ze zjištění mého výzkumu – praktickou péči o děti, porod a kojení nelze chápat jako tři oddělené zkušenosti, které se vzájemně nedoplňují nebo na sebe nereagují. Naopak, vize „dobrého“ mateřství se v ženách utváří v průběhu celé životní trajektorie a žité zkušenosti z doby, než se dítě narodí nebo než žena otěhotní, a ty posléze vstupují do jejich projektů mateřství (viz příběh Františky, která se na dítě velmi těšila, která se s mateřskou rolí ztotožnila ještě dříve, než byla těhotná ale negativní zážitek z prvního porodu do jejího mateřské projektu silně zasáhl, po příchodu z porodnice jí trvalo pár dnů, než se začala identifikovat se s rolí matky).

Tato kapitola také ukázala, že medicína z těhotenství a porodu činila a činí spíše vědecké než mateřské projekty a nárokuje si jejich správné fungování, a to ve všech obdobích. Z vyprávění matek z první a druhé skupiny bylo patrné, že neměly takové možnosti získat informace o těhotenství a porodu a pozitivně hodnotily svěření se do lékařských rukou. U třetí skupiny matek to bylo naopak. A lze se tedy ptát, zdali je zjišťování informací o porodech (i alternativách), o porodnicích a jejich fungování a o těhotenství snahou žen odejmout tyto aspekty mateřství z medicínského světa a přivlastnit si zpátky své tělo a de facto i tělo dítěte? A lze nedostatek informací a jejich sdílení u prvních dvou skupin matek vnímat jako jakousi ochranu před negativními zážitky, které vyprávěly ženy ze třetí skupiny? To jsou otázky, na které tento výzkum z povahy svého zaměření a dat nemůže dát jasnou odpověď. Rozhodně však jeho zjištění ukazují na možné interpretace a vysvětlení. Za prvé, tento výzkum ukázal na dvojsečnost (možná přílišné) informovanosti – pokud máme dostatek informací, i těch, které nejsou ve shodě s normativními očekáváními, poskytuje nám to širší rozhled a i větší a svobodnější možnost rozhodnout se (i jinak než je očekáváno), se kterou je ale spojena vyšší zodpovědnost a rizika plynoucí ze špatného rozhodnutí; pokud na druhé straně není nikdo, kdo by byl ochoten informace sdílet nebo se dle nich řídit, znamená to pro ženy a matky mnohem větší nutnost sebeobhajování se a vyjasňování pozic a názorů, a otevírá se mnohem větší prostor pocitům viny, selhání a zklamání. A za druhé, tento výzkum také ukázal, že dochází k pluralizaci odborného vědění. Primárně ve třetím období dochází k tomu, že medicína již není jedinou autoritou, jak ukázaly příběhy Františky a dalších komunikačních partnerek. Tyto ženy se

obracejí k jinému typu odborného a expertního vědní, které není nutně svázáno s medicínou (psychologie, pedagogika, neurobiologie apod.)¹⁴⁶. Tato situace dokazuje, že dominance jednoho odborného diskurzu může být narušena jiným odborným diskurzem, který může být informačně protichůdný, ale taktéž čerpající svoji legitimitu z vědeckých poznatků a výzkumů, jen z jiné vědecké expertízy. Ale i tak onen „narušující“ odborný diskurz spadá do režimu pravdy (viz Foucault 2004), jako diskurz medicínský, a subjekty (matky) může korigovat a usměrňovat podobným způsobem. Pluralizace informací i kanálů, které tyto informace přenášejí k matkám, vede k tomu, že na jedné straně mají matky možnost si vybrat k jakému expertnímu vědění se přikloní (zdali budou následovat rady čistě medicínské), což zvyšuje jejich autonomii a zvětšuje prostor pro vytváření vlastního mateřského projektu svobodně a reflexivně (Giddens 1998), ale zároveň tím narůstá odpovědnost a také riziko, že si zvolí špatný zdroj, a je tak nezbytné, aby pak nesly důsledky své volby a rizika z ní vyplývající (Beck 2004).

Každodennost mateřské péče

V této kapitole se zaměřím na praktickou a každodenní stránku mateřské péče v jednotlivých obdobích. Cílem této kapitoly je ukázat, jak se proměňovaly normativní rámce a normy, jež rámovaly „dobré“ mateřství a „správnou“ péči o děti v jednotlivých obdobích, a jaký prostor pro svobodné volby (*agency freedom*) v kontextu každodennosti péče a výchovy měly matky v jednotlivých obdobích. Ukážu také, jak se do možností matek realizovat svůj mateřský projekt propisovalo expertní vědění, ale také neformální/rodinné vědění a pozice otce/manžela v rodině a v péči o děti, jakožto faktory, které strukturují a ovlivňují možnosti matek být způsobilými k určitým volbám (Sen 1999). Tato kapitola se zaměřuje na normy ustavující délku pobytu matek v domácnosti a návraty matek do zaměstnání, normy týkající se výchovy dětí a normy ustavující pozici otce a manžela ve vztahu k péči o děti v jednotlivých obdobích. Zaměřím se tedy na to, jak se tyto normy v průběhu definovaných období proměňovaly a v jakých normativních podmínkách „dobrého“ mateřství tak matky v jednotlivých obdobích realizovaly své projekty mateřství, a ukáži, jaké rétoriky, tj. způsoby využití nebo argumentační strategie postavené na těchto normách, byly v jejich naracích nejvýraznější. Poukážu tak na to, jak se k jednotlivým normám matky ve svých naracích vztahovaly (zda je přijaly, selektovaly nebo odmítly).

¹⁴⁶ Františka explicitně uvedla, že má ve svém okolí kamarádky pracující v pediatrii nebo v oboru dětská psychologie, a uvedla také, že s nimi konzultuje a radí se o tom, jak řešit výchovné situace, popř. si nechá od kamarádek doporučit nějakou knihu.

Analýza rozhovorů ukázala, že socioekonomický status matek již od druhého období stává důležitým faktorem, který strukturuje, jaké normy jsou pro matky reálně naplnit nebo je odmítnout. Analýza také ukázala, že neformální / rodinné vědění nabývá v naracích matek ze druhé skupiny na síle jakožto zdroj informací i pomoci a podpory, oproti prvnímu období, kde matky své projekty mateřství realizovaly spíše na expertních poznacích. Naopak ve třetím období byly identifikovány nejsilnější tenze mezi expertním věděním / neformálním a rodinným věděním / aktérstvím matek, především v kontextu praktické péče a výchovy dítěte. Analýza také odhalila, že v oblasti výchovy dítěte byly v jednotlivých obdobích identifikovány různé styly a cíle výchovy, které se propsaly především do závěru rozhovoru, kdyby byly komunikační partnerky dotázány na to, jaké vlastnosti a dovednosti spojují s „dobrou“ matkou. Tato kapitola tak odhalí, jaké vlastnosti, dovednosti a schopnosti definují dle komunikačních partnerek „dobrou“ matku a jak jejich definice koreluje s jednotlivými normami „dobrého“ mateřství v jednotlivých obdobích.

„Krkavčí“ nebo intenzivně pečující matky? Čas strávený v domácnosti péčí o děti a návrat matek zpět do zaměstnání

V této části se detailněji podívám na to, jak ve svých výpovědích refletovaly komunikační partnerky normy vztahující se k délce pobytu matek s dětmi v domácnosti. S touto normou souvisí další očekávání od žen-matek, a to je doba, kdy je společensky přijatelné, že se matka vrátí zpět do zaměstnání. Téma péče o děti předškolního věku, tj. období na mateřské/rodičovské a období předškolního věku dětí mělo ve vyprávění komunikačních partnerek všech skupin důležité místo – začaly o tomto období vyprávět téměř na začátku rozhovoru, nicméně prostor, který mu ve vyprávění věnovaly, rostl s každou další skupinou matek. Rozdílný byl také obsah vyprávění o mateřské/rodičovské. Krátké výpovědi, jako například popis Sáry o běžném dni na mateřské, nebyly v první skupině matek výjimečné: *„Na tý mateřský, to byl den jako každej jinej. Ráno se vstalo a mezitím bylo vaření, uklízení, zase jídlo a takhle ten den probíhal u obou dcer.“* (Sára, 1. skupina). Mnohem více rezonovaly ve vyprávění matek z první skupiny komplikované životní podmínky - jako je nezavedená teplá voda, prádelny v domě nebo v ulici, topení na dřevo či brikety, ale také nedostupnost některých potravin a nedostupnost bezpečného a hygienicky nezávadného bydlení -, které vstupovaly i do jejich mateřských projektů. Jejich příběhy o době strávené péčí o děti v domácnosti byly značně těmito komplikovanými životními podmínkami ovlivněny, jak ukazuje výpověď Idy o praní pln na valše:

„To byly samý plíny, my jsme neměli ani pračku, protože nebyla k dostání. Moje maminka mi prala plíny na valše, až o hodně později jsme si pořídili pračku. Manžel na ní stál ve frontě. Stejně se plíny dál žehlily a vyvářely.“ (Ida, 1. skupina)

Vyprávění o mateřské bylo často z velké části o obstarání základních životních potřeb pro děti a rodinu. A to strukturovalo nejen jejich vyprávění, ale ovlivnilo i jejich mateřský projekt - uváděly totiž, že si děti od útlého věku musely hrát samy, že např. rozložily dětem deku v kuchyni, donesly hračky a dítě se na ně dívalo, jak obstarávají domácnost, vaří a uklízí. V této kapitole o stylech výchovy ještě detailněji ukáží, že v prvním období ve výchově převládala přísnost a dále pak výchova k samostatnosti. Komplikované životní podmínky byly těmi podmínkami, které matky „tlačily“ k přijetí tohoto stylu výchovy. Jediná aktivita zaměřená na dítě a delší doba, kterou matky z první skupiny trávily jen s dětmi a starostí o ně, byl večer a čtení pohádek. Několik matek z první skupiny v rozhovoru reflektovalo, že čtení pohádek před spaním byla část z dne, kdy měly čas jen na dítě a nevěnovaly se přitom jiným pracím v domácnosti.

Komplikované životní podmínky, ve kterých matky z první (částečně i druhé) skupiny vychovávaly své děti, jsou pro ženy z dnešní generace, a to i pro mě jako autorku, víceméně nepředstavitelné. Je celkem pochopitelné, že tyto obtížné podmínky intervenovaly do jejich mateřských projektů. Jeden z vyprávěných příběhů, který si dodnes pamatuji velmi jasně, byl příběh Vlasty. Ta kvůli plísni v bytě byla po porodu v porodnici déle, protože se neměla kam vrátit. Poté se s manželem přestěhovali na několik měsíců k rodičům manžela, a chvíli nato k jejím rodičům na statek. Za několik měsíců získali s manželem přidělený byt v Praze, který byl ale v dezolátním stavu. Když byl synovi rok, přestěhovali se sice s manželem do bytu v Praze, ale syna nechali na půl roku u babičky, a vídali ho jen o víkendech. Krátce nato Vlasta otěhotněla znovu a po porodu, opět kvůli nevyhovujícím životním a bytovým podmínkám, nechala několik měsíců obě děti u babičky na vesnici. Když získali byt na sídlišti, vzali si obě děti k sobě. Sídlíště však bylo v té době ve výstavbě a nebyla zde infrastruktura nebo školky, školy nebo obchod. Toto období, kdy se vrátila po mateřské do práce, rekonstruovala s manželem byt a jezdila za malými dětmi k babičce na vesnici, popisovala takto:

„Zvládala jsem to špatně, byla jsem hubená jak lunt, protože abych to všechno stihla, tak jsem létala z jednoho kouta do druhého. To bylo děti, domácnost, všechno, a vždycky v sobotu

odpoledne jsme oba s manželem padli a byli jsme mrtví. Někdy toho bylo fakt víc než dost.“
(Vlasta, 1. skupina)

Příběh Vlasty ukazuje na kontextem omezenou volbu (Sen 1995 a 1999) matek z první skupiny a na to, že matky vždy volí z omezeného okruhu možností (v případě Vlasty šlo o to, že rodiče bydleli velmi daleko od místa, kde oba pracovali, tudíž bydlet u rodičů a dojíždět do práce nepřicházelo v úvahu; zároveň neměli vlastní bydlení, to získali až několik měsíců po narození prvního dítěte a přidělený byt byl v podle slov Vlasty v dezolátním stavu, tj. plesnivý, studený). Některé možnosti, jako být doma s dětmi více než jen 18 týdnů (jak umožňovala legislativa), si Vlasta díky své situovanosti nejen neuměla představit, ale necítila se být způsobilá k jiným volbám, než jaké učinila. Sen (1995) ve své teorii zdůrazňuje právě způsobilosti jedince k určitým volbám v daném momentu v životní trajektorii – v případě Vlasty nešlo pouze o to, zdali má možnost nebo svobodu volby (*agency freedom*) učinit nějaké rozhodnutí v rámci svého mateřského projektu, ale šlo o to, zdali se Vlasta cítila být způsobilá k tomu učinit i jiné volby (např. být s dětmi doma), než tu pro kterou se rozhodla (tj. nechat děti několik měsíců u prarodičů a vídat je o víkendech). Vlasta nepopisovala tuto skutečnost negativně, naopak celý tento příběh měl pozitivní nádech (i když musela své malé děti dát k babičce, vídala je o víkendech, a musela se při odchodu od prarodičů schovat, aby ji děti neviděly odcházet). Vlasta tuto situaci hodnotila jako něco, co je potřeba udělat, aby se její děti měly dobře (právě v kontextu omezených podmínek, které jí neumožnily jinou volbu). Celý příběh o tom, jak nechala své děti u prarodičů, byl rámován argumentem „dělala jsem to pro své děti“.

Do mateřských projektů u první skupiny matek zasahovalo také jejich zaměstnání (jejich participace v zaměstnání, ale také jejich brzký návrat po mateřské zpět do zaměstnání). V prvním definovaném období byla mateřská stanovena na 18 týdnů. Obsahová analýza expertních zdrojů (viz např. Srb, Kučera 1959; Hašková 2011b; Jechová 2008) i Vlasty¹⁴⁷ ukázala, že i podle populárních médií byl očekávaný brzký nástup matek zpět do zaměstnání a především umístění dítěte do institucí péče o děti. Očekávaná byla kolektivní péče o děti¹⁴⁸, naopak mateřská péče v domácím prostředí byla vnímána jako aktivita, od které mají být ženy oprostěny, aby mohly působit v placeném zaměstnání. Norma délky pobytu matky s dítětem

¹⁴⁷ Například v reportáži s názvem *Zdeněk chodí do školky* (Vlasta . 1951. č . 4. ISSN 0139-6617) je uvedeno, že participací v zaměstnání matky splní svůj úkol v boji za štětí a mír pro své děti, přičemž po dobu, kdy budou v zaměstnání, bude jejich dětem poskytnuta kvalitní péče.

¹⁴⁸ Viz články ve *Vlastě - JANOTKOVÁ, M. Děti jdou do školky*. Vlasta. 1949. Č. 35, str. 9-10. ISSN 0139-6617 nebo *ENJVANSKIJ, A. Máte rádi děti?* Vlasta. 1949. č . 13, s. 1-2. ISSN 0139-6617), které oslavovaly hygienické podmínky jeslí a školek, vyváženou stravu a výchovný charakter těchto institucí, protože vedou malé děti od útlého věku k práci v kolektivu a eliminaci sobectví.

v domácnosti a norma odchodu matky zpět do zaměstnání byla v prvním definovaném období naplněna velmi krátkým pobytem matky v domácnosti a jejich rychlým návratem zpět do zaměstnání. To vše bylo zahaleno rétorikou „matky, děláte to pro své děti, zabezpečíte jim blahobyt a mír“. Mateřství bylo pragmaticky využito v tom smyslu, že ty „dobré matky“ pomáhají budovat socialistickou vlast a tak se podílejí na pozitivní budoucnosti pro své děti. Komunikační partnerky vychovávající děti v prvním definovaném období rychlý návrat zpět do zaměstnání popsaly jako daný fakt, nad kterým se nediskutuje, jak je patrné z výpovědi Žofie: „*My jsme skutečně byly zvyklý, že jsme šly zase do práce. Tak to bylo, tak velel řád, a tak vám to ani nepřišlo. Dneska by to bylo člověku divný.*“ (Žofie, 1. skupina). Citace Žofie ilustruje omezený repertoár voleb matek z první skupiny daných podmínkami prvního období – např. legislativní podmínky mateřské nebo argumenty podporující zaměstnanost žen a kolektivní zařízení péče o děti. Matky nezvažovaly jiné alternativy než ty dané těmito podmínkami - Sen (1999) upozorňuje, že svoboda voleb je dána také tím, jaké volby nám přijdou reálné a možné. V případě Žofie byly podmínkami dány matkám možnosti rychlého návratu do zaměstnání a krátké péče o děti v domácnosti. Statistická data také ukazují na postupné narůstající procento zaměstnaných žen¹⁴⁹. Z toho lze usuzovat, že projekt emancipace, který stál na vyrovnání statusu žen a mužů ve veřejné sféře, byl úspěšný, pokud se jedná o požadavek uplatnění žen v zaměstnání. Stejně tak lze říci, že matky z první skupiny do určité míry vyslyšely propagované názory, že jen skrze budovatelské úsilí a jejich participaci v zaměstnání zabezpečí matky mír svým dětem. Na druhou stranu když se podíváme na to, v jakých věkových kategoriích bylo nejvíce/nejméně zaměstnaných žen tak zjistíme, že ve věkových kategoriích, kdy se v prvním definovaném období ženy stávaly průměrně matkami, jejich zaměstnanost klesá a to až o 10 %¹⁵⁰ (viz Wagnerová 2017). Hašková (2007) také ukazuje, že matky, jejichž děti se narodily v letech 1960-1969 byly nejčastěji v domácnosti s prvním dítětem po dobu jednoho roku (61 %), poté následuje doba 25-36 měsíců (17 % matek) a 13-24 měsíců (15 % matek). Tyto statistiky naopak indikují, že se sice obecně v prvním definovaném období zvyšovala zaměstnanost žen, ale ve věku, kdy se průměrně ženy stávaly matkami, jejich zaměstnanost klesá a že navzdory motivacím, aby ženy vstoupily do zaměstnání, jich značná část zůstala v domácnosti déle a pečovala o děti.

¹⁴⁹ V roce 1948 bylo zaměstnáno 37,8 % žen, v roce 1960 to bylo již 42,8 % a v roce 1970 46,2 % žen (viz Wagnerová 2017).

¹⁵⁰ V roce 1950 byl průměrný věk matky při narození prvního dítěte 23,8 let, v roce 1960 byl průměrný věk žen 22,9 let (dostupné na: <https://www.czso.cz/documents/10180/25385875/12909213+4032130615.pdf/3e2c33f6-9b1c-40b9-a2a7-5be9c7882cdf?version=1.0>, cit. dne 9.9.2020). Wagnerová (2017) uvádí, že zaměstnanost žen ve věkové kategorii 20-25 let byla v roce 1961 68,5 %, ale ve věkové kategorii 25-30 let to klesne na 57,4 let a k nárůstu dochází až ve věkové kategorii 35-40 let, opět k 65 %.

Několik matek z první skupiny bylo skutečně doma déle, než bylo zákonem daných 18 týdnů. Při bližším pohledu na jejich sociodemografické charakteristiky zjistíme, že jde o ženy, které bydlely na vesnici nebo na malém městě a zpravidla pracovaly ve směnném provozu, takže pokud by chtěly jít zpět do zaměstnání po 18 týdnech, tak to pro ně znamenalo přesun dítěte do jednoho města, přesun do jiného města za práci a nebo v případě pracovní doby od 6 hodin, to znamenalo vstávat s dětmi po 4 hodině ranní (což z hlediska zdravotního vývoje dětí vnímaly negativně). To byla situace Idy, která bydlela v malém městě v Západních Čechách. Vyprávěla nejen o tom, že nechtěla děti stresovat každodenní cestou do jeslí a brzkým vstáváním, ale také o nedostatečné infrastruktuře a o tom, že nemohla nechat děti své matce v péči:

„No nemohla děti nechat mojí mamince na starost, ona byla nemocná. A pak to dojíždění, všechno bylo daleko, tak deset kilometrů, no a my neměli auto. K vlaku jsme to měli taky daleko, autobus tam nejezdil, no prostě jsem musela zůstat doma.“ (Ida, 1. skupina).

Těchto několik komunikačních partnerek, které nenaplnily normu krátkého pobytu v domácnosti, umístění dětí do kolektivního zařízení a rychlého návratu do zaměstnání, si naopak své mateřské projekty utvářely nejenom na základě (životních) podmínek a osobních charakteristik (profese), ale ony svoji argumentaci rámovaly rétorikou potřeb a blaha dítěte. A ačkoliv za rozhodnutím jednat v rozporu s normativním očekáváním stály do velké míry podmínky, ve kterých se nacházely (nedostatečná infrastruktura nebo nemožnost umístit dítě do jeslí/mateřských škol v blízkosti bydliště), ony svá vysvětlení postavily na rétorice o zdraví a blahu dítěte. Rétorika o zdraví a blahu dítěte však byla hlavní osou vyprávění u matek ve třetí skupině. Nedomnívám se, že by v tomto případě šlo o pouhé využití rétorik matek ze třetí skupiny, tj. že by matky z první skupiny hodnotily svůj projekt mateřství prizmatem norem a očekávání od třetí skupiny matek. Ony totiž ve vyprávění o návratu do zaměstnání vždy reflektovaly onu normu brzkého návratu matek zpět do zaměstnání, ale jejich rozhodnutí strukturovaly podmínky, ve kterých se v dané chvíli nacházely. Sekundární analýza odborných textů a Vlasty v prvním období ukázala silný důraz na zaměstnanost žen (vždyť emancipace žen v zaměstnání byla politickým bodem) a na kolektivní zařízení, což ženám omezovalo prostor pro rozhodnutí se „mimo normu“ krátkého pobytu v domácnosti a rychlého návratu do zaměstnání. A právě proto matky z první skupiny pravděpodobně využily rétoriky zdraví a blaha dítěte i v naší interakci, jako pádný argument, proč jednaly „mimo normu“. I když se může zdát, že jde o projev sebedisciplinace (Foucault 1999), já se domnívám, že využití rétoriky

„zdraví a blaho dítěte“ jako rámujiícího argumentu lze vysvětlit jinak. Matky z první skupiny totiž i v naracích o jiných tématech (jako je kojení nebo domácí péče o děti, jak ukáží níže) využívaly tuto rétoriku a v případě kojení jí přímo navázaly na rady a doporučení od své matky. A pravděpodobně i v této situaci, kdy komunikační partnerky z první skupiny dospívaly v rodině, kde žena byla ženou v domácnosti a mnoho z nich s rodiči bydlelo i po narození dítěte několik měsíců i let, se mohl mezigenerační vliv projevit i v jejich mateřských projektech a posléze i v jejich naracích. To indikuje, že v prvním období byl mezigenerační vliv silnější, než normativní rámce „dobrého“ mateřství prezentovaných skrze expertní debaty nebo skrze politická a legislativní opatření.

Tím, že matky z první skupiny byly doma déle než 18 týdnů, došlo v jejich případě také k odchýlení od normy očekávané kolektivní péče a umístění dítěte do jeslí/školky. Analýza článků uvedených ve Vlastě z let padesátých a šedesátých týkající o předškolní péče o děti byla doslova oslavou kolektivní péče o děti z hlediska kvalitní stravy nebo výchovného prvku. Tyto komunikační partnerky však normu umístění dítěte do kolektivního zařízení péče o děti nenaplněovaly v takovém rozsahu, jak bylo očekáváno. V prvním období sice narůstá počet jeslí i školek a tím pádem i míst v jeslích/školkách, ale podíl dětí, které zde byli umístěny, byl v 50. letech nízký (Hašková 2007). Také výzkum autorů Srba a Kučery (1959) o zaměstnaných ženách ukazuje na odmítavý postoj tehdejší matek k jeslím. Pokud jejich děti nebyly umístěny v jeslích, je zřejmé, že péči o ně vykonávala jiná osoba v domácnosti, tj. prarodiče (viz i Hašková 2007). Péče prarodičů byla také mnou dotázanými komunikačními partnerkami hojně popisována, neboť mnoho z nich bydlelo s rodiči, nebo jejich rodiče byli doma (jejich matky byly ženami v domácnosti a otcové byli již v penzi), tudíž mnoho z nich mohlo využít možnost hlídání dětí během doby, kdy byly v práci. Ty, které tuto možnost měly, jí také využily a své děti nedaly do jeslí ani do školky, naopak je do školky daly až v posledním předškolním roce, anebo pokud již stárnoucí prarodiče neměli sílu na péči o malé děti. I v tomto kontextu v příbězích vstupuje do hry argument zdraví a zájmu dítěte – než aby děti budily a dávaly do jeslí/školky, nechají je v domácím prostředí s prarodiči. V naracích matek z první skupiny se objevila reflexe norem brzkého návratu do zaměstnání a normy umístění dítěte do školky/ jeslí a to i v případě, když zůstaly doma déle nebo děti nechaly v péči prarodičů. V svých naracích reflektovaly, že se musely vracet po pár týdnech do zaměstnání a že to bylo očekáváno. K této normě se mnohé z nich ve svém vyprávění explicitně vztahovaly (například Ida, jejíž příběh v době mateřské jsem představila výše na začátku rozhovoru uvedla : „... *to nebyla tenkrát taková mateřská jako to máte dneska, to bylo jen půl roku a pak do práce.*“, přičemž ve vyprávění dále pokračovala tím, jak problematický byl život na malém městě s dopravu dětí do

a ze školky a její dopravy do a z práce. Je pravděpodobné, že nejen Ida ale i další matky které reflektovaly tyto normy ve svém vyprávění ale nejednaly podle nich, byly spíše ovlivněné životními, bytovými aj. podmínkami ve kterých žily a vychovávaly své děti. A byly to právě okolní podmínky (jako je nedostatečná infrastruktura, bydlení na malém či vesnici, nedostupnost kolektivní péče, dostupnost péče prarodičů apod.), dle kterých strukturovaly matky z první skupiny své volby a svá rozhodnutí ohledně mateřského projektu. Projevuje se zde také situované aktérství a to, jak se lišily podmínky dle konkrétní socioekonomické pozice matek a / nebo geografické situovanosti. Rodiny, které si mohly finančně dovolit, aby se žena nevrátila do zaměstnání po 18 týdnech (kdy měl manžel dobré zaměstnání, nebo jim vypomáhali rodiče) nebo rodiny, které bydlely na vesnici a malých městech a veškeré služby byly daleko (školky, školy, obchod), byly rodinami, jejichž specifické podmínky jim nastavily zorný úhel jen na některé možnosti, které ve své situaci mohly realizovat. Nejen okolní podmínky ale také to, jak matky z první skupiny přihlížely k tomu, jak samy vnímaly blaho svých dětí, vstoupilo do jejich mateřských projektů. Analýza narací matek z první skupiny naznačuje, že „blaho a zdraví dítěte“ bylo postaveno spíše na neformálním / rodinném věděni, než na expertních poznacích nebo požadavcích režimu. Narace, kde se tento argument výrazně projevil (důraz na péči o dítě v domácím prostředí, otázka návratu do zaměstnání a nebo prospěšnost kojení) totiž vypovídají spíše o normách a očekáváních ve kterých matky komunikačních partnerek vychovávaly své děti. A matky z první skupiny se skutečně ve svých naracích k rodinně, jako ke zdroji pomoci a podpory a nebo ke informací, obracely. Diskuze o normách určujících délku pobytu v domácnosti a normách o návratech matek do zaměstnání ukazují na silný vliv mezigeneračního přenosu a na to, že se matky z první skupiny často vůči normám jež naplňovaly „dobré“ mateřství vymezovaly a jako zdroj informací i podpory spatřovaly v rodině.

Ve druhém definovaném období (ale částečně již od konce 60. let) začíná být na úrovni legislativy i politiky, ale také v expertních debatách řešena otázka snižující se porodnosti a diskutují se možná řešení toho, jak porodnost znovu navýšit (Hašková 2007; Šolcová 1984; Heitlinger 1979). Sekundární analýza současných sociálně vědních studií i dobových dokumentů ukazuje na větší intenzitu debaty o ekonomické aktivitě žen v kontextu neplacené práce v domácnosti a péče o děti¹⁵¹. Nabízela se dvě řešení – pomoc při kombinaci práce a péče, anebo „vytlačení“ žen zpět do domácnosti (viz Dudová, Hašková 2010). Výsledkem legislativních změn v oblasti rodinné i sociální politiky, v oblasti expertních debat na téma

¹⁵¹ Havelková Hana (2015), analyzovala témata zkoumaná Státní populační komisí a její závěry a ukazuje, že prioritním tématem ke konci 60. let a dále byl vliv ekonomické aktivity žen na porodnost.

předškolní péče o vlivu separace dítěte a matky a v kontextu zdůraznění mateřské péče byly realizovány následující změny: prodloužení mateřské na 26 týdnů a tzv. další mateřské dovolené na 2 roky a další finanční pobídky pro rodiny s dětmi (např. porodné, finanční příspěvek na děti, ale také zahrnutí dětí do věku odchodu do důchodu u žen) a bylo očekáváno, že se ženy budou po nějakou dobu ve svém životní dráze věnovat práci, poté péči a poté opět práci (tzn. sekvenční model životní dráhy). Je patrné, že se ženy neměly vzdát ekonomické role, ale měly se také věnovat po nějakou dobu péči o děti v domácnosti. Hašková (2011b) hovoří o refamilializaci, tj. návratu péče o děti zpět do rodin, který měl v ČSSR svá specifika, jako je nárůst počtu žen v domácnosti, prodlužující se doba, kterou ženy tráví v domácnosti péčí o děti, ale také nárůst nejistoty v zaměstnání v důsledku pečujících závazků. Je patrné, že normy týkající se délky pobytu matek v domácnosti kvůli péči o děti a normy týkající se návratu matek zpět do zaměstnání se proměnily. Očekávalo se delší setrvání žen v domácnosti, ale také jejich participace v zaměstnání. Naopak se neočekával tak brzký návrat matek zpět do zaměstnání. Díky expertním debatám popisujícím umístění dětí do jeslí a školek jako základ psychických a dalších problémů dětí, jehož příčinou byla brzká separace od matky (viz Dudová, Hašková 2010), začíná být i péče v domácím prostředí stále více vyžadována. I na stránkách Vlasty¹⁵² se v tomto období objevují články, jež popisují institucionální péči o děti jako doplněk péče rodinné, ne již jako primární formu péče o předškolní děti. Obecně začíná rodina zaujímat důležitější místo v životech občanů a občanek, a to i v důsledku tehdejší politické situace (vpád vojsk Varšavské smlouvy a nastupující normalizace), kdy se rodina stává posledním bezpečným útočištěm oproštěného od politických bojů (viz Možný 2009).

Ve vyprávěních komunikačních partnerek, které vychovávaly děti v druhém období (dětí narozené v 70. a 80. letech), byly výpovědi o době strávené na mateřské obsáhlejší (samozřejmě i díky delší době, po kterou byly matky s dětmi doma), a byly také detailnější, jak je patrné z popisu Kariny o jejím běžném dni na mateřské:

„Určitě se s dítětem muselo odpoledne chodit ven, na procházku (...), obě naše děti měly nějaké stavebnice, se kterými si hrály, ale to už byly starší. Takže jste ho učila stavět něco s těma stavebnicema. Hračky, které by rozvíjely dětské myšlení, asi nebyly. My jsme hodně našim dětem četli. Já nejsem hravá, já jsem s nimi spíše četla. To byl rituál od momentu, kdy to ty děti byly schopné vnímat, tak se jim každý večer před spaním četlo.“ (Karina, 2. skupina)

¹⁵² Viz článek *Komu slouží jesle?* (KOCH, J., Vlasta . 1967. Č . 5. ISSN 0139-6617), kde je explicitně uvedeno, že jesle nemají sloužit jako primární forma péče o děti, ale jako doplněk k péči rodinné. Přičemž primární péči a výchovu by mělo dítě získat v rodině.

Příběh Kariny také ukazuje, že komunikační partnerky z druhé skupiny mnohem více řešily svojí roli matky, ale také roli rodiny ve výchově dětí a mnohem více diskutovaly výchovu dětí skrze hračky nebo hry. Zajímavou pasáží Karininy výpovědi jsou ty části, kde zmiňuje hračky rozvíjející dětské myšlení a schopnost dětí vnímat od určitého věku přečtené pohádky – tyto pasáže mohou ukazovat na přenesení expertních poznatků¹⁵³ do mateřského projektu Kariny.

Matky ve druhé skupině byly v domácnosti delší dobu oproti první skupině, včetně těch, které bydlely ve velkých městech a hovořily o tom, že školku měly blízko. Mnohem méně hovořily o pomoci prarodičů s péčí o děti (ačkoliv mnoho z nich ještě několik měsíců či let se svými rodiči po porodu bydlelo), což mohlo být ovlivněno narůstající zaměstnaností i starší generace žen. Valná většina z nich chtěla umístit děti do školky, co nejpozději to bylo možné. Hašková (2007) uvádí, že od 70. let podíl dětí umístěných ve školkách stoupá, ale matky z druhé skupiny se mohly potýkat s nedostatkem míst ve školkách, neboť vychovávaly své děti v době tzv. baby boomu. Citace Radoslavy ukazuje, že v institucích péče o děti (mateřských školách) však nebyl využit argument nedostatku místa, ale přirozenosti mateřské péče, kterou by měla matka realizovat doma:

„Když se mi narodila dcera, tak by se mi hodilo, kdybych mohla toho staršího kluka dát do školky. Jenže tam mi řekli „proto jste na mateřský, abyste se o ty děti starala“. Ta ředitelka to řekla dost ošklivě. A syn teda byl doma a až na ten čtvrtý rok, na ten poslední rok, mi ho vzali do školky, protože nebylo místo.“ (Radoslava, 2. skupina)

Výpověď Radoslavy ohledně přístupu ředitelky školky k její snaze umístit staršího syna do školky ukazuje, že do státních institucí pronikala normativní očekávání o „ideální“ péči o děti (tj. mateřská péče v domácnosti) poměrně rychle. Zároveň výpověď Radoslavy ukazuje také na to, že do mateřských projektů nepronikaly expertní rady přímo (jako to ukázala citace Kariny, která explicitně hovořila o schopnosti dětí vnímat o hračkách rozvíjejících dětské myšlení), ale že matky byly ve svých projektech mateřství usměrňovány prostředníky (v tomto případě institucí péče o děti) a institucemi, které byly dalším článkem v soukolí koordinace a dozoru nad občany a občankami ČSSR. Svoji roli mohl sehrát také fakt, že by ředitelka školky (státní instituce) přiznáním nedostatku míst v školce přiznala také selhání socialistického plánování.

¹⁵³ Jde o poznatky, které dítěti přiznávají určitou individualitu a více reflektují jeho potřeby – viz kritika kolektivní předškolní péče a důraz na individuální péči matky a kritika brzké separace dítěte od matky, která vede k psychickým problémům (Langmeir, Matějček 1974; Hašková, Saxonberg 2012; Mudrák 2012)

Normativní očekávání o době strávené v domácnosti péčí o děti a o „správné“ péči o děti se ve vyprávěních matek druhé skupiny skutečně projevily. Reflektovaly, že došlo k prodloužení mateřské a chtěly tuto možnost také využít, ale reflektovaly i to, že od nich bylo stále očekáváno, že v určitém momentu vrátí zpět do zaměstnání (max. ve dvou letech věku dítěte, kdy končila tzv. další mateřská dovolená) a děti tak umístí do školky. Dobu strávenou doma péčí o děti vnímaly jako dostatečnou a návrat do práce často také popisovaly pozitivně, respektive neuváděly, že by jim práce zasahovala do péče a obráceně. Kuchařová (2013) ale upozorňuje, že v době státního socialismu, v době řízeného přerozdělování a umělé zaměstnanosti, byly svým způsobem ženy motivovány tento systém využít k svému prospěchu. Tehdejší zaměstnání nabízela poměrně bohatou škálu pracovních míst s nízkými nároky na výkon, které ženám umožnily sladit rodinné povinnosti s prací. Mj. autorka také uvádí, že v období státního socialismu byla práce žen nahlížena jinak než práce mužů a často bylo očekávání od práce žen postaveno na genderových stereotypech ženy-pečovatelky a muže-živitele. Ačkoliv toto nebylo v rozhovorech explicitně uvedeno, domnívám se, že rétorika „bezproblémovosti návratu z mateřské a kombinace práce a péče“ mohla být tímto ovlivněna. Jedná se o generaci žen, která měla oproti svým matkám lepší možnosti vzdělání a zvýšení kvalifikace, ale jak uvádí Wagnerová (2017), již od začátku socialistické éry i ve vzdělání panovala značná genderová segregace, ženy tak získaly vzdělání ve feminizovaných oborech, kde následně pracovaly¹⁵⁴. Zde však nebyl takový nárok na výkon a byly zde lepší možnosti kombinace práce a péče oproti oblastem jako byl zpracovatelský průmysl a těžba.

Ve třetím definovaném období normy týkající se délky pobytu matek v domácnosti kvůli péči o děti a návratu matek zpět do zaměstnání doznaly opět notných změn. Mnoho komunikačních partnerek vychovávalo své děti v 90. letech, kdy dochází k razantnímu prodloužení nyní již rodičovské až na 3 roky. Hašková (2007) ukazuje, že české matky tuto dlouho rodičovskou skutečně využívaly a mnohem méně umisťovaly děti do předškolních zařízení péče o děti. Výjimkou není ani řetězení dlouhých rodičovských (Potančoková 2009) a výpadek ze zaměstnání na více jak 5 let. Česká republika se během 90. let zařadila k zemím, kde převažuje tzv. explicitní familismus, který je charakteristický posílením pečující funkce rodiny a zodpovědností za péči o nesoběstačné členy a členky v rodině, avšak bez podpory alternativních forem péče (viz Leitner 2003; Bartáková 2006). Hašková (2011b) také upozorňuje, že se ČR v 90. letech stala zemí, kde v českých rodinách dominuje model muž-živitel / žena-pečovatelka v rodinách s dětmi do 15 let. Zároveň v ČR stále sílil model tzv.

¹⁵⁴ Pokud komunikační partnerky hovořily o své pracovní dráze, lze vysledovat, že více jak tři čtvrtiny matek ze druhé skupiny pracovalo ve feminizovaných oborech služeb anebo v lehké výrobě (např. textilním průmyslu).

intenzivního mateřství (Hays 1996), který se postupně stával ideálem péče o děti a normou „dobrého mateřství“ (Marková Volejníčková 2018b). Očekávání mateřské péče v domácnosti, prodloužení doby strávené v domácnosti péčí o děti, ale také odmítnutí socialistických přežitků, kam spadají jesle a školky (Hašková, Saxonberg 2012) spolu s implikacemi vycházejících z modelu intenzivního mateřství, vede ke stále intenzivnějšímu svázání žen s péčí o děti a domácnost, a péče o děti zaujímá v jejich životní trajektorii dominantní postavení. Normou se tedy stává dlouhodobá péče o dítě matkou v domácím prostředí. Matka má dítěti věnovat všechny svůj čas a své koníčky odsunout do pozadí, návrat do zaměstnání má proběhnout ideálně ve třech letech věku dítěte, kdy je dítě schopno odpoutat se do matky a být samo v institucích péče o předškolní děti (Mudrák 2012).

V naracích o době, kterou matky ze třetí skupiny strávily v domácnosti péčí o děti, byly využity slovní obraty jako: péče jako životní poslání, péče jako životní úděl, dítě jako středobod života atd. Vyprávění matek ze třetí skupiny o době na mateřské a rodičovské tak byla nejen nejobsáhlejší, ale také obsahovala nejvíce detailů. V popisu každodenních aktivit na mateřské/rodičovské se často objevoval explicitně argument zájmu a potřeb dítěte, jak ukazuje výpověď Anežky:

„Když ráno vstanu, tak už nevstávám sama, ale už vím, že už tady mám to dítě. No a buď jsem vstala první já, jakože sama, ale většinou to bylo tak, že jsem vstávala, když miminko začalo plakat. A já říkám „ááá, tak už jsme se vzbudili“. Pak dát dítěti najíst, přebalit, teď dokud to bylo malý, tak ho poňuchnat a pomazlit. Dokud to bylo malinký, tak ještě to ňuňání moc jako nechtělo, ono chtělo furt spát, no takže šup do postýlky (...). Než jsem se nasnídala, než jsem uklidila, než jsem si řekla, co bude k obědu, jestli budu muset jít nakoupit, nebo ne, tak to miminko začalo brečet, takže znova přebalit a nakrmit. A pak si říkám ježišmarjá, kolik je hodin a stihnu to? (...). Takže dokud to bylo malý, tak se to ještě dalo, ale čím bylo větší, tím těžší to bylo (...), ale stihli jít odpoledne ven. Takže organizace času je taková, že už nejsem sama a už si den nedělám podle sebe, ale teď můj den řídí dítě. Tak když jsem na to zvykla, tak i to mimino dostane nějaký rytmus, který jsem ji já naučila.“ (Anežka, 3. skupina)

V příbězích matek třetí skupiny byly normy o důležitosti matky v životě dítěte nejvíce viditelné. Otázkou zůstává, zdali se pro matky ze třetí skupiny stává mateřství více normativní a jsou na ně kladeny mnohem větší nároky obsažené v normách „správného“ mateřství. Nebo jsou normy definující důležitost matky v životě dítěte a důležitost dítěte v životě matky viditelné právě díky diferenciaci životních drah matek ze třetí skupiny, kdy matky mimo mateřský projekt chtějí

realizovat i jiné projekty týkající se práce nebo volného času. Matky z první a druhé skupiny vyprávěly podobné příběhy o své životní trajektorii, např. o věku, kdy se vdaly a měly děti, nebo o bytových podmínkách. Samozřejmě tehdejší socialistické zřízení, které cílilo na stejné životní podmínky pro všechny, znemožnilo životní dráhy žen více diferencovat, např. v otázce nákupů, trávení volného času, ale také v pracovní dráze. Naopak životní trajektorie žen ze třetí skupiny se stávají více diferencované, co se např. věku při narození prvního dítěte týče (např. Běla, narozená v roce 1975, měla první dítě téměř ve 40 letech; Ema, taktéž narozená 1975, měla první dítě v necelých 35 letech), nebo v otázkách genderové dělby práce v domácnosti (např. Běla uvedla, že se s manželem na domácích pracích a péči o děti podílejí rovnoměrně, jako jedna z mála komunikačních partnerek; Valerie uvedla, že se o všechny čtyři děti a o domácnost starala výhradně sama, stejně jako mnoho dalších komunikačních partnerek třetí skupiny), a nebo v otázkách kariérní dráhy (např. Zdislava uvedla, že má sice naplánovanou rodičovskou na dva roky, ale že po mateřské začala na malý úvazek pracovat a chodit na jeden den do kanceláře a úvazek si postupně navyšuje; Valerie byla se všemi dětmi doma dvanáct let a do práce ji tlačila až ekonomická situace po rozvodu). Další rozdíl oproti předchozím skupinám byl v tom, že matky ze třetí skupiny nereflektovaly ve svých naracích takové tlaky rychlého návratu do zaměstnání po mateřské (viz Žofiiina citace „*řád velel vrátit se do práce*“), ale jejich narace spíše obsahovaly deklarace o nutnosti druhého příjmu pro domácnost a nebo o potřebě seberealizace i mimo domov, což byly rétoriky, na kterých postavily svoji argumentaci o době, kdy se vracely zpět do zaměstnání. V naracích o návratu do zaměstnání byly však patrné i normy přirozené péče žen o děti a stanovení potřeb dítěte na první místo (viz popis dítěte jako středobod života; popis toho, jak matce i celé rodině narození dítěte změnil úplně život; rétorika mateřských instinktů atd.). Vyprávění matek ze třetí skupiny v kontextu jejich návratu do zaměstnání a toho, jak dlouhou dobu mají strávit doma péčí o děti, obsahovala nejen normativní očekávání jako zůstat doma ideálně po tři roky a věnovat čas a energii rozvoji a výchově dítěte, ale v těchto vyprávěních byly přítomny i jiné projekty, primárně pracovní projekt. V naracích se také shodně objevoval další shodný rys vyprávění matek ze třetí skupiny, a tím bylo neustálé obhajování a vysvětlování rozhodnutí jak kombinovat svůj mateřský projekt s dalšími projekty, primárně s pracovními. Všechny matky ze třetí skupiny, ať se rozhodly zůstat doma tři roky, a naplnit tak normu délky pobytu matek s dětmi v domácnosti, nebo se rozhodly jít dříve zpět do zaměstnání, vždy ve vyprávění své rozhodnutí obhajovaly a vysvětlovaly. Tento způsob strukturování výpovědí, tj. že neustále využívají obhajování svých rozhodnutí v kontextu mateřských projektů, poukazuje na zvětšující se nároky mateřského i pracovního projektu a staví obě sféry více do vzájemného konfliktu. super

Socioekonomický status komunikačních partnerek ve třetí skupině se projevil v rétorických strategiích, jak matky argumentovaly a hájily svá rozhodnutí o tom, jak dlouho zůstaly doma a pečovaly o děti a ve strategii, kdy se vrátit zpět do zaměstnání. Kromě na první pohled zřejmého vlivu vyššího socioekonomického statusu žen v podobě možnosti zaplatit si soukromé jesle nebo školky nebo chůvu a vybrat si instituci péče o děti nebo chůvu dle svých požadavků, jde spíše o samotné argumenty, kterými ženy hájily svá rozhodnutí a do kterých se socioekonomický status také do určité míry propsal. Ty ženy, které měly vyšší socioekonomický status, zpravidla žily ve větších městech nebo v jejich blízkosti, pracovaly ve vyšších pozicích anebo pracovaly v rychle se měnícím oboru a delší výpadek ze zaměstnání by tak měl na jejich pracovní dráhu negativní důsledek. Tyto ženy však neargumentovaly právě tím, že by po několikaletém výpadku musely tzv. začít znovu nebo že získání vysoké pracovní pozice věnovaly svůj čas a energii, a proto se nechtějí na delší dobu své práce nebo pracovní pozice vzdát, ale prvním argumentem, jímž hájily svůj brzký (oproti 3leté normě) návrat do zaměstnání, byl argument „dělám to pro své děti“. Tím mínily, že když pracují, cítí se být kompetentními i pro rozhodnutí mimo sféru domácnosti a cítí se naplněné. Když přijdou domů, mohou věnovat všechn svůj čas potřebám a zájmům dítěte, a to s láskou a ochotou. Naopak ženy s nižším socioekonomickým statutem, které spojovala také geografická situovanost v malém městě nebo na vesnici, svůj tříletý pobyt v domácnosti strávený péčí o děti také rámovaly argumentem „dělám to pro své děti“. Tento argument byl ale naplněn rozhodnutím věnovat čas po několik let pouze dítěti, aniž by jiný projekt (procování nebo zájmový) omezil čas a energii, kterou chtějí věnovat výchově a péči o děti. Socioekonomický status se stal dělicí linkou, která jednu kategorii žen učinila způsobilé k určitým volbám: ženy s vyšším socioekonomickým měly možnosti výběru jak brzkého návratu, tak i setrvání v domácnosti bez změny životní úrovně, protože to finanční příjem rodiny umožnil; měly možnost vybrat si formu péče o své malé děti; často měly možnost návratu na zkrácený úvazek nebo práci z domova. Druhé kategorii žen socioekonomický status tyto volby neumožnil - ženy s nižším socioekonomickým statutem neměly finance na soukromé školky nebo chůvu, často na malém městě nebo vesnici ani tyto služby nejsou, tudíž tato volba pro ně nebyla možná; pracovaly zpravidla ve službách a po rodičovské se vracely na to samé místo, neměly zkušenost s tím, že by se vracely do jiné, horší pracovní pozice, tudíž volba zůstat doma tři roky se pro ně stala reálnou, a ženy se tak ani necítily být způsobilé, že by některou z těchto možností mohly využít (viz soukromé školky a chůvy z finančních důvodů nebo setrvání v domácnosti po tři roky z důvodu ztráty zaměstnání nebo vysoké pracovní pozice). Analýza ukázala, že socioekonomický status je silný stratifikační mechanismus, který jedné kategorii matek

odkrývá takové volby, jež jiné kategorii matek nejsou k dispozici. To samozřejmě ovlivní i rozhodování matek v rámci jejich mateřského projektu, např. v kontextu s návratem do zaměstnání. Ať jsou matky způsobilé k jakýmkoliv volbám, přesto svoji argumentaci staví na rétorice „dělám to pro své děti“, což ukazuje na existenci dominantního normativního rámce „dobrého“ mateřství. Jsem přesvědčena, že tento dominantní normativní rámec v sobě ukrývá (v teoretické části představené) normativní rámce - přirozenost péče u ženy, pozici otce a manžela apod., a jedná se tak o všeprostupující dominantní rámec, který byl dominantním argumentačním rámcem i v naracích matek ze třetí skupiny. Ačkoliv v prvním a druhém období se socioekonomický status ukázal být faktorem, který ovlivnil, k jakým normám mají matky přístup a zda je mohou naplnit nebo odmítnout (viz téma porodu, těhotenství a kojení a jak se do mateřských projektů navzdory expertním radám spíše propsalo neformální a rodinné vědění), ve třetím období socioekonomickým status funguje na podobné bázi, ale stále jsou matky ve svých rozhodnutích formovány a ovlivněny tímto dominantním normativním všeobjímajícím rámcem, jenž staví do popředí zájmy, potřeby, blaho a štěstí dítěte. super

Jsem přesvědčena, že jde tak o projev technik biomoci, jejímž cílem je ochrana a rozvoj všeho živého – v tomto případě populace. V tomto ohledu tak participace matek malých dětí na pracovním trhu není prioritou (viz postupný rozvoj digitalizace a robotizace práce od 90. let, kdy lidská pracovní síla není již nezbytná), jako tomu bylo před rokem 1989, kdy na lidské pracovní síle stála plánovaná ekonomika. Naopak, to kde jsou ženy vnímány jako nezastupitelné, je jejich „přirozený úděl“ a péče o děti. Mají se zaměřit na výchovu, rozvoj a psychickou pohodu dětí, neboť to by mělo vést k produkci sice méně početných, ale „kvalitních“ generací (Foucault 2004 a 2005; Hašková, Dudová 2020). V době plánované ekonomiky a potřeby lidské pracovní síly byly ženy pronatalitními opatřeními motivovány k vyšší porodnosti a k produkci kvalitní, ale početné populace (viz Hašková, Dudová 2020). Z vyprávění matek ze třetí skupiny lze soudit, že se proměnily normativní obsahy „dobrého“ mateřství, přičemž tím dominantním normativním rámcem se stává dobro, blaho a štěstí dítěte, které je v centru ženina zájmu. Z výpovědí matek třetí skupiny (viz viditelnost dominantního rámce a jeho různé způsoby naplnění u odlišných socioekonomických skupin matek ze třetí skupiny) je zřetelná také internalizace tohoto normativního rámce. Matky skrze něj řídí své chování, posuzují podle nich, nakolik jsou „dobrými matkami“ a orientují podle nich i své mateřské projekty. Toto lze vidět v jejich reflexi placené práce: nejen že své rozhodnutí obhajují (např. chodí do práce, protože díky tomu mají nějaký čas pro sebe, když přijdou domů, necítí se psychicky vyčerpané, ale jsou šťastné a poté se také k dětem mnohem lépe chovají), ale nikdy nezpochybňují základní argument, na kterém stojím normy „dobrého“ mateřství ve třetím

definovaném období - že vše dělají pro děti, které jsou centrem a středobodem jejich života. Vždy totiž uvádějí, že když přijdou z práce, věnují se jen dětem, a to aktivně (společné výlety nebo sporty, hraní si spolu atd.). Normy „dobrého“ mateřství jsou v jejich mateřských projektech též obsaženy, a tak realizují to, co Foucault (2004 a 2005) popsal jako nedílnou součást governmentality, tedy technik vládnutí, kdy matky samy na sebe normy „dobrého“ mateřství aplikují, jednají dle nich (=sebeovládání), a to ve shodě s cíli biopolitiky.

Výchova - od ráznosti po respekt aneb „Dobrá matka je ta, která dítě správně vychovává“

V této kapitole se budu věnovat stylům výchovy, které byly typické pro jednotlivá období, a to proto, že téma výchovy dítěte (tj. jakého člověka chtějí vychovat, jaké dovednosti a vlastnosti u dítěte očekávají a pěstují apod.) bylo důležité pro definici a uchopení „správné“ péče o děti a „dobrého“ mateřství v naracích matek ze všech tří skupin. Dále v této části ukáží, že v naracích žen ze všech tří skupin nalezneme výpovědi, které ukazují, že matky vnímají rozdíl mezi instrumentální/ tělesnou péčí o dítě a o jeho zdraví a mezi péčí zaměřenou na psychiku dítěte / výchovu. Ve svých výpovědích o prvních měsících po příchodu z porodnice převažovala u žen napříč skupinami vyprávění o tělesné/ instrumentální péči o dítě (tj. dodržet hygienu, správnou teplotu, kojit, přebalovat apod.), přičemž důraz se postupně v dalších fázích vyprávění přesouvá na samotnou výchovu, učení a rozvoj dítěte. Nicméně nejostřejší byl tento předěl ve vyprávěních matek ze třetí skupiny (viz citace Anežky výše, která popisovala, co dítě umí nebo jak se chová v určitém roce), kdy matky svá vyprávění mění od vyprávění o zabezpečení tepla, jídla apod. k péči o psychiku dítěte, o jeho správný mentální vývoj a k osobnosti a potřebám dítěte. V analýze výpovědí matek ze třetí skupiny se k tomuto oddělení „typů“ péče vrátím, neboť v narativech o tom, jak se matky zaměřují na potřeby dítěte a jak respektují jeho individualitu, se projevuje i dominantní normativní rámec, jenž staví dítě a jeho potřeby a zájmy do centra života ženy. Zároveň cesty, jak dobře naplnit potřeby dítěte a zájmy, také podléhají normám „dobrého“ mateřství ve třetím období a propisují se do toho, jak matky ze třetí skupiny vnímají „dobrou“ matku.

Všechny rozhovory jsem uzavřela dvěma otázkami: a) co se komunikačním partnerkám vybaví, když se řekne mateřství a co pro ně tato životní role znamená a za b) kdo je podle nich „dobrá“ matka, jaké dovednosti, schopnosti nebo chování si s „dobrou“ matku spojují. Obě témata, význam mateřství v jejich životní trajektorii a definice „dobré“ matky, byla linkami, které se táhly napříč rozhovory a napříč narativy, jež si komunikační partnerky vytvářely kolem zkušeností s péčí o své děti. Do jejich reflexe mateřství a „dobrého“ mateřství vstupují také

podmínky (ekonomické, životní i politické podmínky dané ženy, rodiny i společnosti v daném období), ve kterých realizovaly své projekty mateřství, a také jejich socioekonomický status. I toto budou aspekty, na které se v této kapitole v kontextu výchovy zaměřím.

Ve vyprávění matek z první skupiny bylo patrné, že nejdůležitějšími cestami výchovy dítěte byla ráznost/přísnost ve výchově, kdy mnoho těchto matek vyprávělo o tom, jak jejich děti zlobily, neposlouchaly (rodiče nebo ve škole), a kdy jejich řešení této situace byla velmi rázná a často se uchýlovaly k fyzickým trestům (nejednalo se však podle nich o týraní, ale o pohlavky, plácnutí přes ruce nebo zadek apod.). Cílem výchovy tak byla samostatnost a zodpovědnost (i malého) dítěte, neboť velmi pozitivně hodnotily, kdy dítě bylo schopno si na dece v kuchyni hrát, zatímco ony vařily, nebo bylo i schopné postarat se o mladší sourozence. Ludmila vyprávěla, že bydlela v bytě, kde byla zima a dalo se zatopit pořádně pouze v kuchyni a navíc dřevem nebo briketami, které ale musela nejprve obstarat. Když se starala o teplou vodu, teplo a vařila, bylo nutné, aby byl syn schopný být chvíli sám:

„Ony byl hodný, vyhrál si s něčím sám, když jsem vařila (...), já jsem měla takovej ohromnej koš na prádlo, tak jsem ho tam dala a on tam vydržel, musel.“ (Ludmila, 1. skupina)

Pro matky z první skupiny bylo kvůli obtížným životním podmínkám důležité, aby bylo dítě schopné od poměrně útlého věku hrát si chvíli samo. Náročné obstarávání základních potřeb (např. z důvodů nedostatečné infrastruktury nebo kvůli špatným bytovým podmínkám) uváděly i další komunikační partnerky jako důvod k tomu, aby děti poslouchaly, aby nezlobily, protože ony neměly čas neustále hlídat a na to, zdali se děti chovají dobře, jak ukazuje citace Vlasy:

„Já jsem byla přísná matka, táta vždycky říkal „počkejte, až přijde máma domů, ta si to s váma vyřídí“, já jsem je tvrdě držela, jinak bych to nezvládla.“ (Vlasta, 1. skupina)

Vlasta a Ludmila mi také detailně vyprávěly o rázném stylu výchovy, který u svých dětí uplatňovaly primárně z časových důvodů. Reakce Ludmily na zlobení syna by byla z dnešního pohledu vnímána negativně, nicméně její životní podmínky byly nelehké, byla svobodnou matkou; měla starosti s hledáním dobrého bydlení; rodiče měla daleko, tudíž musela péči o syna a práci skloubit sama, a navíc popsala také negativní zkušenost s hledáním školky, která byla často daleko od místa bydliště i práce. Je tedy pravděpodobné, že k ráznosti ve výchově mnohé matky z první skupiny vedla nutnost zvládnout nejen péči o děti, ale také obstarání základních životních potřeb (teplo, jídlo):

„Jednou si pamatuju, že jsme se učili zvířátka a já mu říkám, to je kočička a on kocicka, a já říkám, ne kočička, a on to schválně zase pokazil, a to jsem mu v ten moment dala facku, to se stydím, ale on pořád schválně říkal kocicka (...) Já jsem ho fakt nebila, ale měla jsem proutek a sem tam dostal přes prdelku nebo přes nohy, jako třeba když byl na nočníku, že musí kakat a pak nic, a já mu říkám, že musí kakat a on že už nechce a jen si na tom nočníku hrál a pak říkám, dobře tak vstaň, ale jestli se pokakáš tak uvidíš, no a už to měl všude.“ (Ludmila, 1. skupina)

Jak ukazuje citace komunikační partnerky Vlasty, přísnost ve výchově se netýkala pouze malých dětí v předškolním věku, ale tento styl výchovy uplatňovaly matky, i když byly děti větší – stále se očekávalo, že děti budou poslouchat příkazy rodičů bez ohledu na věk:

„Mladýmu bylo kolik, asi osmnáct, měl být ve dvanáct doma a byly dvě nebo tři ráno a on nikde. Já měla strach a on s kamarádem přišli někdy v šest ráno a jak náš mladej otevřel dveře, tak hned dostal takovou facku, že se mu jen hlava otočila.“ (Vlasta, 1. skupina)

Tento ráznější styl výchovy, spolu s tím, že od dětí už od útlého věku požadovaly matky určitou míru samostatnosti a zodpovědnosti, souvisel s životními podmínkami i stresem z toho, že každodenní chod domácnosti bylo náročné obstarat. Jak mnohé z matek z první skupiny vyprávěly, po svatbě a narození dětí bydlely několik měsíců i let s rodiči, a v jednom malém bytě se tak tísnilo několik dospělých a dětí a bylo potřeba dítě uklidnit; zároveň vyprávěly o tom, jak neměly zavedenou teplou vodu, jak chodily na dřevo, skládaly brikety apod. Je evidentní, že zabezpečení dobrých životních podmínek pro dítě i rodinu musely věnovat hodně času a kvůli tomu neměly dostatek času na to, aby s dítětem byly celý den a věnovaly se jen jemu. Obsahová analýza odborných dobových zdrojů i časopisu Vlasta ukázala, že matky v prvním období byly vyzývány k tomu, aby dítě umístily do jeslí a školek, kde se jim dostane té správné výchovy v kolektivu a vztazích v něm, pracovitosti apod. Byly vyzývány k tomu, aby děti nerozmalovaly přílišnou péčí a láskou, naopak, měly je vést k samostatnosti¹⁵⁵. I z tohoto hlediska je pravděpodobné, že expertní i neexpertní debaty o výchově dítěte

¹⁵⁵ Článek *Pro radostné mateřství* (ČAPKOVÁ, K., Vlasta.1962.Č. 22. ISSN 0139-6617) upozorňuje na sobeckost, kterou matky často i nevědomě pěstují ve svých dětech. Ta je však dle článku v socialistickém státě vlastností, kterou je potřeba eliminovat. Nebo článek *Sovětský stát ochráncem rodiny* (Vlasta. 1952.Č. 5. S. 1. ISSN 0139-6617), kde jsou popsány vlastnosti jako jsou pracovitost, nulový konzumerismus nebo nesobekost, kterou by měla socialistická rodina pěstovat v dětech od útlého dětství. Nebo knihy A. S. Makarenka, jenž zdůrazňuje hodnotu kolektivu a hodnotu práce pro výchovu dítěte a jehož texty byly ve Vlastě přeloženy do češtiny.

zdůrazňovaly přísnost (ne rozmazlenost nebo sobeckost), a i žitá realita matek v prvním období přísnější způsob výchovy uvítala spíše než dnes propagované intenzivní mateřství (viz Hays 1996), které je založeno na uspokojení potřeb dítěte, na zohlednění jeho individuality, na věnování času primárně dítěti apod. (moc dlouhá věta, dělím)

Špatné životní nebo bytové podmínky, které matky tlačily k tomu dítě vychovat k brzké samostatnosti a k přísnější výchově, se také projeví v závěrečném zhodnocení, jak matky z první skupiny vnímaly „dobrou“ matku, jaké vlastnosti nebo dovednosti jí přisuzovaly. Obecně „dobré“ mateřství spojovaly s přísností a s tím, že matka vychovává slušné lidi, a zároveň reflektovaly, že mateřská láska nestojí jen na něžnostech nebo mazlení, což jsou atributy, které s mateřstvím spojuje primárně třetí skupina. Jejich výpovědi o „dobré“ matce předpokládají, že pokud se matka s dítětem jen mazlí, vše mu dovolí a je na něj hodná, ale nenastaví mu žádné hranice, vede to k tomu, že z dětí vyrostou zlí a agresivní lidé. Vlasta, která o sobě mluvila jako o přísné matce, na otázku kdo je podle ní dobrá matka, uvedla, že si pod tím představí ženu, která bydlela blízko ní, když byla ještě sama dítě. A na této ženě vyzdvihla především to, že jako samoživitelka byla schopna postarat se a vychovat čtyři děti, i když trošku svéráznějším způsobem:

„Dobrá matka, no, já si vzpomínám, že když jsem byla dítě, bydlela pod náma jedna paní a ta měla asi čtyři děti a muž jí narukoval na frontu a umřel tam a ona zůstala s těma dětma sama, a tem dětem bylo kolik, asi dva, čtyři, šest a osm let (...), a ona musela chodit uklízet a měla toho dost, ale vychovala z nich dobré lidi a vždycky z legrace říkala, že než šla do práce, tak to tam všechno seřezala, aby byli celý den hodní. Takže ty starší se starali o ty mladší a já jsem k ní vždycky měla velkou úctu, protože vychovat čtyři děti a nic nemít, to je něco.“ (Vlasta, 1. skupina)

Vlasta v další části rozhovoru zdůraznila právě ony mantinely, které z matky činí „dobrou“ matku: *„...musíte mu dát lásku, ale taky ho držet v mantinelech, a ne mu dávat tu opičí lásku (...) pokud ženské nepostupují s takovým cílem, tak pak se nedivte, že jim to dítě dá v patnácti přes pus.“* Nejen její výpověď ukazuje na to, že „dobré“ mateřství stojí na tom, aby se matky o své děti postaraly a daly jim tu nejlepší péči, ale že ta „správná“ péče o děti není jen o projevech lásky: *„Dobrá matka je ta, která se o ty děti stará, že třeba vstane v noci, když to dítě brečí (...) o nějaký další věci, bych řekla, že ani tak nejde.“* (Olívie, 1. skupina).

Ve druhém období se objevilo více protichůdných interpretací toho, jaké vlastnosti, dovednosti nebo způsoby výchovy a péče o děti má mít a umět „dobrá“ matka. V některých

výpovědích se ještě setkáváme s odkazem na nutnost přísné výchovy, na to, aby bylo dítě samostatné (toto bylo ceněno hlavně u těch matek, které měly dvě a více dětí, neboť ty starší se staraly o ty mladší). V jiných výpovědích se ale setkáváme již s důrazem na individualitu dítěte, na respekt k jeho potřebám, případně se začíná zdůrazňovat mateřská láska jako cesta, jak „správně“ pečovat o děti (tj. jde o aspekty péče, kterou byly zdůrazňovány ve třetí skupině, a to jak samotnými matkami, tak i v expertních debatách). Například Karina byla jednou z těch komunikačních partnerek, která ve vyprávění o každodennosti péče zdůraznila individualitu dítěte, která však nemohla být v 70. letech dostatečně oceněna a reflektována (např. proto, že neexistovaly knihy o psychologickém vývoji dítěte, kde by se matky mohly seznámit s tím, jak se dítě vyvíjí, a mohly tak správně reagovat na to, co dítě dělá apod.). Svoji výpověď ukončila následovně:

„Ono se dřív nebralo v úvahu, že každé dítě je individuum, že je jiné (...). Takže třeba vám říkali, že máte kojit jednou za 3,5 hodiny a když to dítě brečí, nechte ho brečet, nevsímejte si ho, protože to dítě ty tři hodiny prostě musí vydržet (...). Nebo taky že se dítě nechová, že se nesmí rozmazlovat, protože přece vy jste socialistická matka a nemůžete si dovolit vychovat rozmazlené dítě. Naopak ta tendence byla taková, že ho vychováte tak, abyste ho mohla odložit do jeslí nebo školky a jít pracovat. Z dnešního pohledu byla ta výchova dřív taková tvrdší vůči těm dětem.“ (Karina, 2. skupina)

Karinina výpověď reflektuje expertní diskurz, který byl spíše přítomen v expertních debatách nebo na stránkách časopisu *Vlasta*, tedy že ideální výchovu ke kolektivu, k pracovitosti atd. spíše předá instituce péče o předškolní děti nežli rodina nebo matka. Na druhou stranu Karinina výpověď ukazuje na aktivní roli matek ve výchově dětí, o níž ve druhém období začínají také expertní debaty (Langmeier, Matějček 1974; Čáková 1977; Kobylová et al. 1987) i některé články v časopisu *Vlasta*¹⁵⁶. V Karinině naraci o každodennosti péče se tak objevují názory stále silícího psychologického diskurzu o negativních jevech brzké separace matky a dítěte, který klade důraz na mateřskou péči a institucionální vnímá jen jako její doplněk. Mateřskou péči chápe pravděpodobně spíše jako základ kvalitní výchovy dítěte, tedy že v raném věku nejprve matka a rodina vstoupí dítěti správné hodnoty a postoje a poté nastupuje institucionální péče v podobě školek a škol, která rodinnou péči doplní a rozvine. Karinina výpověď tak ilustruje transfer expertních rétorik a to nejen do vyprávění o tom, jak vypadala každodenní

¹⁵⁶ Diskuze odborníků a odbornic z oblasti pediatrie, medicíny, psychologie nad vlivem jeslí na vývoj dítěte, přičemž je zde zdůrazněna mateřská péče v domácím prostředí (*Jesle, jablko sváru*. *Vlasta*. 1967. Č. 11. S. 6-7. ISSN 0139-6617).

péče o děti, ale i do samotné mateřské praxe, protože Karina se dle těchto rad a pouček ve výchově řídila. Nicméně byla jednou z mála komunikačních partnerek druhé skupiny, která tento přenos reflektovala kriticky – Karina několikrát v rozhovoru uvedla, že má pocit dluhu vůči dětem, že je ve dvou letech dala školky, protože musela zpět do zaměstnání, mnohem radši by s nimi byla doma déle. Karina tedy jednala dle toho, co se od ní jako od matky v 70. letech očekávalo, ale nebyla s takovou formou péče ztotožněna – její mateřský projekt byl expertními názory ovlivněn. Nesmířila se ale s tím, že byla tlačena k volbě péče, která dle ní byl krátká, a spíše stavěla na přísnosti než na respektu vůči dětem.

Rétorika zdůraznění a zohlednění potřeb dítěte nebyla patrná jen ve výpovědi Kariny. Také Anastázie uvedla, že na prvním místě pro ni byly vždy její děti. Z rozhovoru bylo patrné, že se ve své životní trajektorii zaměřovala na péči o děti. Anastázie vystudovala vysokou školu, ale vzdělání následně v pracovní praxi moc neuplatnila; dlouho dobu chodila se ženatým mužem, který se nakonec rozvedl a vzal si Anastázii a měli spolu dva syny. Byl uznávaným vědcem a hodně Anastázii podporoval v tom, aby se vrátila brzo do práce nebo pracovala na malý úvazek, což ona vnímala negativně, protože chtěla být se syny doma, jak sama uvedla: „...když se mě někdo v dětství zeptal, čím chci být, vždycky jsem říkala maminkou“; nakonec na nátlak manžela si našla práci na malý úvazek. Když na začátku rozhovoru uvedla: „*Já jsem se hodně snažila udělat všechno pro své děti, i když to není optimální, ale víte, všechno těm dětem dáte, ale sebe zanedbáte.*“, její mateřský projekt tomuto cíli odpovídal. I když si na nátlak manžela dodělala vysokou školu a našla práci na malý úvazek asi rok potom, co se narodil druhý syn, tak z jejích výpovědí bylo zřejmé, že další projekty v její životní trajektorii (škola nebo práce) jí jen ubíraly čas, který chtěla trávit s dětmi. V její výpovědi nezaznělo, že by na děti byla potřeba přísnost nebo že pro nebylo důležité naučit děti samostatnosti, naopak, ona svoji výchovu a mateřský projekt stavěla na trávení času se syny a na péči o ně.

Další matky z druhé skupiny ale naopak ve svých naracích o každodennosti péče a výchově kvitovaly, podobně jako matky z první skupiny, přísnost a ráznost, která vede u dětí k poslušnosti. Ráznost a přísnost spíše jako styl výchovy diskutovaly spíše matky s nižším vzděláním, naopak výše zmíněná Karina nebo Anastázie, které měly vysokoškolské vzdělání, se klonily spíše k výchově, která respektuje individualitu dítěte a jeho potřeby. Vysokoškolské vzdělání matek a jejich manželů jim i v době reálného socialismu zabezpečil poměrně vysoký příjem a vyšší životní standart. Jak jsem ukázala výše, tyto podmínky Karině i Anastázii umožnily jiné volby a ony samy vnímaly, že mají různé možnosti, jak se k mateřství (tedy i k výchově dětí) postavit. Naopak níže citované Božena a Zora stavěly výchovu na ráznosti také

v definici toho, kdo je dobrá matka a využily rétoriku hranic a mantinelů ve výchově dítěte a na tom, že výchova a péče nesmí stát jen na lásce, což vede k rozmazlenosti:

„Dobrá matka je ta, která to dítě porodila, věnuje se mu a je v pohodě a není vzteklá (...) ale nemůže tam být tolik lásky, to zas to dítě rozmazlíte.“ (Zora, 2. skupina)

„Dřív to děcko muselo poslechnout, nikdo ho nemlátíl, to ne, ale prostě muselo poslouchat (...). Pro nás máma, to bylo něco, když máma řekla, tak se to udělalo, když jsme řekli, že to dělat nebudeme, tak nám to řekla třikrát a pak už nám dala pár facek nebo jsme dostali na zadek (...). Ale já jsem třeba mlátila vařečkou do stolu, že jsem udělala hroznýho rámusu, ale je jsem nemlátíla, to ne.“ (Božena, 2. skupina)

Díky narativním rozhovorům jsem měla jasné informace i o pracovních drahách Boženy a Zory a bylo zřejmé, že ani jejich zaměstnání ani zaměstnání manžela neznamenal větší finanční zajištění. Hovořily také o nutné pomoci rodičů, nejen finanční, ale v době, kdy s nimi bydleli, jim rodiče vařili nebo kupovali věci pro děti. Je pravděpodobné, že Božena i Zora (i jejich manželé) měly horší finanční zázemí, což strukturovalo i jejich volby v mateřském projektu, což bylo patrné z výpovědi o tom, kolik času věnovaly placené práci a péči o děti (např. přesčasů nebo hledání práce s vyšším výdělkem). I z toho důvodu pravděpodobně Zora i Božena se spíše přikláněly k nutné samostatnosti dětí, aby měly dostatek času zabezpečit rodinu finančně. Zároveň je z výpovědi Boženy patrné, že komunikační partnerky, které kvitovaly ráznost ve výchově, často uváděly, že pro ně byla inspirací jejich matka a jejich dětství. U těchto komunikačních partnerek sehrál důležitou roli mezigenerační přenos; jejich mateřský projekt tak do značné míry ovlivnila jejich zkušenost s výchovou jejich matky. Jak jsem ukázala v minulé kapitole, matky ve druhém období značně čerpaly informace a rady od svých matek (nebo jiných žen z okolí a z rodiny) v otázkách těhotenství, porodu nebo kojení. Pro matky ze druhé skupiny rodina a neformální vazby představovaly větší zdroj informací, dle kterých se ve svých mateřských projektech často i řídily. A oblast výchovy tak byla další rovinou mateřských projektů, kde matky z druhé skupiny opět navazovaly na výchovu svých matek a čerpaly u nich inspiraci.

Ve druhé skupině se v oblasti výchovy a péče o dítě začíná intenzivněji projevat socioekonomický status. Výše představený příběh Anastázie ukazuje, že postavení jejího manžela, který byl uznávaným vědcem i v zahraničí, znamenalo, že celou rodinu finančně zabezpečil, a ona tak mohla zůstat doma a poté několik let pracovat jen na malý úvazek, i když

už byly synové ve škole, přičemž snížený úvazek jí také pomohl zařídit manžel. Status manžela tak Anastázii umožnil do určité míry naplnit mateřský projekt tak, jak si přála – být doma a starat se o syny. Ještě více se socioekonomický status projevil u Simony. Simonin příběh jsem také detailněji představila výše - byla ženou významného lékaře, díky čemuž měla úplně jiný prožitek z porodu. I v dalších fázích rozhovoru se ukázalo, že status manžela byl pro její mateřský projekt významným faktorem. Také Simona chtěla zůstat se synem co nejdéle doma a čas věnovat jen jemu (Simona syna porodila, když jí bylo 30 let a na dítě opravdu dlouho čekala. Protože měla za sebou dle jejích slov úspěšnou kariéru, rozhodla se, že má za sebou bohatý život a teď se bude věnovat jen synovi.). Simona vyprávěla, jak se synem jezdila v létě na letní byt a také se snažila, aby syn, který byl jedináčkem : „... *aby nebyl rozmazlenej jedináček, byl hodně vedenej ke sportu a ke kolektivu, takže z něj není žádněj mamánek (...). Nebo když jsme jeli na hory, hned jsem ho dala do nějaký školičky, aby byl zase s dětma.*“. Simona také uvedla, že měla placenou chůvu, což tehdy rozhodně nebylo standardem. Chůva byla ve věku její matky, a tak jí říkali doma „babička cizí“ a také babička cizí dbala na to, aby syn byl řádně vychován:

„My jsme měli tu babičku cizí, ale i ta říkala, že ho musí vychovávat, aby nebyl rozmazlenej, a vždycky říkala „jdeme na proletářský hřiště“, to bylo kousek od nás takový malý hřiště a tam byly ty mladý mámy, co ty děti nechaly celej den pomalu bez jídla a pití a ta naše babička jim tam nosila pití s tím mým klukem, aby se otrkal v kolektivu a byl zvyklý být mezi dětmi sám, takže ho vedla k tomu, aby nebyl sobec, ale aby byl rád mezi dětma.“ (Simona, 2. skupina)

Také Simona patřila k těm komunikačním partnerkám ze druhé skupiny, které pozitivně hodnotily ráznější výchovu, žádné rozmazlování, samostatnost a především schopnost být v kolektivu. Simona v rozhovoru často uváděla, že se ve svém mateřském projektu řídila radami maminky, kterou v rozhovoru popsala jako ženu „*kteřá se vším byla hned hotová*“, a Simona byla jedna z mála komunikačních partnerek, která maminku zmiňovala sama, a to v různých situacích, a ne až v reakci na můj dotaz, kde čerpala informace o výchově. Na druhou stranu jí ale status manžela a jeho finanční podpora umožnily realizovat mateřský projekt, který vycházel z věnování velkého množství času synovi a jeho rozvoji, což je jeden z aspektů intenzivního mateřství spojovaného spíše se třetí skupinou matek.

Tyto dva pohledy na péči a výchovu ve druhé skupině matek se projeví také v definici toho, kdo je „dobrou“ matkou a jaké vlastnosti a dovednosti má mít. V „dobré“ matce se má

skloubit jak určitá přísnost a schopnost vymezit dítěti mantinely, tak i to, že by péče o dítě měla stát na lásce a na tom, aby se dětem věnovalo co nejvíce času:

„Mateřství je žítí ve dvou, že žiješ i v tom dítěti vlastně (...). Já jsem byla dobrou mámou, že jsem si užila už dost, a tak jsem všechno směřovala, i to zaměstnání k synovi, že jsem se obětovala, aby to nebylo to dítě s klíčem na krku.“ (Simona, 2. skupina)

„Nevím, jak bych přežila, kdybych ty děti neměla, asi bych byla nešťastná.“ (Anastázie, 2. skupina)

„Aby matky byly s těma dětma, aby si jich všimaly, hrály si s nima (...). A zatáhly do toho celou rodinu, je potřeba pěstovat rodinný vazby, aby to dítě mělo pocit, že má v rodině široký záběr.“ (Zora, 2. skupina)

„Volná výchova není podle mě ideál (...), určitě by se nemělo na ty děti jen rvát, ale nějaký meze musí být.“ (Radoslava, 2. skupina)

Do definice „dobré“ matky se u Simony nebo Anastázie propisuje jejich vlastní mateřský projekt, neboť v průběhu rozhovoru obě několikrát zdůraznily svoji nezastupitelnost, orientaci na dítě a jeho potřeby a obě také zmínily otázku „obětování se“ pro dítě, ale v pozitivním slova smyslu (tj., že dětem vědomě a ochotně věnovaly veškerý čas). I z tohoto důvodu obě ztotožňují „dobrou“ matku s napojením se na dítě, s obětováním svých potřeb potřebám dítěte, nebo mateřství spojují s životním štěstím. Na druhou stranu definice „dobrého“ mateřství Radoslavy nebo Zory tak zcela nevychází jen z jejich zkušenosti s péčí o děti a z jejich mateřské praxe. Jejich reflexe spíše vycházejí z obecných deklarací, které jsem identifikovala za pomoci obsahové analýzy v expertní literatuře a v časopise Vlasta. Zora zdůrazňuje roli rodiny, která začala být i např. na stránkách časopisu Vlasta stále více vnímána jako důležitá pro rozvoj dítěte a jako základ jeho vývoje, identity i slušného chování; Radoslava odkazuje k mezím ve výchově a negativně vnímá volnou výchovu, kterou spojovala se současným obdobím. I ve druhém období se totiž setkáváme s názory expertů a expertek např. na poli psychologie, kde je zdůrazněna výchova k práci, ke kolektivu a samostatnosti, ne přemíra mateřské péče a lásky. Domnívám se, že mateřské projekty Simony a Anastázie se do určité míry vymykaly obecně očekávanému projektu mateřství druhé skupiny. Ten stál spíše na sekvenčním modelu životní dráhy, kdy fázi zaměstnání střídá fáze péče, ale ženy se maximálně po dvou letech opět vracejí

do fáze plného zaměstnání a péči o dítě přejímají instituce, nicméně socioekonomický status manžela těmto matkám umožnil mateřské projekty realizovat jiným směrem. Tvrdím, že jinakost mateřských projektů Simony a Anastázie nebyla pouze o finančních možnostech rodiny, např. že mohly být doma déle, protože manžel měl dobře placené zaměstnání, ale že jim tato skutečnost umožnila vnímat a prožívat mateřství úplně jiným způsobem, kde je dítě centrem jejich pozornosti. Již ve druhé skupině tak díky socioekonomickým podmínkám dochází k diferenciaci mateřských projektů, která se naplno projevuje v období třetím.

Ve třetím období nejenže byly příběhy o výchově a péči o dítě nejvíce konkrétní, ale z narací je patrné, že se změnila i výchova jako taková, nejen samotná praxe, ale také smysl a cíl výchovy. Co se týká praktické výchovy ve výpovědích matek ze třetí skupiny se o období, kdy byly děti malé, objevuje popis výběru a smyslu hraček, a když už jsou ve školních letech, tak i otázka zájmových kroužků. Zatímco v první a druhé skupině se objevovaly příběhy o tom, že „děti si hrály, když jsem vařila, tak jsem jim dala hrneček a vařečku a vařily taky“, tak ve třetí skupině se hračky vybírají a kupují s určitým cílem – rozvinout v dítěti určitou dovednost nebo schopnost. Citace Emy je typickou citací o tom, jaký styl výchovy je matkám ze třetí skupiny blízký:

„Taková ta klasika, hračky a dečky, co stimulují vývoj dítěte, zpívání a postupně malování, knížky a později začali hrát na hudební nástroje. Taky jsme chodili do tanečních a na plavání“
(Ema, 3. skupina)

Z citace je patrné, že čím starší dítě je, tím více se do výchovy zapojují kroužky (sportovní, jazykové, hraní na hudební nástroj apod.). Z vyprávění matek ze třetí skupiny je patrné, že do mateřského projektu vstupují i další organizace (jako jsou různé kroužky nebo kluby pro matky a děti), což ve výpovědích matek z první a druhé skupiny nebylo, neboť takové aktivity před rokem 1989 nebyly moc časté. Tento vstup dalších aktérů do péče a výchovy o děti ve třetím období mne vede k otázce: Jak moc nebo málo tito aktéři ovlivnili mateřské projekty nebo vůbec názor žen na „správnou“ péči o děti a „dobré“ mateřství? Výpověď Emy, která začíná slovy „*taková ta klasika*“, ilustruje, že hračky stimulující vývoj dítěte a sportovní kroužky a podpora talentu dítěte jsou něco, co se očekává, má být realizováno a co je součástí „dobrého“ mateřství. Když matky vyprávěly o všech kroužcích a klubech, které děti navštěvují, bylo patrné, že děti jsou ve školkách a školách a několik odpolední z týdnu tráví právě v kroužcích a v klubech. Domů přijdou pozdě odpoledne a čas, který by strávila matka s dítětem, je tímto pokrácen. Přitom slovní obraty „orientovat se na dítě“, „upřednostnit potřeby dítěte“, „být

s ním“ a „být tu hlavně pro něj“ jsou nejen linky, které se táhly celým vyprávěním matek ze třetí skupiny, ale především jde o zastřešující koncepty toho, koho matky považují za „dobrou“ matku a co za „správnou“ péči o děti. Přitom reálný projekt mateřství ukazuje na to, že děti tráví poměrně dost času u dalších aktérů (kroužky, kluby), kteří jsou považováni za „klasiku“, tedy za to, co přeci každý dítěti umožní. Méně času tak tráví jen s matkou (popř. s otcem a rodinou). Diana také vypověděla, že dětem zajistila mnoho kroužků, ale na druhou stranu v další fázi vyprávění uvedla, že si stále drží snížený úvazek v zaměstnání, protože chce děti vozit na kroužky a z nich, aby s nimi mohla odpoledne nějaký čas strávit. Je očividné, že dochází ke střetu (často neuvědomělému) mezi chtěným mateřským projektem a mezi tím, co je od žen jakožto od matek očekáváno a co je definováno jako „správná“ péče o děti. Zároveň tato očekávání mohou být protichůdná, až vzájemně neslučitelná, což na matky klade ještě vyšší nároky nejen časové, ale také v obhájení svých rozhodnutí a volby. Jsem přesvědčená, že informační pluralita ve třetím období, která „tuto klasiku v péči o děti“ matkám zas a znovu z různých zdrojů a pozic představuje (expertní zdroje, časopisy využívající expertní poznatky, další matky, internet apod.) se propisuje do reálné praxe jejich mateřských projektů. Hays (1996) ukazuje, že intenzivní mateřství (jehož podobu vidíme také v českém prostředí – zaměření se na potřeby dítěte, matka jako ideální pečovatelka apod.) je spojeno s neustálým hledáním expertních poznatků v oblasti výchovy i vývoje dítěte. Aktivita matek hledat a číst expertní poznatky o péči a výchově dítěte, které jsou rámovány argumentem „dobro a blaho dítěte“, mohla v matkách vzbudit snahu tyto normy aplikovat též do svého osobního projektu mateřství. Normativní rámce „dobrého“ mateřství ve třetím období se zdají oproti minulým období silnějšími, a intenzivněji tak strukturují i volbu a rozhodování matek v jejich projektech mateřství. To, že se v příbězích třetí skupiny matek argument „zdraví a blaha“ dítěte prolíná v různých podobách celým příběhem, ukazuje na propis jednoho z cílů biopolitiky – ochrana zdravé populace. Normativní očekávání zájmových kroužků a klubů může být cestou, která v budoucnu povede k tělesně i mentálně zdatné populaci. Právě expertní diskurz, jenž si nárokuje popis a definici ideálního vývoje dítěte, k matkám skrze různé cesty promlouval, neboť jeho aspekty nalezneme ve výpovědích samotných matek (viz diskuze o stimulujících hračkách a o tom, jak by měla matky postupně zařazovat aktivity pro děti do výchovy, aby se dítě po psychologické stránce vyvíjelo dobře).

V otázce toho, zda a v jaké míře poskytnout dítěti kroužky a interaktivní hračky se projevoval také socioekonomický status. Zatímco Diana a Ema měly dle jejich slov dobře placené zaměstnání stejně jako jejich manžel a samy v rozhovoru uvedly další situace, které dobrou finanční situovanost rodiny potvrzovaly (chůvy, uklízečky, soukromé školky),

rozhovory byly realizovány i s komunikačními partnerkami, jejichž finanční situace byla horší. Například Cecílie žila pár let s otcem syna, než se rozvedli, a poté byla sama na splácení hypotéky a zabezpečení životních potřeb pro sebe i syna, a uvedla, že byly doby, kdy měla i tři až čtyři zaměstnání. Rozálie pracovala v zahraničí a když byl dceři rok, tak se vrátili s manželem do České republiky. Její manžel jako cizinec nemohl v ČR najít práci a Rozálie začala pracovat v pohostinství, kde si sice vydělala, ale za cenu toho, že byla v práci téměř každý den. Obě, Cecílie i Rozálie, však souhlasily, že kroužky a sporty jsou základem pro zdraví dítěte a že hračky, knížky apod. jsou důležité pro správný psychický a mentální vývoj dítěte, a snažily se tak toto dětem poskytnout a tuto normu naplnit. Za tím, že trávily mnoho času v placeném zaměstnání, sice nestála pravděpodobně jen materiální motivace poskytnout dětem nejlepší hračky a kroužky, ale rozhodně za jejich rozhodnutím stála do značné míry právě snaha poskytnout dětem onen zdravý vývoj, nejen tělesný, ale také duševní či mentální. Jejich souhlas i reálná snaha naplnit normativní očekávání a poskytnout dětem zdravý tělesný a duševní vývoj, stojící právě na kroužcích či interaktivních hračkách, a to i přes finanční tíseň, ukazuje na uplatnění principu governmentality (Foucault 2004, 2005), kdy matky i přes nepřítel životních a finančních podmínek seberegulují své chování a mateřský projekt naplňují ve shodě s normativním očekáváním.

Ve vyprávění matek ze třetí skupiny byla nejvíce výrazná rétorika respektu, reflexe a vnímání dítěte, jeho potřeb i osobnosti. Od popisu toho, kdy si matky dovezou z porodnice domů novorozence, přes výchovu předškolního dítěte až po příběhy ze školních let, byly mateřství a „správná“ péče a výchova dítěte postaveny na vnímání toho, jak dítě reaguje na určité podněty (školka, kolektiv, přísná péče apod.) a pro matky bylo nutné mít tzv. dítě přečtené (např. poznat beze slov, jak se dítě cítí, a být schopna adekvátně reagovat). Tato rétorika, jak ukáží dále, se projevila výrazně v popisu „dobrého“ mateřství. Rovina toho, že jako matka musím poznat své dítě a že jej vnímám jako individualitu a jsem schopná reagovat a zabezpečit jeho potřeby, byla v některých příbězích matek ze třetí skupiny v určité tenzi vůči neformálnímu vědění matek (babiček), které měly jinou představu o cílech i stylech výchovy. Výše na příkladu kojení jsem ukázala, že matky dávaly do kontrastu individualitu dítěte (např. nemusím kojit každé tři hodiny, protože dítě vydrží déle/méně) s expertním vědění (kojit po třech hodinách), a zpravidla bez problémů postavily individualitu a potřeby dítěte nad toto expertní vědění. Ale tenze mezi komunikační partnerkou a její matkou byla prožívána intenzivněji a nešlo o situace, které by dle vyprávění vyřešily takto jednoduše, naopak nad nimi přemýšlely a měly potřebu svoji pozici vůči matce obhájit. Tuto skutečnost ukáží na příběhu Františky – jak jsem uvedla výše, její první porod neprobíhal dle představ (místo přirozeného

porodu bez medikamentů lékař rozhodl o císařském řezu) a dle Františky, která se s touto skutečností dlouho vyrovnávala nejen ona sama, ale i její dcera. Protože u dcery rozpoznala separační úzkost již od narození, snažila se reagovat dle jejích slov tak, aby úzkost potlačila, ale ve svém stylu výchovy a péče o dceru (později o další děti) narážela na nesouhlas matky i blízkého okolí (všechny děti šátkovala, s manželem mají sdílenou rodinnou postel apod.):

„Dcera mi úplně bojkotovala kočár i dudlík, byla závislá na prsu (...) nedokázala spát sama (...). A taky dcera, když se narodila, tak měla pupeční kýlu a takový ty prvotní rady jako nech to dítě řvát, ať se samo uklidní, tak to jsem nemohla udělat. Ona brečela okamžitě, jakmile mi šla z ruky. Moje máma nás vychovávala tak, že nás někde zavřela a nechala řvát, tehdy se to tak dělalo, ale já jsem sama viděla, že to u nás tak nejde, ona mi prostě spala jenom na ruce (...) Takže to okolí s tím mělo fakt problém a máma pořád říkala, nenos ji bude rozmazlená (...) ale udělejte něco, jste prvomátka a ať já jsem byla připravená a natěšená, tak to dítě je zlom a celý život se vám obrátí vzhůru nohama (...) a v tom šestinedělí to ve vás vře, jestli to děláte dobře, ale jste unavená a není nikdo, kdo by vás vystřídal, protože to nejde (...). Moje máma, která nás porodila v těch 80. letech, tak fakt měla jinou představu o tom, jak to mateřství má probíhat (...), ale já šla jinou cestou a to mateřství je tak pro mě o nějakým vysvětlování a hájení si své pozice.“ (Františka, 3. skupina)

Citace Františky ukazuje několik zásadních aspektů mateřských projektů matek ze třetí skupiny. Zatímco matky z druhé skupiny neformální vědění matek a dalších žen v rodině vnímaly jako zásadní a často podle něj řídily i své mateřské projekty, ženy ze třetí skupiny mnohem více deklarují mezigenerační střety ohledně výchovy i praktické péče o děti. Samozřejmě zde mohla sehrát roli paměť, tedy to, že mají tyto střety v živé paměti. Zdá se však, že svůj podíl zde má také informační pluralita o tom, jak „správně“ pečovat o děti a obecně dostupnost různorodých informací, ke kterým se díky internetu dostane opravdu každý. Dostupnost rozmanitých informací o výchově a péči o děti mnohé matky nasměrovala k myšlence, že mateřství může probíhat i jinak, než jak očekává nejbližší okolí. Toto ukazuje i citace Františky, kde kontrastuje mateřství její matky v 80. letech a její (např. mámina rada o nenošení dítěte na ruce, neboť pak bude rozmazlené versus její reálná mateřská praxe, kdy vnímala, že na dceru tuto metodu nemůže uplatnit, neboť pořád pláče). Navíc Františka uvedla, že ona sama si mnoho informací o netradičním způsobu péče o děti a výchově (šátkování, bezplenková metoda, rodinná postel apod.) hledala sama a že se začala stýkat s lidmi, kteří vnímají péči o dítě podobnou optikou. Myšlenkový přerod k netradičním způsobům péče o děti

byl natolik silný, že skončila se svojí prací porodní asistentky a stala se laktační poradkyní v místním mateřském centru a poskytuje podobně smýšlejícím matkám nejen praktické rady, ale především psychickou podporu, když se rozhodují, zda realizovat mateřský projekt jinak, než se očekává. Přerod Františky, jak ho sama nazvala, jako přerod od „*medicínský holky k té alternativní*“, nebyl u ostatních komunikačních partnerek, které se potýkaly s názorovými rozepřemi ohledně stylů výchovy s blízkým okolím, tak intenzivní. Všechny ale diskutovaly další důležitý aspekt mateřských projektů žen ze třetí skupiny, a tím je nutnost a potřeba sebeobhájení a vysvětlení vlastních pozic. Ať už se matky rozhodly nenaplnit normativní očekávání tříletého pobytu doma s dítětem např. brzkým návratem do zaměstnání nebo jeho umístěním dříve než ve třech letech do institucionální péče o děti, nebo nenaplnily výchovná očekávání ohledně přísnosti ve výchově (zpravidla od jejich matek), vždy v jejich mateřském projektu byla patrná potřeba své rozhodnutí vysvětlit a obhájit. Důležitou okolností se zde ukazuje být to, vůči komu se matky vymezují – zda se vymezují vůči expertním radám (např. radám dětských lékařů a lékařek nebo vůči knihám, které napsali lékaři a lékařky a kde je uvedeno, co dítě musí v určitém měsíci bezpodmínečně umět). V takovém případě matky zvolily jako vysvětlení, proč realizují mateřský projekt jinak, individualitu dítěte a jeho specifický tělesný a mentální rozvoj, a ve výsledku pro ně nebylo stresující, že realizují mateřský projekt jinak oproti expertním očekáváním a radám. Pokud však došlo k vymezení se vůči rodině, konkrétně vůči vlastní matce, která má také žitou zkušenost s péčí i výchovou dětí, v takovém případě ženy deklarovaly mnohem větší potřebu legitimizace a vyjasňování. Tato situace indikuje, že mateřské projekty ve třetí skupině ovlivňuje neformální a mezigenerační vztahy (kam se samozřejmě může propsat expertní vědění – viz reakce matky Františky, že dítě se nenosí, jinak se rozmazlí) spíše než expertní poznatky působící „na přímo“ (samotní lékaři a lékařky nebo odborné knihy).

Všechna tato specifika mateřských projektů ve třetím období se projevila také v definici „dobrého“ mateřství a v reflexi mateřské role v životní trajektorii matek ze třetí skupiny. Zaměření se na potřeby dítěte, zaměření se na jeho rozvoj (psychický i tělesný), přítomnost matky v životě dítěte (nejen tělesná péče, ale znalost jeho povahy a schopnost j naplnit), ale také smysl, cíl a jedinečnost – to jsou zastřešující koncepty, kterými matky ze třetí skupiny popisovaly mateřství a „dobrou“ matku:

„Je to takový průvodcovství někoho. Od miminka někoho člověk provází, čím starší budou, tím intenzivnější se budou osamostatňovat (...). Taky je to pro mě péče, ta péče nikdy nebyla o někoho takhle intenzivní.“ (Ema, 3. skupina)

„Pro každou normální ženskou, která děti chce, je to naplnění a smysl života. Tím nechci říct, že bez dětí život smysl nemá, to ne (...), ale je to to nejhezčí, co tě může potkat.“ (Pavlína, 3. skupina)

„Dobrá matka umí vnímat to svoje dítě a pozná, když mu něco je, nebo má z něčeho radost“ (Anežka, 3. skupina)

Tyto tři citace, které ilustrují pohled na „dobré“ mateřství a na mateřství obecně u třetí skupiny nejsou překvapující. Analýza rozhovorů matek ze třetí skupiny dále ukázala, že tyto matky v definici „dobrého“ mateřství využívají rétorickou strategii, kdy se v jejich naracích objevují dva koncepty, a to „dobrá“ matka a „dokonalá“ matka, přičemž každý má v jejich reflexi mateřství specifických význam. Mnoho žen si v naraci vytvořilo pomyslnou dělicí čáru mezi tím, kdo je „dokonalá“ máma, která byla vnímána jako ta, která vše v péči a výchově dělá s jasným smyslem a cílem, a ze svých dětí, manžela a rodiny dělá šťastné osoby a celou péči i výchovou má do detailu promyšlenou, má jakýsi plán, toho se drží a ten jí vychází. Naopak „dobrá“ máma je ta, která stejně jako ta „dokonalá“ chce štěstí dětí, sebe i manžela a stejně jako ta „dokonalá“ se zaměřuje primárně na děti, péči o ně a jejich potřeby, ale na rozdíl od té „dokonalé“ má „dobrá“ matka prostor pro chyby. „Dokonalá“ matka v naracích nebyla zhmotněná v konkrétní osobě (o sobě, své mámě, své kamarádce ...), ale „dokonalá“ máma byla v jejich naracích označena velmi obecně jako „*ty dokonalý matky, který vše ví a umí a vše jim vychází*“. Šlo spíše o nějakou představu a ideál než o reálnou ženu. Domnívám se, že tato „dokonalá“ matka je onou maskou mateřství (O'Reilly 2004; Masopustová et. al 2018), idealizovanou a romantizovanou představou matky, která je na všechny ženy aplikována, ale nelze jí dosáhnout. A právě k této idealizované představě se však komunikační partnerky ve svých mateřských projektech vztahovaly. Nešlo však o to, že by samy sebe kritizovaly, že nejsou tímto ideálem „dokonalé“ matky, a že jsou proto špatné matky, ale spíše je tento ideál odstrašoval, jak to popsala Diana: „*Mě děsí ty dokonalý matky, co mají všechno vymyšlený.*“ Zároveň, „dokonalá“ matka měla i v naracích komunikačních partnerek pejorativní zabarvení – matky ji vnímají jako nedosažitelný ideál; tedy i ty „*dokonalý matky, který vše ví a umí a vše jim vychází*“ mohou mít své chyby a limity, např. stres z toho, být stále tou „dokonalou“ matkou, jak ukazuje další citace Gabriely. Je jisté, že se ženy srovnávají s „dokonalou“ matkou právě v momentě, kdy se samy stanou matkami. Jako bezdětná žena jsem při psaní této práce uvažovala o tom, že péče o děti je náročná, ale že to půjde s podporou manžela a rodiny

zvládnout dobře, že jednou budu určitě dobrou mámou. Že vlastně naplnění romantické a ideální „dokonalé“ matky bude nějakým způsobem možné. Domnívám se, že podobný názor „že to dobře zvládnou“ mělo více žen, ale samotná reálná zkušenost péče o dítě spíše tento ideál v myslích žen posílila a posílil v nich zároveň pocit selhání a vlastních chyb. Možná právě proto si matky ve svých naracích vytvořily oddělenou a samostatnou „dobrou“ matku, které dovolují chyby – jde o ženu, která dělá vše pro své děti a chce pro ně to nejlepší, ale na cestě za „tím nejlepším“ chybuje a je si toho vědoma a je schopna se z těch chyb poučit:

„Mateřství je radost, starost, panika a někdy úlet (...). A teď už vím, že se na to musím někdy vyprdnout, že sedím a vím, že ty děti dělají za mnou něco, co nesmí, ale já dělám, že to nevidím, že si k nim někdy sednu zády, jen abych si třeba vypila kafe s manželem (...) je to tom, jaký si to uděláš, takový to máš, buď budeš pořád vystresovaná, aby bylo všechno perfektní, nebo lážo plážo (...).“ (Gabriela, 3. skupina)

„Vždycky můžu být lepší máma, je to permanentní věc, protože vždycky můžu být i lepší zaměstnankyně nebo sestra. Podle mě je důležitý rozlišovat různé věci v životě, že se máš pro ty děti obětovat, ale na druhou stranu to nemusíš hnát do nějaký zbytečný sebeoběti (...) nesmíš se moc upínat na to, že to zvládneš vždycky tím nejlepší způsobem, ta výchova je vlastně ve tvých rukách jen do určitý míry.“ (Diana, 3 skupina)

„Mateřství je o tom, že se s tím dítětem učíš i ty, pořád. Mě to naučilo být ochotná sestoupit ze své pozice, z nějaké své představy. Já nechtěla, aby jedl čokoládu, dal si a co? Stalo se něco? Nestalo! Pořád narážíš na to, co si představuješ a co bys chtěla, aby byla ta ideální výchova, ale není vždycky reálný to dotáhnout. Ale nestresovat se z toho.“ (Zdislava, 3. skupina)

„Nemyslím si, že jsem dobrá máma, protože si nemyslím, že jsem pro to udělala to nejlepší, nebo takhle, myslela jsem to vždycky dobře, ale kolikrát jsem to hnala do extrémů, že jsem pořád vymýšlela aktivity a oni by už radši byli sami (...) ano, dobrá máma je ta, co ty děti poslouchá, ale také jim poskytne negativní zážitky.“ (Saša, 3. skupina)

Tyto citace vypovídají o tom, jak se ve třetím období zvýšily požadavky a očekávání, jež jsou na matky kladena. Mateřství je tak ve třetím období velmi náročným projektem, který vyžaduje absolutní nasazení (viz dominantní normativní rámec „blaho a štěstí dítěte a zabezpečení jeho potřeb“), neustálé vzdělávání se a vyhledávání informací (viz příběhy o hračkách, které

stimulují a rozvíjejí dětskou motoriku a nebo kognitivní schopnosti správným způsobem) a také potlačení vlastních negativních emocí (viz citace Gabriely, že se matky nemají stresovat, ale naopak vytvářet pro děti prostředí plné klidu a pohody). Právě ty okamžiky, kdy se matky od tohoto ideálu odchýlí, představují ony „chyby“ popsané v citacích výše, jako jsou situace, kdy matky nedokáží slevit ze svých požadavků a představ; nejsou si vědomy, že výchova je v jejich rukách jen v omezené míře nebo se neustále stresují, když děti dělají, co nemají. Dualita „dobrá“ a „dokonalá“ matka tak svědčí o zpřísnění očekávání od žen v jejich mateřské roli, a tato dualita je tak pro matky ze třetí skupiny strategií, jak být matkou v těchto přísných podmínkách, a ukázat tak, že není v lidských silách tohoto ideálu dosáhnout. Rétorika chyb nebo pocitu selhání v mateřské roli se v první nebo druhé skupině neobjevila. Domnívám se, že i ženy z první a druhé skupiny zažily přesně situace, které popsaly Gabriela, Zdislava nebo Saša, ale ony o těchto momentech neuvažovaly jako o chybách pravděpodobně proto, že normativní rámce „dobrého“ mateřství nebyly natolik silné, náročné a přísné, a matky měly pravděpodobně větší prostor pro to jednat mimo tyto normativní rámce.

A co otcové?

Minulé kapitoly ukázaly, že mateřství není pouze o vztahu matka – dítě, ale že do něj intervnují i další aktéři – od expertů a expertek z různých oblastí, přes rodinnou a sociální politiku, až po další rodinné členy a členky, primárně matky komunikačních partnerek. Proto se v této části práce zaměřím na otce, kteří jsou dalším aktéry, jež vstupují do mateřských projektů a umožňují nebo omezují matkám volbu ve jejich mateřských projektech. Analýza o vlivu otce/manžela na mateřské projekty vychází z toho, jak komunikační partnerky samy vnímaly pozici otce a manžela v rodině a v péči o děti; jaký prostor v rodinném životě mu přisoudily; zda vnímaly jeho zapojení do péče o děti jako dostatečné nebo nikoliv apod. Relevance tohoto tématu vychází ze samotného výzkumného vzorku, neboť téměř všechny dotázané komunikační partnerky byly vdané¹⁵⁷. Zajímavé však bylo, že ve svém vyprávění samy nepopisovaly, jakou roli zastával manžel a otec v rodině. Jednalo se o téma, které jsem do rozhovoru sama vnesla. Když jsem však oslovovala komunikační partnerky s prosbou o rozhovor, uváděla jsem, že se soustředím na téma mateřství, a mohla jsem tak ovlivnit to, o čem mi ne/vyprávěly. Když vyprávěly o svém mateřském projektu, tak se samozřejmě o manželovi zmínily (např. kam se s

¹⁵⁷ Vanda se rozvedla, když byly synovy asi čtyři roky, Cecilie nikdy s otcem dítěte nežila a Ludmila se také rozvedla, když bylo synovi asi deset let. Ostatní byly vdané za otce svých dětí.

manželem stěhovali, kam manžel chodil do práce apod.), tudíž v jejich vyprávěních byl manžel přítomný, ale nebyl přítomný v naracích o péči o děti. Zda a jak se otec zapojil do péče o děti či domácnost, jsem se vždy doptávala.

V rozhovorech s matkami ze všech skupin o roli muže/otce jsem se zaměřila na to, jak do jejich vyprávění vstoupil čas, který otec strávil péčí o dítě a zda se zdál matkám tento čas dostatečný nebo nikoliv. Dotázané matky ze všech tří skupin velmi často vyprávěly o pomoci manžela při péči o děti, kterou však z větší míry realizovala komunikační partnerka. Nešlo však o pravidelnou pomoc nebo pomoc po delší dobu, ale o pomoc v důsledku podmínek, tj. šlo o pomoc v době, kdy matka nemohla být s dítětem kvůli pracovním povinnostem. Například Vlasta popisovala pomoc manžela, která spočívala ve vyzvednutí dětí ze školky a odvedení je domů, jak však dále uvedla „*Já jsem musela jít odpoledne nakoupit, tak jsem nemohla ještě děti táhnout domů, když jsem táhla dvě tašky nákupu.*” (Vlasta, 1. skupina). Karina také až po dotazu na pomoc manžela vyprávěla o tom, že díky její práci, kdy byla několik dní v zahraničí, se musel manžel o děti postarat. Když byla Karina v práci, tak její manžel ji musel de facto zastat ve všech činnostech vztahujících se k péči o děti a domácnost, nicméně v jejím vyprávění roli manžela v péči o děti nezmínila sama, až na můj dotaz:

„Ale je pravda, že když jsem pak šla po dvou letech do práce, tak vzhledem k tomu, že jsem létala třeba týden, a ten týden jsem nebyla doma, tak se manžel o ty děti postaral. Ale to až od jejich dvou let. Dcera, když byla malá, chodila asi do druhé třídy, tak jí někdo z kamarádek daroval památník, a tak s tím památníkem přišla k tátovi a řekla: něco mi tady namaluj a podepiš se mi tatínek vychovatel.“ (Karina, 2. skupina)

Reflexe komunikačních partnerek, že se otec a manžel zapojil do péče primárně, pokud to bylo nezbytné, ukazuje na působení genderové dynamiky v rodině a v partnerských vztazích, která i před rokem 1989 i přes státem deklarovanou snahu ženy emancipovat, byla stále žitou realitou českých domácností. Soukromá sféra (péče o děti a domácnost) stále byla a je společensky hodnocena jako ženská sféra a toto společenské očekávání se projevilo i v naracích komunikačních partnerek všech skupin. Co se měnilo v jednotlivých obdobích, byla reflexe komunikačních partnerek genderové dynamiky v rodině a v manželství, tj. do jaké míry reflektovaly rozdílné role otce/manžela a matky/manželky v rodině a v péči o děti a k jaké volbě se v kontextu genderové dynamiky cítily být způsobilé.

V první a druhé skupině nebyla natolik viditelná dělící osa mezi rolemi a aktivitami manžela/otce a manželky/matky – naopak komunikační partnerky z první i druhé skupiny

vypovídaly o participaci manželů na praktické a každodenní péči o děti (koupání, oblékání apod.) primárně v době, kdy byly děti malé. Také vypovídaly o tom, že s dětmi otec trávil i volný čas hraním nebo sportováním, když už byly děti ve školním věku. Jedinými aktivitami, na kterých se manžel v prvním a druhém období nepodílel, byla dle vyprávění komunikačních partnerek práce v domácnosti (pokud ano, pak šlo o specifické podmínky konkrétní domácnosti, jako byla situace Kariny, která byla i pracovním týden mimo domácnost). Až v naracích matek ze třetí skupiny se objevuje dělící osa mezi rolemi a aktivitami manžela/otce a manželky/matky. V debatě o pomoci a participaci manžela na péči o děti se objevují argumenty, že ony jako ženy pečují, protože je jim to přirozené a protože muži v sobě tuto vlastnost přirozeně nemají, a že je v pořádku, že dětem nevěnují tolik času. Argumentace, jež je postavena na „přirozenosti“ péče u žen, muže z péče o děti ale ještě více vyvázala. Příběh Anežky je typickým příkladem diskuze, která se rozvinula po mém dotazu na pomoc manžela s péčí o děti – Anežka i ostatní matky péči o děti popisovaly jako něco, co je součástí jejich životní trajektorie, co ony dělají s láskou a bez čeho by byl jejich život prázdný, ochuzený:

„Myslím si, že ty chlapi nemají takový citění a vnímání mateřského pudu, co máme my. Tak samozřejmě se kouknou, jsou pyšný, že jo. Ale to jim stačí. Protože oni ty chlapi nemají mateřský cit, nebo ten pud, co máme my. Takže já si myslím, že kdyby jsme my ženský byly o tu péči o dítě ochuzený, tak bychom to nesly hůř, než ten chlap.“ (Anežka, 3. skupina)

Argumentace, která se zakládá na „přirozenosti“ a mateřských pudech, a to nejen v kontextu zapojení manžela do péče o děti, u prvních dvou skupin matek absentovala. Hays (1996) ve své ikonické knize, v níž popisuje model současného intenzivního mateřství, uvádí, že nejenže se ženy považují na základě fyziologické možnosti nosit a porodit dítě za ideální pečovatelky s lepšími kompetencemi pro péči o dítě, ale kvůli nemožnosti mužů toto prožít je z péče o děti na základě tohoto biologického argumentu vyvazují. V době, kdy matky ze třetí skupiny vychovávaly své děti, dochází také k postupnému otevírání tématu podílu otců na péči o děti (také dochází k legislativním úpravám jako je možnost využít rodičovskou pro otce, která byla dříve zákonem přiznaná matkám). Toto téma se otevírá v době, kdy naopak posiluje rétorika přirozené péče u žen a kdy je stále využíván psychologicko- pediatrický argument o negativních brzké separace dítěte od matky. Představa, že by se otec na péči o dítě podílel více a rovnoměrně, může být v těchto diskurzivních podmínkách pro matky ze třetí skupiny natolik nepřijatelná, že si pro sebe potřebují obhájit a ospravedlnit svůj vyšší podíl na péči a vyvázání

otce z častější péče o děti. Tím, že jejich obhájení stojí na argumentech přirozenosti pečujících dovedností u žen, dokazují, že jejich mateřský projekt je „v normě“.

Ve třetí skupině se také díky větší diferenciaci životních a pracovních drah a také na základě větší diferenciaci socioekonomického statusu žen objevují v naracích i různé strategie, jak ženy mohou nebo reálně pracují s genderovou dynamikou v rodinném životě a v kontextu péče o děti. Více jak polovina komunikačních partnerek popisovala genderově tradiční dělbu práce v domácnosti, kdy ženy by na mateřské/rodičovské, muž pracoval a matky byly doma s dětmi po maximální dobu rodičovské (tj. tři roky), manžel tedy přijal živitelskou roli (tuto roli jim komunikační partnerky explicitně přiznaly), a ony naopak přejaly péči o děti i domácnost. Tyto matky také ve svých naracích využívaly rétoriku přirozenosti mateřské péče a důležitosti matky v životě dítěte, jak to popsala Anežka. Ale dotazovala jsem také několik matek, které se vymykaly genderově tradičnímu modelu, kdy žena je mateřské/rodičovské tři roky a ty mužům v rozhovoru nepřipsaly živitelskou roli jako jeho primární roli v rodině. Například Běla pracuje ve vysoké manažerské pozici, rodičovskou nečerpala ani s jedním synem, a již během mateřské chodila na pár hodin do práce; Ema pracuje z domova a začala pracovat pár měsíců po porodu, její manžel také pracuje z domova, takže péče o děti se odehrávala doma, přesto pečovala více Ema. Rozdílné bylo, jak Ema a Běla popisovaly zapojení manžela do péče o děti i do chodu domácnosti a jak se reflexe podílu otce na péči o děti promítla do jejich mateřských projektů. V případě Emy byl manžel stále doma, na péči o dítě se ale nepodílel, i když byl přítomen v domácnosti, kde se odehrávala péče o dítě. Ema uvedla, že pro manžela se nic nezměnilo, jen to, že se musel naučit pracovat v ruchu:

„Partner pracoval v domácnosti, díky své práci byl přítomnej doma vlastně pořád. Takže on to miminko viděl vlastně pořád, ale samozřejmě pro ten jeho pracovní režim to bylo obtížnější, protože byl zvyklej, že je doma klid a najednou tam klid nebyl.“ (Ema, 3. skupina)

V době rozhovoru měla Ema dvě děti. Uvedla, že kdyby se mohla vrátit, tak by manžela o pomoc požádala nebo se s ním domluvila na rozdělení péče o děti a domácnost. Manžel se zapojit do péče o děti v pravidelném režimu nechtěl a ona o to nežádala, ale teď by pomoc s dětmi ve školním věku potřebovala, ale je již pozdě. Byla jedinou z komunikačních partnerek, která zapojení otce do péče o děti hodnotila jako nedostatečné, ale zároveň to vnímala jako svoji chybu, že si o pomoc neřekla dřív. Tím, že Ema tuto situaci vysvětlila „neřekla jsem si o pomoc, je to má chyba“, ukazuje na internalizaci normy o přirozenosti péče u žen a také na to, že Ema svoji pečující roli hodnotila prizmatem této normy (viz Foucault 1999), kdy se od ní

jakožto od ženy očekávalo, že hlavní díl péče o děti bude realizovat ona, ale vzhledem k náročnosti péče o děti a k pracovnímu vyčerpání reflektovala, že cesta realizace péče o děti v plném rozsahu má pro ni nyní důsledky v podobě vyčerpání a stresu. Příběh Emy také ukazuje na genderovou dynamiku partnerských/rodinných vztahů, které často stojí na modelu žena-pečovatelka / muž-živitel, protože nejen manžel a okolí, ale i ona sama od sebe očekávala své maximální zapojení do péče o děti.

Příběh Běly byl jiný. Běla pracuje na vysoké manažerské pozici a hned po mateřské se vrátila do zaměstnání. Naopak uvedla, že jí manžel velmi pomáhá a že bez jeho pomoci by se nemohla vrátit tak brzy do práce a možná ani do té samé pozice. Argumentovala však tak, že ona se do zaměstnání chtěla vrátit rychle a manželovi vlastně nezbývalo nic jiného než to přijmout i s důsledky, které to pro něj má, tj. že se musí zapojit do péče o děti i domácnost:

„Bez toho by to nešlo. Rodiče nepomáhají, protože je nemáme poblíž, ale bez podpory manžela, který za první to musí akceptovat a přizpůsobit se tomu, že teď se čas začíná točit kolem něčeho jiného, a za druhý se musel do všeho zapojit. Takže můj manžel standardně přebaloval a převlíkal, a bylo to v pohodě. Kdyby se k tomu manžel stavěl jako že nic, tak to by bylo asi složité.“ (Běla, 3. skupina)

Běla měla první dítě v necelých čtyřiceti letech a dlouhou dobu pracovala jako top manažerka ve velké společnosti. Práci vnímala jako důležitou součást svého života, jako možnost seberealizace. Stejný vztah k práci měl také její manžel. Je pravděpodobné, že nastavení partnerského vztahu před dětmi, tj. že oba své práci věnovali hodně svého času, že pro oba byla práce důležitá, mohlo ovlivnit její mateřský projekt v kontextu pracovní dráhy tím, že se oba vrátili k více méně stejnému režimu, který měli oba před narozením dětí. Je také pravděpodobné, že Běla tím, že pracovala jako top manažerka, měla také vysokou mzdu (možná i vyšší než její manžel, i když o tom nevyprávěla). Minulé výzkumy (viz Maříková et al. 2012; Smith 2012) ukazují, že finanční přínos do rodinného rozpočtu je častým argumentem mužů (i žen), proč se podílejí na péči o děti i domácnost ve větší míře. Jde o jakousi kompenzaci toho, že do rodinného rozpočtu jeden partner/partnerka nepřináší tolik, a tak svůj čas věnuje dětem a domácnosti. Z vyprávění Běly o pracovní dráze lze usuzovat, že tato situace u ní nenastala, a argumenty o větším podílu na péči o dítě z důvodu nižší mzdy nebo nestabilního zaměstnání nemohly být využity. Příběh Běly podporuje zjištění z výzkumu Maříkové et al. (2018) o živitelství v české společnosti po roce 1989: partnerské/rodinné styly ne vždy kopírují očekávané mužské a ženské životní dráhy a genderově konzervativní nastavení

rodinného/partnerského života, naopak partnerské/rodinné nastavení je ovlivněno samotnou povahou partnerského vztahu, kde se ona očekávání nemusí nutně promítat. Podmínky, které si s manželem Běla vytvořila pro péči o děti ji učinily způsobilou k takové volbě, kterou jiné matky ve třetí skupině neměly. Zároveň Běla uvedla, že jí zaměstnavatel vyšel velmi vstříc, tři dny pracovala z domova, a že si mohla vzít děti s sebou do kanceláře. Kromě manžela, který byl ochoten podílet se pravidelně na péči o děti, ovlivnila Běliny volby také její pracovní pozice, kdy ve své vysoké manažerské pozici měla značné výhody, které jiné zaměstnané matky neměly, a nemohly tak učinit volbu návratu do zaměstnání ihned po mateřské dovolené.

Krátká reflexe

Tato kapitola podporuje zjištění z předchozí kapitoly, která byla věnována vzájemného působení expertního vědění / neformálního a rodinného vědění / aktérství žen v otázce těhotenství, porodu a kojení. I tato kapitola ukázala, že v prvním období expertní poznatky, které obsahovaly také normy „dobrého“ mateřství a „správné“ péče o děti, byly pro realizaci mateřských projektů důležitými zdroji informací, tudíž v mateřských projektech lze identifikovat rozhodnutí nebo volby, které byly normami ovlivněny (viz doba návratu matek do zaměstnání). Analýza ale také odhalila, že okolní podmínky byly těmi, které strukturovaly rozhodnutí matek a jejich volby, a to i takové, které byly s normami „dobrého“ mateřství v kontrastu. Ačkoliv matky z první skupiny přijaly normy brzkého návratu do zaměstnání po mateřské a důraz na kolektivní péči o děti, přesto jejich životní podmínky (nedostupnost nebo přílišná vzdálenost institucí péče od místa bydliště a práce, nedostupnost péče prarodičů, brzké vstávání kvůli umístění dětí do jeslí a školek apod.) jim umožnily jiné volby, jako je delší setrvání v domácnosti nebo poskytnutí domácí péče namísto kolektivní. Zároveň popsání komplikované životní podmínky vyústily v přísný styl výchovy, který měl vést dítě k samostatnosti. A právě tyto vlastnosti, jako je nastavení hranic, naučit děti být soběstačné a nerozmazlovat je přílišnou péčí a láskou, byly atributy, které se objevily v definici „dobrého“ mateřství. Ve druhém období dochází k určité diferenciaci mateřských projektů, primárně na základě socioekonomického statusu žen (pracovní pozice a typ práce, pracovní pozice manžela, geografická situovanost, vzdělání a příjem rodiny). Vnější podmínky, např. podmínky v zaměstnání nebo místo bydliště, spolu s osobními charakteristikami (vzdělání, příjem) byly těmi, které určité kategorii matek ve druhé skupině umožnily specifické volby, ale pro jinou kategorii matek byly neuskutečnitelné. Například v otázce stylů výchovy ženy s nižším socioekonomickým statutem, které také reflektovaly více téma příjmů (např. v kontextu

přesčasů, změny práce z důvodu vyšší mzdy nebo finanční výpomoc rodičů), se také spíše přikláněly k přísné výchově vedoucí k samostatnosti dítěte. Naopak kategorie žen s vyšším vzděláním a vyšším příjmem domácnosti se ve svých naracích vztahovaly primárně k zajištění potřeb dítěte a k zaměření svého času a energie na dítě. Jejich mateřské projekty těmto rétorikám také odpovídaly, neboť např. byly doma déle a nebo měly práci na částečný úvazek a své děti neposlaly do jeslí ani školek. Jejich definice „dobrého“ mateřství tak namísto nastavení hranic nebo kritiky přílišné péče a pozornosti spíše stála na reflexi potřeb dítěte a na jejich naplnění. Ve třetím období tato rétorika v otázce výchovy dítěte převládala – matky se v průběhu rozhovoru vždy vztahovaly k normám jako jsou zaměření se na potřeby dítěte, respekt jejich individuality, zabezpečení jejich blaha a štěstí a dítě jako středobod. A právě tyto normy vytvářely v naracích dominantní normativní rámec, který strukturoval jejich narace a vyprávění. Analýza tak odhalila, že i přes rozdílné normy definující „dobré“ mateřství, tento dominantní normativní rámec byl tím hlavním, který nejen strukturoval vyprávění matek, ale také jejich volby a možnosti v realizaci mateřských projektů. V jakékoliv naraci, např. o pobytu na mateřské/rodičovské, návratu do zaměstnání nebo o stylu výchovy, bylo vždy jejich cílem a smysl blaho a štěstí dítěte a dítě vždy stálo v centru zájmu matky. Analýza tak ukázala, že mateřství ve třetím období bylo nejvíce normativním, ačkoliv podmínky nebo osobní charakteristiky / socioekonomický status oproti předchozím obdobím umožnily mnohem širší možnosti voleb. Přesto tento dominantní rámec strukturoval volby těchto matek.

Diskuze a závěr

Cílem této dizertační práce byla analýza norem „dobrého“ mateřství, diskurzů a sociálních praktik, které se k těmto normám váží, a jejich propojení a vzájemného vztahu s otázkou aktérství a svobodné volby žen/matek v rámci specifických podmínek ve třech definovaných obdobích¹⁵⁸. Konkrétně jsem se v této práci zaměřila za prvé na to, jaké existovaly podmínky (z hlediska legislativy, tj. rodinná a sociální politika, z hlediska expertních diskurzů v oblasti psychologie, demografie, pediatrie apod., ale také z hlediska společenských očekávání od žen v rodině i zaměstnání) ve třech definovaných obdobích. Analyzovala jsem, jak jsou v těchto podmínkách definovány a uchopeny jednotlivé normy „dobrého“ mateřství a „správné“ péče o děti, v rámci kterých dotázané matky realizovaly své projekty mateřství. A zaměřila jsem také na to, jaké volby mohly v rámci těchto normativních podmínek matky realizovat, jaké volby vůbec ony samy v jednotlivých obdobích považovaly za možné a reálné a zdali některé z osobních charakteristik matek posílily nebo naopak utlumily možnost matek činit informované volby v rámci svého projektu mateřství. Výzkumné otázky tedy zněly: Jaké normy naplňovaly normativní rámce „dobrého“ mateřství a „správné“ péče o děti ve třech vybraných obdobích? Jak a skrze jaké mediátory se tyto normy k matkám dostávaly? Byl některý z mediátorů v posilování nebo kritice norem silnější než jiný? Jaký prostor pro volby týkající se praxe mateřství matky v jednotlivých obdobích měly? A jak se s normami „dobrého“ mateřství matky vypořádaly ve svých mateřských projektech – přijaly je, přizpůsobily si je, nebo odmítly? Tato práce by tak měla být příspěvkem do sociologické a teoretické debaty o souvztažnosti norem/diskurzů a aktérství, a obohatit tak sociologické poznání o tom, jak dochází k transferu norem směrem k aktérům a aktérkám, skrze jakými cestami k nim normy a diskurzy promlouvají a k jakým volbám jsou aktéři a aktérky v rámci normativních podmínek způsobilí.

¹⁵⁸ Ženy, které porodily a vychovávaly své děti v 50. a 60. letech = první definované období, první skupina; ženy, které porodily a vychovávaly své děti v 70. a 80. letech = druhé definované období, druhá skupina; ženy vychovávající děti v 90. letech, tj. narozené v 70. a 80. letech = třetí definované období, třetí skupina. Vymezení období je detailně popsáno v kap. *Genderové vztahy (nejen) za socialismu a definice vybraných období*, též jsou v této kapitole jednotlivá období definována a vymezena s ohledem na pozici žen/mužů v rodině, zaměstnání a ve společnosti.

Abych mohla na výzkumné otázky odpovědět, musela jsem nejprve identifikovat jednotlivé normy, které naplňovaly normativní rámce „dobrého“ mateřství a „správné“ péče o děti ve všech třech definovaných obdobích, a to na základě kvalitativní obsahové analýzy a sekundární analýzy několika textových korpusů¹⁵⁹. Normativní rámce vycházejí z Goffmanova (1974) pojetí „kulturních rámců“ a jsou v této práci chápány jako zastřešující kategorie vyjadřující co je žádoucí, očekávané a správné v otázce péče o děti a mateřské péče. V jednom normativním rámci předpokládám existenci několika norem „dobrého“ mateřství, které mohou vycházet ze stejného hodnotového základu, ale mohou být také v opozici. Více o normativních rámcích je graficky znázorněno v diagramu 1 a popsáno níže. Obsahová a sekundární analýza mi tak pomohly identifikovat, zda a jak se normy „dobrého“ mateřství proměňovaly (popř. zdali a jak se změnil celý normativní rámec „dobrého“ mateřství v jednotlivých obdobích, nebo se jen měnily obsahy a významy norem a očekávání, které normativní kruh naplňovaly). V neposlední řadě jsem skrze obsahovou a sekundární analýzu studovala, jak se na konstrukci a produkci normativních rámců „dobrého“ mateřství podílejí různí aktéři (od politické reprezentace, přes experty a expertky v oblastech psychologie, gynekologie či demografie, až po populárně naučné příspěvky, např. v ne odborných časopisech, konkrétně v časopise *Vlasta*), popř. skrze jaké cesty k matkám promlouvají (expertní texty, *Vlasta* nebo neformální rodinné vztahy). K rozkrytí toho, jak byly normativní rámce reflektovány matkami v jejich mateřském projektu, jsem realizovala 33 narativních rozhovorů¹⁶⁰, zaměřených na problém/téma (viz Witzel 2000; Witzel, Reiter 2012) se ženami, jež své děti vychovávaly v jednom z definovaných období. V naracích komunikačních partnerek jsem za pomoci konceptu rétorik analyzovala, jak komunikační partnerky ve svých promluvách uchopují jednotlivé normy a jaké způsoby argumentace vycházející z normativních rámců ve svých výpovědích využívají. Zároveň jsem se soustředila na ty momenty v naracích, kdy matky jednaly ve shodě s některou z norem „dobrého“ mateřství nebo kdy naopak jednaly v rozporu s ní.

Tato práce využívá poměrně unikátní metodu sběru a analýzy dat, kdy jsem propojila obsahovou kvalitativní a sekundární analýzu širokého i tematicky bohatého datového korpusu expertních a neexpertních zdrojů s narativními rozhovory. Tento metodologický krok byl

¹⁵⁹ a) kvalitativní obsahová analýza dostupných ročníků časopisu *Vlasta* od roku 1947 do roku 2000; b) sekundární analýza výstupů dobových sociálněvědních výzkumů pojednávajících o rodině, mateřství, péči o děti; c) sekundární analýza současných sociálněvědních výzkumů diskutujících témata mateřství, péči o děti a rodinu v období socialismu (popř. krátce po roce 1989) prizmatem současných teorií. Analytická práce s dokumenty, výběr textového korpusu jsou detailně popsány v kap. *Metodologie výzkumu*.

¹⁶⁰ Sběr a analýza narativních rozhovorů jsou detailně popsány v kap. *Metodologie výzkumu*

správnou cestou k naplnění cíle disertační práce – analýza propojení norem / diskurzů s rovinou aktérství. Díky tomu jsem mohla nejen identifikovat normativní rámce a jednotlivé normy „dobrého“ mateřství v daných obdobích, ale obsahová a sekundární analýza také ukázala na zdroje a základny, ze kterých tyto normy vycházejí ve svých argumentacích a definicích „dobrého“ mateřství. Díky narativním rozhovorům, jež postihly téměř celou životní trajektorii dotázaných žen (od rozhodování kdy a kolik dětí bude rodina mít až po odchod dětí z domova), jsem se v analýze rozhovorů mohla zaměřit na faktory nebo podmínky, které strukturovaly mateřské projekty (jako je oblast zaměstnání nebo významné politické události). Tím, že se zaměřuji na tři období, studuji životní události, které se odehrály i před více jako 50 lety. Určitým rizikem se proto v tomto výzkumu stal problém paměti a také otázka možnosti srovnání výpovědí o životní události, která se stala před 50 lety a nebo před 5 lety. Zvolená metoda pro sběr narativních rozhovorů, tj. rozhovory zaměřené na problém / téma, dokáže problém paměti do značné míry eliminovat. V metodologické kapitole jsem představila detailně tuto metodu sběru dat, přičemž důležitou součástí, která pomáhá limity paměti eliminovat, je fáze rozhovoru, kdy výzkumník nebo výzkumnice využívají strategii (otázky) generující porozumění. Tuto strategii je vhodné využít v pozdější fázi rozhovoru, kdy jsem využila popis životních událostí tak, jak se objevovaly v naracích komunikačních partnerek, jejich slovní spojení nebo rétoriku a znovu jsem je za využití jejich slov nebo rétoriky vyzvala k doplnění dalších detailů. Nejde však jen o pobídku „*Říkala jste, že nebyly žádné knihy ani časopisy ani se s vámi o těhotenství nikdo nebavil, prosím rozveďte to*“, ale pobídka k vybavení si dalších detailů může být pobídkou k vyprávění o jiné, ale blízké situaci, např. „*Vyprávěla jste mi, že jste chodila jako těhotná za lékařem. Vzpomenete si, jak probíhala kontrola, jak nebo o čem se s vámi lékař bavil a jak jste se během prohlídky cítila?*“. Tato forma vedení rozhovoru umožní stimulovat a probudit paměť, což bylo patrné např. při vyprávění o porodu, kdy komunikační partnerky z první a druhé skupiny mi poskytly detailní informace o tom, kdy se dítě narodilo, kdy odjely do porodnice, jak se tam dostaly, jak postupně probíhal porod a jak se choval během různých dob porodních lékařský personál apod. Díky těmto pobídkám byly komunikační partnerky povzbuzeny vzpomenout si na větší detaily, na přesné postupy nebo na prožívání dané situace. Zároveň problém srovnatelnosti výpovědí byl tímto vedením rozhovoru také eliminován. Pro srovnatelnost výpovědí matek ze všech skupin nebylo důležité pouze to, kolik detailů si komunikační partnerky vybaví, ale spíše odhalit možný vliv rétorik třetí skupiny na popis mateřského projektu skupiny první a druhé (např. díky tomu, že byly přítomny rodičovství svých dětí nebo svých vnoučat). Díky tomu, že jsem využila narativní rozhovory, které pokryly značnou část životní trajektorie komunikačních partnerek a to formou příběhu a

vyprávění, a také díky strategiím generující porozumění, jež se zaměřují i na sebeprožívání specifické situace (viz příklad s poradnou pro těhotné), jsem byla schopná v rozhovoru odhalit rétoriky typické pro dané období. Jednalo se např. o narace o porodu, když jsem se doptávala na přístup lékařského personálu a jak matky vnímaly jejich nezáměr, se v jejich naracích odhalily rétoriky daného období, jako je „strach se na něco lékaře zeptat“, „lékař jako autorita a s ním se nediskutuje“ apod., což jsou rétoriky, které jsou obecně typické pro celou oblast lékařství a medicíny, nejen v porodnictví, v prvním i druhém období. Díky strategiím, které nabízí metoda narativních rozhovorů zaměřených na problém / téma, jsem mohla komparovat rétoriky využitě v rozhovorech matek ze všech skupin a postihnout tak i změny rétorik v naracích o vybraném tématu, např. u tématu porodů, jeho medicinizace a u vztahu lékař/lékařka – pacientka, které se v jednotlivých obdobích posouvají a mění a s tím se méně i rétoriky, které matky ve svých naracích o porodu využívají.

Diskuze hlavních zjištění

V teoretické rovině tato práce stojí na třech pilířích: 1) primární teoretické zázemí měla tato práce v teorii **biomoci a governmentality** M. Foucaulta (2004,2005), která zdůrazňuje převzetí kontroly nad životem, který se tak stává nejen součástí vědeckého poznání, ale sám život je včleněn do politických, vládních a byrokratických aparátů, skrze které je hlídán, kontrolován, ale také manipulován a formován (viz i Parusinková 2000; Slepíčková, Šlezingerová, Šmídová 2012). Koncept vládnutí (governmentalita) byl využit jako nástroj pro analýzu vykonávání moci (Foucault 2005), přičemž respektuji Foucaultovu (2005) tezi, že governmentalita stojí na dvou základních pilířích a) techniky moci a vědění jdou ruku v ruce; jde o popsání konkrétního problému, o vědomém zamlčování určitých interpretací apod., které poskytují nástroje k popisu a zpracování sociální reality; b) subtilnější intervence regulačních mechanismů biomoci, jež jsou uplatňovány v různých rovinách života, jako je rodina, média, školství, ale také skrze instituce jako je policie, různé úrovně politiky anebo legislativa (viz i Lupton 1997). Nástroje biomoci poháněné expertními poznatky slouží mimo politické účely také k socializačním účelům, tj. v institucích vzdělávání nebo v rodině se můžeme sekat s normami definujícími správné chování jedinců, přičemž jejich realizace je těmito institucemi hlídána a vyžadována (Šlesingerová 2015). Z hlediska působení biomoci nejde pouze o regulaci nebo disciplinaci jedince, ale jejím cílem je internalizace mocenských struktur formou sebekontroly, kdy je jedinec vnímán jako součást většího celku (populace, ale také rodiny), která dohlíží na dodržování norem, ale také vyžaduje spolupráci jedince / aktéra na jejich reprodukci. Teorie

biomoci a governmentality byla v této práci využita k rozkrytí toho, jak a jakými nástroji či procesy jsou normativní rámce a jednotlivé normy „dobrého“ mateřství ustavovány a konstruovány, skrze jaké cesty jsou jimi matky disciplinovány a manipulovány a jak jsou jednotlivé normy „dobrého“ mateřství využity samotnými ženami v jejich mateřských projektech.

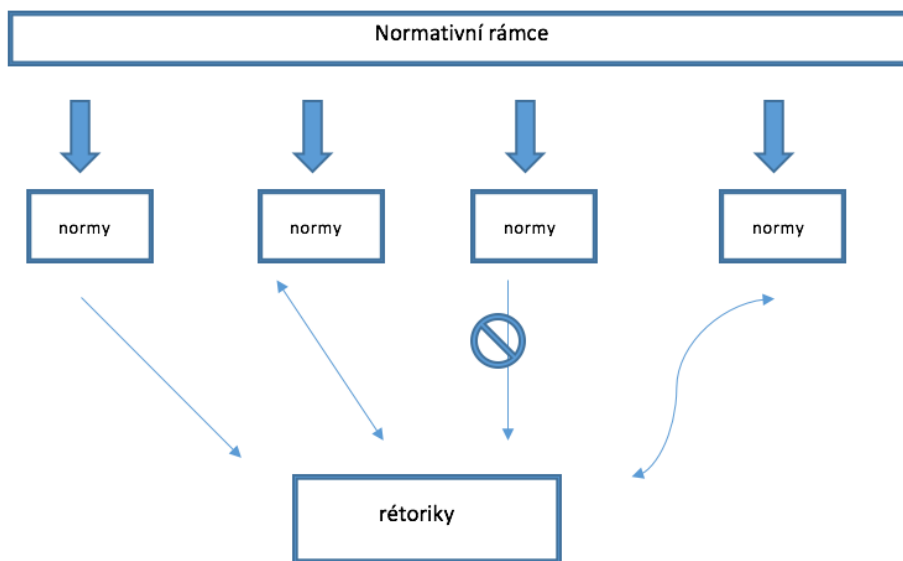
2) **aktérství a otázka svobodné volby aktérů a akterek** ve specifickém kontextu a podmínkách – vycházím z přístupu Sena (1995 a 1999), který pro analýzu aktérství ve specifickém kontextu a podmínkách používá teorii způsobilosti (*capabilities approach*), kdy způsobilost definuje jako výsledek průniku osobních charakteristik jedince a vnějších podmínek, ve kterých se jedinec nachází. Sen (1995) i feministické studie, které na jeho práci navazují (Hobson, Fahlén 2009; Hobson, Fahlén, Takács 2011) zdůrazňují, že v analýze je důležité se zaměřit nejen na to, jak podmínky ovlivní jedince v jeho rozhodování (tj. co člověk může dělat a kým může být), ale důležité je také zaměřit se na to, zdali se jedinec cítí být oprávněný k určitým volbám. Sen (1992) stejně jako Hobson a Fahlén (2009) vnímají svobodu jedince (*agency freedom*) jako určitý pocit, že jedinec je oprávněn k určitým volbám např. v rámci soukromého a pracovního života, což zahrnuje jak možnost zvolit si cestu, která následuje (nejen genderové) očekávané a tradiční rozhodnutí (např. ženino rozhodnutí pečovat a mužovo rozhodnutí ekonomicky zajistit rodinu), tak i cestu, která může být s těmito očekávanými cestami v rozporu. Teorie způsobilosti je jedním z nástrojů, kterou jsem v této disertační práci využila k rozkrytí toho, k jakým volbám se matky ve svém projektu mateřství v daném normativním kontextu a v daných podmínkách cítily být způsobilé a jaké volby vnímaly ze své pozice jako možné.

3) **intersekcionalita a situované aktérství**: tento analytický nástroj mi umožnil zohlednit rozdílné možnosti jedinců činit vědomé a informované volby, které jsou determinované průsečíkem jeho osobních charakteristik. Vycházela jsem z předpokladu, že aktér je vždy omezen tím, které normy na základě svých dispozic má možnost přijmout a naplnit (Sen 1999; Elder-Vass 2012). Zaměřila jsem se tedy na to, jak se osobní charakteristiky matek (socioekonomický status, vzdělání, příjem, geografická situovanost) protínají a vytvářejí specifické podmínky matek pro způsobilost k určitým volbám. Sledovala jsem, zdali některé z osobních charakteristik nebo jejich interakce ženám umožní nebo limituje určité volby, které jsou ve shodě nebo v rozporu s normami „dobrého“ mateřství.

Tato práce směřuje k prohloubení sociologické debaty o vzájemném vztahu norem (v mém případě norem „dobrého“ mateřství), diskurzů a sociálních praktik, které se k těmto normám váží, a aktérství a svobodné volby (v této práci se jedná o aktérství žen/matek v rámci

specifických podmínek ve třech definovaných obdobích). Na základě zde představené teorie a analytických nástrojů jsem vytvořila analytický rámec (viz diagram 1), který graficky znázorňuje způsob analytické práce s normativními rámci a normami „dobrého“ mateřství ve třech obdobích, tj. jak v kontextu normativních rámců matky ve svých naracích i ve svých mateřských projektech s těmito normami pracují (přijetí, vzájemné ovlivnění, odmítnutí a selekce).

Diagram 1

Během analytické fáze jsem pracovala s koncepty norem a normativních rámců. Předpokládám tak existenci obecného normativního rámce, jehož pojetí vychází z Goffmanovy (1974) definice kulturních rámců¹⁶¹. Normativní rámce jsou v této práci chápány jako zastřešující kategorie, která vyjadřuje co je žádoucí, dobré a očekávané v otázce péče o děti a mateřské péče. Jak ukazuje diagram 1, předpokládám existenci několika norem v jednom normativním rámci, které jsou však, na rozdíl od normativního rámce který je pro aktéry jasný a srozumitelný, nejasné, neboť si jednotlivé normy mohou protřečít a pro aktéry a aktérky je složité se mezi jednotlivými normami vyznat a integrovat do svého jednání. Normativní rámec jen charakterizován svým obsahem, ale zahrnuje také kontext / podmínky, ve kterém sociální jednání a působení jednotlivých norem probíhá¹⁶². Tím, že normativní rámce interagují se

¹⁶¹ Ty Goffman (1974) pojímá jako kognitivní struktury, které vedou na vnímání a reprezentaci reality a které jsou nevědomě přijímány v komunikačních procesech a určují, co je důležité a žádoucí (viz Gitlin 1980).

¹⁶² Příkladem normativního rámce může být „nejlepší zájem dítěte“, který vyjadřuje nezpochybnitelnou hodnotovou orientaci, která řídí jednání zúčastněných aktérů a akterek, ale také říká, kterých aktérů se tato norma týká (primárně matek). Onen

sociálním kontextem, je určena jejich proměnlivost (v čase i místě). Z diagramu je patrné, že matkám při práci s normativními rámci a normami přisuzují aktivní roli, že ve svých projektech mateřství jsou aktivní aktérkami v přijetí, vzájemném ovlivnění, v odmítnutí a nebo v selekci norem (viz šipky v diagramu 1), jež jsou součástí obecného normativního rámce. Jejich situované aktérství (v této práci jejich sociální lokace a socioekonomický status) poté strukturuje, jaké normy jsou schopné vnímat jako návodné či žádoucí k naplnění nebo jako reálnou volbu, ale situované aktérství také ovlivní, k jakým normám se matky mohou vztahovat kriticky nebo je odmítnout.

Toto pojetí normativních rámců, norem a jak s nimi komunikační matky pracovaly ve svých naracích, mi umožnil odhalit, jaké normy „dobrého“ mateřství a skrze jaké cesty k matkám promlouvají a k jakým volbám se v určitém sociálním kontextu cítí být matky způsobilé. Na základě sekundární analýzy dobových a současných expertních zdrojů pojednávajících o rodině, mateřství, péči o děti a genderové dynamice v institucích jako je manželství nebo rodina a dále pak na základě kvalitativní obsahové analýzy časopisu *Vlasta* jsem v jednotlivých třech obdobích identifikovala a vymezila normativní rámce a jednotlivé normy „dobrého“ mateřství a „správné“ péče o děti. Zároveň mi obsahová a sekundární analýza pomohla identifikovat, z jakých pozic (typ expertního vědění, politická garnitura nebo legislativa) se různí aktéři podílejí na konstrukci a reprodukci norem směrem k matkám, a jaké cesty / kanály jsou k tomu využívány. Právě společenské instituce (jako je rodina, manželství, škola), ale také instituce s regulativním charakterem (politika, legislativa) byly identifikovány jako instituce, které se podílejí nejen definování oněch norem „dobrého“ mateřství, ale jsou také aktivními činiteli v případě transferu těchto norem směrem k ženám-matkám. Praktiky moci, které ne vždy působí přímo na naše tělo, ale jsou součástí institucí, vědění a uplatňovaných poznatků, normativních soudů a očekávání, ale také nás samých, jsou těmi cestami, jak se k ženám-matkám normy „dobrého“ mateřství dostávají. V jejich výpovědích o tom, jak vychovávaly své děti v jednom z definovaných období, jsem hledala projevy norem „dobrého“ mateřství.

„nejlepší zájem dítěte“ je však v každém období definován jinak a také normy, které tento rámeček naplňují, si mohou protirečit a být v rozporu.

V této části se zaměřím na úroveň expertních diskurzů a politik ve třech definovaných obdobích, které se podílely jak na tvorbě tak i reprodukci norem „dobrého“ mateřství a shrnu tak nejzásadnější zjištění z obsahové a sekundární analýzy tří datových korpusů. **První definované období, tj. 50. a 60. léta,** bylo charakteristické masivním nástupem žen na trh práce, neboť placená práce a zvyšování vzdělání a kvalifikace byly součástí státního projektu emancipace. Barbora Havelková (2010 a 2015) na základě právní analýzy toto období nazývá obdobím zrovnoprávnění. Jedná se o velmi výstižný název, neboť jde o období, které bylo plné změn směrem k genderové rovnosti (např. v oblasti rodiny došlo k eliminaci patriarchálních zvyklostí, liberalizovaly se rozvody, zlepšilo se postavení svobodných matek atd.). Ženy byly vyzývány, aby opustily neproduktivní práci v domácnosti a věnovaly se produktivní práci a pomáhaly budovat socialistickou společnost. Po vzoru Sovětského svazu tak v ČSSR probíhala masivní výstavba jeslí a školek a kolektivní výchova byla ideálem péče o děti (Dudová, Hašková 2010). Normy a normativní očekávání, přítomné ve veřejném prostoru, které naplňovaly očekávanou představu „dobrého“ mateřství a „správné“ péče o děti, se týkaly brzkého návratu matek do zaměstnání, krátkého pobytu v domácnosti stráveného péčí o děti¹⁶³ a prospěšnosti kolektivních zařízení péče o předškolní děti. Normativní obraz, kterému byly ženy v prvním období vystaveny, byl obraz „pracující ženy“, protože jen prací mohly ženy jako matky svým dětem zabezpečit mír a klidnou budoucnost. Současné výzkumy (Křížková, Vohlídalová 2009; Hašková 2011a a 2011b; Wagnerová 2017 a další) však ilustrují, že realita byla odlišná – a) i přes snahu emancipovat ženy právě v oblasti zaměstnání se již v 50. a 60. letech setkáváme s horizontální genderovou segregací trhu práce, které se podílejí na nižších příjmech žen, což ve výsledku ženy spíše svazuje s pečující rolí (viz Křížková, Vohlídalová (2009), které uvádějí, že spoližitelský příjem je argumentem, jímž byl a je obhajován větší podíl žen na péči o děti a domácnost jakožto určitá kompenzace); b) i přes masivní výstavbu školek a jeslí do nich ženy mnohdy odmítaly umisťovat své děti (Hašková 2011b; viz i výzkum Srb, Kučera (1959), kteří upozorňují na odmítavý postoj matek k jeslím a školám), a míst v jeslích a školách byl také nedostatek, což komplikovalo participaci žen v zaměstnání, žen, které normu krátkého pobytu v domácnosti naplňovaly (Dudová, Hašková 2010).

Druhé definované období, tj. 70. a 80. léta, nazývá Barbara Havelková (2010, 2015) obdobím rodiny. Význam rodiny nejen v životech jedinců (kdy rodina mohla být kompenzací

¹⁶³ Ideálně po dobu 18 týdnů mateřské.

vůči nesvobodnému veřejnému prostoru), ale také v expertních debatách skutečně narůstá. Lišková (2012) na analýze sexuologických příspěvků ze 70. a 80. let ukazuje, že rodina byla v diskuzích o sexuálních deviacích vnímána jako místo, odkud se „rodí“ sexuální deviace, především pokud v rodině nejsou heterosexuální rodiče s jasně vyhraněnými a koherentními genderovými rolemi. Potančoková (2007) v analýze novomanželských příruček vydaných v témže období také ilustruje sílící důraz na rodinné prostředí. Nejen že se zvyšuje počet podobně tematicky laděných příruček, kde je patrný důraz nejen na zodpovědné rodičovství, ale také na zodpovědné manželství a jsou nabídnuty způsoby, jak řešit manželské krize a problémy, aby se předešlo rozvodu. Dokonce i expertní debaty zdůrazňují negativní dopady rozpadu manželství na vývoj dětí (Potančoková 2007) a vymezují strategie, které jsou nabízeny skrze výuku ve školách nebo manželské poradny, mladým manželům jako nástroj, jak zachovat manželství (Lišková 2018). Zatímco v prvním definovaném období byla rodina spíše nepřitelem režimu (Možný 2009)¹⁶⁴, ve druhém období sice rodina měla stále sloužit primárně společnosti a společným cílům, ale (znovu) získala novou „funkci“, socializační. Také analýza časopisu *Vlasta* odhalila, že ve druhém období se objevují články přisuzující rodině výchovnou „funkci“, kolektivní výchova (hlavně jesle a mateřské školy) měly sloužit jen jako doplněk výchově rodinné. Důraz na rodinu byl posílen také kritikou předškolní péče z řad psychologie, pediatrie (Hašková 2007; Hašková, Dudová 2010) a pronatalitní opatřeními, která prodloužila mateřskou i tzv. další mateřskou, zvyšovaly se finanční příspěvky pro rodiny s dětmi, počet dětí byl započítán ženám do doby odchodu do důchodu atd. (viz Havelková 2015). Lišková (2018) i Havelková (2015) upozorňují, že se stále více na úrovni politiky diskutuje otázka narůstající rozvodovosti, např. vznikají předmanželské poradny, dokonce bylo zákonem stanoveno propojení poraden se soudy v případě rozvodového řízení tak, aby byla možnost manželství zachránit. Vodochodský (2007) upozorňuje, že v tomto období, kdy rodina posiluje a nárokuje si větší prostor v životech jedinců, to byly ženy, které této možnosti měly možnost využít. Autor uvádí, že genderově konzervativní model muž-živitel / žena-pečovatelka byl stále v českých rodinách patrný¹⁶⁵, díky čemuž bylo pro ženy snazší přijmout zpět roli pečovatelky, neboť ji de facto nikdy neopustily, jak bylo v prvním období očekáváno. Lišková (2018) i Hašková (2011b) také souhlasí s tím, že v 60. letech nedochází k zázračnému objevení mateřské péče,

¹⁶⁴ Možný (2009) uvádí, že v 50. letech obsahoval režim myšlenku nahrazení rodinné identity identitou kolektivní, kdy vznikají kolektivy svazácké, odborářské a nebo pracovní s jejichž zájmy a myšlenkami se měli lidé ztotožnit. Oproštění jedinců od rodiny bylo posíleno dalšími strategiemi např. vznikem mládežnických a dětských organizací, které přejímaly výchovnou „funkci“ rodiny, nebo také zavedením kádrování dětí na základě rodinného původu, které mělo značný vliv na možnosti dětí studovat (Freiová 1998).

¹⁶⁵ Viz také Křížková a Vohlídalová (2009), které uvádějí, že díky nízkým příjmům žen od 50. let tento model nikdy nemohl být překonán. Navíc, jak autorky uvádějí, nedošlo ani k efektivnímu přenosu domácích prací a péče o děti do veřejného prostoru, tudíž tyto činnosti zůstaly stále na bedrech žen.

ale že jde o roli, kterou ženy nikdy neopustily, jen má v jejich životní trajektorii důležitější místo. Normy „dobrého“ mateřství ve druhém definovaném období se tak mění – dochází nejen k takovým změnám, které měly potenciál změnit mateřskou praxi (normy týkající se doby strávené v domácnosti péčí o děti a normy týkající se návratu matek do zaměstnání, přičemž je od matek očekáván delší úsek mateřské péče v domácnosti a tzv. sekvenční trajektorie, kdy se střídá období práce s obdobím péče), ale i dochází i ke změnám v oblasti narativních struktur v expertních debatách, kdy se začínají postupně objevovat slova jako přirozenost v kontextu ženské a mateřské role¹⁶⁶. Analýza ukázala, že od konce 60. let nabývá na síle biomoc, jakožto forma moci pečující o život a směřující k eliminaci všeho, co život ohrožuje (na úkor moci disciplinační). Projevy biomoci v životech žen byly mnohem intenzivnější, viz např. založení Státní populační komise (SPK) v roce 1957, jejímž účelem bylo reagovat na snižující se porodnost, a to opatřeními, která by vedla k zachování zdravé a hlavně početné populace, neboť jen zdraví jedinci mají šanci stát se efektivními články v plánované ekonomice. A právě moment, kdy dochází k propojení expertních poznatků s politickou silou, je momentem, kdy dochází k uplatnění governmentality, jakožto formy působení moci a vědění ve specifických podmínkách. Jak uvádí Slepíčková et al. (2012), expertní poznatky dávají mocenským elitám do rukou intelektuální nástroje, jimiž lze popsat sociální realitu specifickým způsobem. Součástí mocenských praktik není jen vykonávání moci skrze kontrolu, ale jejím cílem je internalizace těchto praktik formou sebekontroly, spolu s radami a poučeními, směřující k „dobrému životu“, k individuu jako k článku, který je součástí rodiny a populace (Foucault 2005). Lupton (1997) ukazuje, že nástroje biomoci jsou uplatňovány také ve specifických společenských institucích, jako je rodina a manželství, které sice spadají pod obecnější společenské struktury, ale působení biomoci v takto úzkých a malých skupinách může být dle Lupton (1997) intenzivnější. Výše jsem ukázala, že zdůraznění pozice rodiny a především matky v otázkách péče o děti se odehrálo v různých rovinách: expertní debaty kritizující předškolní péči, a naopak oslavující mateřskou péči v domácnosti; legislativní změny v oblasti rodinné a sociální politiky finančně zvýhodňující delší pobyt žen v domácnosti; reakce politických představitelů na narůstající rozvodovost skrze zakládání manželských poraden, které měly být propojeny také s rozvodovými soudy; postupné zavedení výchovy k odpovědnému rodičovství (kam spadá také stabilita manželského soužití) na školy nebo

¹⁶⁶ Rétorika přirozenosti nezačala být ve druhém období využívána jen v kontextu mateřství a péče o děti, ale termíny přirozené, vrozené nebo instinktivní byly využity také v jiných expertních debatách, které se však týkaly rodinného a nebo partnerského života - viz analýza výzkumů o normativnosti sexuality a ustavení „přirozené“ heteronormativity (Lišková 2012; 2018) nebo analýza textů pojednávajících o projevech „přirozené“ heteronormativity a „přirozené“ oddělených rolí muže a ženy v rodině (Potančoková 2007; Šprincová 2015; Vodochodský, Klvačová 2015).

produkce manželských příruček. Široká škála expertních poznatků z oblasti pediatrie, demografie, psychologie, ale také sexuologie důraz na důležitost mateřské péče a rodinu svými vědeckými poznatky podpořila. Navíc legislativa a politická propopulační opatření, jež vycházela z těchto poznatků nebo využívala je využívala v argumentacích zdůrazňujících potřebu pronatalitních politik, posílila a posvětila důležitost rodiny (matky) v životech jedinců. To vše s cílem podpořit kvantitu a kvalitu populace (viz Hašková, Dudová 2020; Dudová 2012).

Třetí období - matky, které se narodily v 70. a 80. letech a vychovávaly své děti v letech 90. a dále. Toto období je specifické v první řadě odklonem od všeho, co by mohlo připomínat socialistickou minulost. Jednou z cest, jak se od této minulosti distancovat, bylo např. podpořit aktivity a činnosti, které byly v období socialismu mírně upozaděny, jako je mateřství a péče o děti. Zdůraznění mateřské péče a ženy jako primární pečovatelky ve výchově dětí má své kořeny také v tehdejšímu stavu společnosti (viz Hašková, Dudová 2010). Přejít od plánované k tržní ekonomice od poloviny 90. let měl několik důsledků, např. se prohlubuje genderová segregace nebo také poprvé dochází k oficiální evidenci nezaměstnaných, kde však převažují ženy (viz Křížková et al. 2008), což vede k prohloubení a zneviditelnění pozice žen na trhu práce. Jak upozorňují Hašková Hana a Dudová Radka (2010), v kontextu snahy tehdejší politické reprezentace ušetřit v oblasti rodinné politiky, např. zrušením příspěvků na předškolní péči, dochází ke směřování a motivování žen k jejich delšímu setrvání v domácnosti. Delší setrvání žen v domácnosti strávené péčí o děti podpořilo také prodloužení rodičovské na 3 roky a rodičovského příspěvku na 4 roky, což také české ženy, s ohledem na zmíněné podmínky na trhu práce, skutečně využívají (Hašková 2011b). Hašková Hana a Dudová Radka (2010) upozorňují také na důsledky absence feministických a prožensky orientovaných organizací, díky čemuž nebyly od 50. let ve veřejných debatách diskutována politická opatření. Nebylo také nastaveno kritické zrcadlo psychologicko-pediatrickému rámování péče o děti, zdůrazňujícího negativní vliv brzké separace dítěte od matky a ustavujícího důležitost matky v životě dítěte. Toto intenzivní spojení žen s péčí je rámováno mateřskými instinkty a přirozeností pečujících dovedností žen, které jsou pokládány za ty zodpovědné za správný vývoj a výchovu dítěte. Jak jsem uvedla výše, argumentace stavící na rétorice přirozenosti se začíná v expertních i laických debatách objevovat již ve druhém období, ale ve třetím období je využita s větší intenzitou, a to nejen experty a expertkami, ale také politickou reprezentací. Normy a očekávání definující „dobré“ mateřství tak obsahují normy očekávající setrvání žen v domácnosti péčí o děti minimálně po tři roky, a dále normy, jež ustavují ženy jako nejlepší pečovatelky na základě vrozených pečujících dovedností. Toto období je typické informační pluralitou, a to nejen s ohledem na to, že jsou matky vystaveny různým názorům, které jsou

často protichůdné, ale také mohou čerpat informace z různých zdrojů (televize, internet a webové portály, časopisy atd.), na rozdíl od matek první a druhé skupiny, které získávaly poměrně unifikované informace. Rétorika přirozenosti, které byla obsahovou a sekundární analýzou identifikována jako zásadní argumentační strategie od expertů a expertek až po politické debaty, ukazuje, jak ve třetím období byly ženy mnohem více vystaveny tlaku na „přirozený ženský úděl“, důrazu na mateřské instinkty a také tlaku na absolutní zaměření se na dítě. Jde o projev biomoci, jejichž cílem je ochrana a rozvoj všeho živého – v tomto případě populace. Je zdůrazňována nezastupitelnost žen a matek v péči o děti, které se mají intenzivně zaměřit na výchovu, rozvoj a psychickou pohodu dětí, což by mělo vést k produkci sice méně početných, ale „kvalitních“ generací (Foucault 2004 a 2005; Hašková, Dudová 2020). Normy „dobrého“ mateřství, jež jsou v jejich mateřských projektech obsaženy, tak realizují to, co Foucault (2004 a 2005) popsal jako nedílnou součást governmentality (tedy technik vládnutí), kdy matky samy na sebe normy „dobrého“ mateřství aplikují, jednají dle nich (=sebeovládání), a to ve shodě s cíli biopolitiky.

Expertní / neformální a rodinné vědění / matky jako aktérky – slučitelné i protichůdné

Druhá část analytické práce se zaměřila na to, jak komunikační partnerky s normami „dobrého“ mateřství pracovaly ve svých naracích a jak se tyto normy projevíly v jejich projektech mateřství. Roviny mateřské praxe související s tělem - jako je těhotenství, porod a kojení - byly oblastmi, kde analýza narativních rozhovorů odhalila zaprvé silné propisování expertního vědění do mateřských projektů a zadruhé ukázala, že šlo o roviny mateřské praxe, kde s každým dalším obdobím byly v naracích matek zdůrazňovány další informační (často disciplinační) zdroje jako jsou matky komunikačních partnerek, kamarádky a další ženy v rodině. V naracích matek byly patrné také interpretační rozpory mezi neformálním/mezigeneračním věděním a expertním věděním. První období bylo charakteristické rozvojem medicíny včetně porodnictví a porody byly silně medicinizované a pod kontrolou expertů a expertek z oblasti porodnictví a gynekologie (Rivkin – Fish 2005). Silné ukotvení těhotenství a porodů expertním (medicínským) vědění se projevilo také v naracích samotných žen z první skupiny. Jak obecné deklarace typu, že lékaři ženám radili, co je dobré/špatné nebo co mají/nemají dělat, ale také velmi konkrétní výpovědi o tom, že lékaři radily těhotným ženám cvičit a že je vzdělávali i v manipulaci s novorozencem a se stravou v prvním roce života ukazují na to, že lékařské znalosti byly pro ženy z první skupiny nejen důležitým zdrojem informací, ale často se jimi také řídily. V naracích matek z první skupiny byla zřetelná pozitivní rétorika lékařské péče

během těhotenství i porodu, kdy matky považovaly lékaře za kvalitní a správný zdroj informací a pozitivně hodnotily také lékařskou péči, která se jim v porodnicích dostala. Komparovaly často svoji zkušenost s porodem s tím, co věděly o porodech v minulých letech a velmi kvitovaly, že ony měly možnost porodit bezpečně v porodnici a že nad průběhem porodu i na jejich nenarozené dítě dával pozor právě lékařský personál. Viditelný přenos medicínského vědění do zkušenosti s porodem a těhotenstvím v rámci mateřských projektů mohl být ovlivněn i určitou tabuizací témat spojených s mateřským tělem – neboť mnohé matky z první skupiny uvedly, že se s nimi ani matky ani jiné ženy o porodu nebo těhotenství nebavily. Pravděpodobně proto se pro tyto ženy lékařská autorita stala relevantním (a možná jediným) zdrojem informací o porodu a těhotenství. Slovo autorita je v tomto kontextu podstatné, neboť komunikační partnerky samy sebe v době, kdy byly v porodnici, popisovaly jako ty, co měly strach se na cokoli ptát, nebo vnímaly jako naprosto vyloučené s lékařem diskutovat o průběhu porodu. Jejich výpovědi tak ukazují, že v prvním období bylo těhotenství i porod čistě pod kontrolou a dohledem lékařů, a ony jako rodičky neměly možnost např. do porodu jakkoliv zasáhnout. Do určité míry i tuto pasivní roli přijímaly. Zde je ale důležité zdůraznit, že nedostatek informací mohl být tím spouštěčem, který je tlačil k přijetí role pasivní rodičky. Naopak praktická a každodenní péče o novorozence po příchodu z porodnice byla momentem, kdy se ženy z první skupiny začaly v některých ohledech odklánět od typů chování, které jim doporučil a radil lékařský personál a kde mimo lékařské poučky a rady byly zmíněny také rady matek (nebo dalších žen v rodině). Názory jejich vlastních matek tak v naracích komunikačních partnerek nabývaly na významu právě v kontextu praktické a každodenní péče o děti a ve výchově. Samozřejmě vliv názorů matek na komunikační partnerky byl dán tím, že mladé rodiny zpravidla bydlely s rodiči, takže prarodiče byly přítomni výchově dětí i několik let. Téma kojení bylo pro matky z první skupiny momentem, kde v naracích došlo k tenzi mezi neformálním věděním jejich matek a expertním věděním - lékaři a lékařky (pediatři i v porodnici) spíše doporučovali kojeneckou výživu (Šráčková 2004a), což podpořila i tehdejší legislativa, která s 18 týdny mateřské dlouhodobé kojení neumožnila, a nebo špatné životní podmínky, jež se mohly projevit v kvalitě mateřského mléka. Matky komunikačních partnerek jim naopak doporučovaly co nejdéle kojení, neboť šlo o jejich žitou zkušenost, kterou ony samy vnímaly pozitivně. Komunikační partnerky souzněly s názory svých matek (popř. dalších žen v rodině), které je v kojení podpořily a svůj mateřský projekt vystavěly na radách a poučkách vlastních matek a staly se tak aktivními aktérkami, které s podporou svých matek realizovaly své mateřské projekty navzdory expertním radám a poučkám v oblasti kojení. Další situací, kdy se matky z první skupiny vymezovaly vůči expertnímu vědění, bylo rozhodování o návratu do

zaměstnání (neboť několik matek z první skupiny byly doma déle než legislativou stanovených 18 týdnů). Mnohé z nich nepřijaly normu, jež ustavuje kolektivní péči jako „správnou“ formu péče o děti¹⁶⁷ a naopak zůstaly doma nebo po pár letech svěřily své dítě prarodičům. Rétorika, kterou matky obhajovaly své rozhodnutí zůstat doma déle nebo nechat dítě prarodičům, tedy rozhodnutí, které bylo v kontrastu s očekávanou normou, byla vystavěna na zájmu, zdraví a blahu dítěte (jako je vysoká nemocnost dětí v jeslích, problém brzkého vstávání anebo používání MHD). Podmínky, ve kterých matky z první skupiny činily svá rozhodnutí (legislativou daná délka mateřské, důraz lékařů a lékařek na umělou kojeneckou výživu nebo důraz na kolektivní péči o děti, neformální vědění a motivace matek kojit co nejdéle, dostupnost péče prarodičů), učinily pro matky některé z voleb možné a reálné a matky se cítily být způsobilé zvolit i takové možnosti, které byly v rozporu s normami „dobrého“ mateřství vycházejícími z expertního diskurzu v prvním definovaném období. Tato diskuze o normách „dobrého“ mateřství v prvním období a to, jak matky tyto normy reflektovaly ve svých naracích ukázala, že první období lze charakterizovat normativním rámcem „nejlepší zájem, blaho a štěstí dítěte“. Nicméně analýza také ukázala, že existuje podstatný rozdíl mezi tím, jaké cesty k blahu a štěstí dítěte stanovují expertní poznatky, na nichž staví i politická rozhodnutí a legislativa, a jaké cesty volí matky k tomu, aby blaho a štěstí dítěte naplnily. Zatímco normy vycházejících z expertních diskurzů, legislativy apod. spojují blaho a štěstí dětí s kolektivní péčí, kam má být dítě umístěno velmi brzy, přičemž matky motivuje k tomu, aby se na zajištění blaha a štěstí dětí podílely svojí prací a budováním socialismu, který jim i jejich dětem zabezpečí mír a prosperitu. Naopak žitá zkušenost žen, která byla verbalizovaná v naracích komunikačních partnerek ukazuje, že ženy z první skupiny naopak k zabezpečení blaha a štěstí dítěte volily cestu domácí a rodinné péče, delšího setrvání v domácnosti a spíše se tak přikláněly k mateřské a rodinné péči jakožto k cestě, která dětem ono štěstí zabezpečí.

Druhé období bylo charakteristické změnami v oblasti rodinné a sociální politiky, jako bylo prodloužení mateřské a tzv. další mateřské. V expertních debatách se hojně diskutuje téma snižující se porodnosti¹⁶⁸. V expertních debatách také stále více rezonuje diskurz kritizující brzkou separaci dítěte od matky (Dudová, Hašková 2010). I v oblasti porodnictví dochází ke změnám - např. některé porodnice, hlavně ve velkých městech, začínají s rooming-in (viz

¹⁶⁷ Statistiky ukazují, že sice zaměstnanost po roce 1948 stoupala, tj. projekt emancipace v oblasti zaměstnanosti žen byl úspěšný, ale v době kdy měly ženy malé děti jejich zaměstnanost o něco klesla (Wagnerová 2017), a také výzkumy veřejného mínění (viz Srb, Kučera 1959) ukazují na nedůvěru matek z první skupiny vůči kolektivní péči. Hašková (2007) ukazuje, že matky jejichž děti se narodily v letech 1960 – 1969 byly doma nejčastěji po dobu jednoho roku (61 %), tak i procento žen, které byly doma déle nebylo zanedbatelné (17 % matek bylo doma 25-36 měsíců a 15 % matek 13-24 měsíců).

¹⁶⁸ Byla založena Státní populační komise, jež měla dát i možná řešení, která se dotýkala nejen mateřské, ale také bytové politiky nebo psychologie a otázky kolektivních zařízení péče o děti.

Fendrychová a kol. 2009). Dále pak po roce 1968 nabývají na síle neformální vztahy v rámci rodiny a v rámci blízkého okolí. Možný (2009) popisuje, jak nejen rodina, ale obecně neformální vztahy a vazby a výměna služeb/zboží v rámci nich nabývaly primárně po roce 1968 na síle, a socioekonomický nebo sociální status člověka / rodiny se tak propisuje do toho, jaké volby v životní trajektorii konkrétní člověk má (v mé disertační práci se vyšší sociální status projevil v pozitivní zkušenosti s těhotenstvím a porodem v medicínském a v lékaři kontrolovaném prostředí). Tyto podmínky změnily také normy, jež naplňují normativní rámce dobrého mateřství. Na základě obsahové a sekundární analýzy datových korpusů bylo odhaleno, že druhé období také charakterizoval normativní rámec „nejlepší zájem dítěte“, který však obsahoval jiné normy „dobrého“ mateřství než v prvním období a který projevoval skrze expertní debaty- viz psychologicko – pediatričtý diskurz, který kritizuje brzké umístění dětí do předškolní instituce péče o děti, brzkou separaci dítěte od matky (Hašková, Dudová 2010)); skrze změny v oblasti rodinné a sociální politiky (např. prodloužení mateřské a tzv. další mateřské (Havelková 2015)), ale také skrze změny v oblasti bytové politiky, které podporují rodiny s dětmi a upřednostňují je v procesu přerozdělování (Šmídová 2012). Rodinná a mateřská péče vstupuje do popředí a zájem dítěte se stává postupně dominantou. Normy, jež naplňují tento normativní rámec stanovují delší pobyt matek v domácnosti i pozdější návrat do zaměstnání spolu se sekvenčním modelem životní dráhy, kdy fázi zaměstnání střídá fáze mateřské péče v domácnosti a poté návrat matek do zaměstnání (Křížková et al. 2011); na síle nabývá také norma mateřské péče v domácnosti¹⁶⁹. I v popularizačním periodiku *Vlasta* se objevují články, které explicitně rodinnou péči definují jako základ pro výchovu dětí a péči institucionální jako její doplněk. Na rozdíl od první skupiny matek, které expertní poznatky v oblasti péče o děti definovaly jako zásadní pro svůj mateřský projekt, ve druhém období jsou expertní poznatky v oblasti péče o děti vystaveny větší diskuzi a kritice ze strany matek. Mnohé z nich deklarovaly, že měly k dispozici i knihy (téměř všechny zmínily ikonickou knihu prof. Švejcara *Péče o dítě*), které braly jako inspiraci, ale nikoliv jako závazná pravidla. To se v naracích projevilo např. tak, že hovořily o doporučení lékařského personálu kojit po 3,5 hodinách, ale mnohé z nich uvedly, že se tohoto časové rozmezí nedržely a spíše reflektovaly, kdy má dítě skutečně hlad a nebudily ho jen proto, aby dodržely 3,5 hodinový rozestup. V jejich naracích se také projevila detabuizace témat jako je porod, těhotenství nebo kojení, neboť ženy

¹⁶⁹ Hašková (2011a) ukazuje, že ve druhém období narůstá počet měsíců, které ženy tráví péčí o děti v domácnosti - v letech 1957–1974 nejvíce žen zůstalo doma 0-12 měsíců (39 %) a 13-24 měsíců (37 %), v letech 1975–1979 nejvíce žen zůstalo doma 0-12 měsíců (27 %), 13-24 měsíců (35 %) a 25-36 měsíců (25 %), v letech 1980 – 1989 nejvíce žen zůstalo doma 13-24 měsíců (36 %) a 25-36 měsíců (36 %) a v letech 1990-1999 nejvíce žen zůstalo doma 25-36 měsíců (43 %) 37 a více měsíců (27 %).

z druhé skupiny uváděly, že informace získávaly také (kromě od matek nebo dalších žen z rodiny) od kamarádek nebo kolegyň z práce, což ženy z první skupiny nikdy neuvedly. Expertní zdroje tak ve druhém období byly vystaveny mnohem větší komparaci skrze žité zkušenosti ostatních žen, a komunikační partnerky se v některých ohledech spíše než lékařskými radami řídily sdílenou zkušeností ostatních matek. V naracích matek ze druhé skupiny se začíná objevovat také rétorika individuality dítěte, že každé dítě je jiné, je potřeba ho poznat a řídit se tím, co potřebuje apod. Dominantní normativní rámec druhého období, tj. normativní rámec „nejlepší zájem dítěte“, se projevil také v naracích žen – i ony zdůrazňují mateřskou, popř. rodinnou, péči a reflektují tak normy, že žena má v určitém úseku své životní biografie opustit zaměstnání a věnovat se primárně výchově a péči o děti, přičemž se očekává, že se po nějaké době vrátí zpět do zaměstnání a bude směřovat svojí energii k práci. Rétoriku, kdy matky postavily potřeby dítěte do centra svého zájmu a reagovat tak na individualitu dítěte v psychologickém nebo tělesném vývoji využily ve svých naracích výrazněji více ty matky, jejichž vyšší socioekonomický status jim to umožnil. Už ve druhém období se začínají mateřské projekty diferencovat a to primárně na základě příjmů a pracovního statusu manžela. Ty komunikační partnerky, jejich manžel měl vysoký příjem a byl i uznávaným ve svém pracovním oboru, měly mnohem větší vějíř možností, ze kterých si mohly vybírat. Například Simona, jejíž manžel byl uznávaným lékařem měla nejen jiné možnosti při porodu¹⁷⁰, ale po konci mateřské měla před sebou možnost návratu do práce na plný úvazek, možnost zůstat doma déle nebo možnost mít v práci zkrácený úvazek. Přičemž poslední dvě možnosti ženy s nižším socioekonomickým statusem nejenže neměly, ale ani nad nimi při realizaci mateřských projektů z důvodu omezených podmínek nepřemýšlely. Simona měla několik let zkrácený úvazek a dokonce měla každé letní prázdniny dva měsíce neplaceného volna, které strávila se synem mimo Prahu, kde bydleli. Simonin celý příběh o mateřství byl často rámován rétorikou „dělám to pro syna“, „už jsem si v životě i v práci užila a teď se věnuji jen synovi“ nebo „nechtěla sem, aby můj syn byl to dítě s klíčem na krku a byl doma sám“. Tato rétorika byla odrazem podmínek, ve kterých Simona činila své volby ohledně mateřského projektu, neboť jej mohla realizovat s cílem zaměřit se na potřeby syna a ostatní projekty, jako jsou pracovní nebo zájmové, mohla utlumit. Příběh Simony je příkladem toho, jak se již ve druhém období diferencovaly životní trajektorie matek a jaké možnosti dané podmínkami a kontextem socioekonomické charakteristiky rodiny matkám umožňovaly a zároveň nad jakými variantami, jak a kam směřovat mateřský projekt, byly způsobilé uvažovat. Analýza dále ukázala, že

¹⁷⁰ Např. lékaři jí vše vysvětlili, lékařský personál ji chodil kontrolovat pravidelně v krátkých intervalech apod., což byly zkušenosti, které ostatní matky s nižším socioekonomickým statusem ze druhé skupiny neměly.

socioekonomický status také matkám umožňuje se vůči normám vymezit nebo je do mateřského projektu nepřijmout. Toto ukazuje, že spolu s normativními rámci do voleb a rozhodování matek vstupovaly podmínky (životní, finanční, společenské i genderové). A buď byly podmínky natolik dobré, že matkám otevřely mnohem větší škálu voleb a možností, nebo byly naopak špatné a jejich volby spíše limitovaly - viz příběh Vlasty, která neměla z porodnice kam jít, protože neměli s manželem byt, odstěhovali se k rodičům a krátce na to získali v Praze byt, který byl ale plesnivý, starý a promrzlý a než byt opravili, dali s manželem obě děti na několik měsíců k prarodičům a oba se vrátili na plný úvazek do práce. Příběh Simony a Vlasty jsem detailně představila proto, abych ukázala, jak v analýze, která využívá teorii způsobilosti a zdůrazňuje aktérství žen v kombinaci s intersekcionalní analýzou, lze ukázat, že informované volby a způsobilost k určitým volbám jsou v rámci jednoho normativního rámce různé. Intersekcionalní analýza, která se zaměřuje na vzájemnou korelaci osobních charakteristik a zdali a jak na průsečíku těchto kategorií ženy zažívají z(ne)výhodnění, ukázala, že ačkoliv Simona a Vlasta si byly v nějakých individuálních charakteristikách podobné (obě bydlely v Praze a některé služby měly dostupnější než matky z malého města / vesnice), tak z hlediska jiných kategorií (jako je vzdělání nebo příjem rodiny) se posouvá způsobilost matek k určitým volbám a to buď k větší škále možností, nebo jsou jejich volby naopak limitovány.

Třetí období bylo charakteristické intenzivním spojením žen s péčí, s rétorikou mateřských instinktů a s přirozeností pečujících dovedností žen, které jsou pokládány za ty zodpovědné za správný vývoj a výchovu dítěte. Argumentace stavící na rétorice přirozenosti se začíná v expertních i laických debatách objevovat již ve druhém období, ale ve třetím období je využita s větší intenzitou, a to nejen experty a expertkami, ale také politickou reprezentací. Normativní rámec „dobrého“ mateřství tak obsahuje normy očekávající setrvání žen v domácnosti péčí o děti minimálně po tři roky, a dále normy, jež ustavují ženy jako nejlepší pečovatelky na základě vrozených pečujících dovedností. Z narací matek ze třetí skupiny vyplývala značná diferenciací životních trajektorií¹⁷¹, což mělo také vliv na situované aktérství matek, tj. jak osobní charakteristiky (socioekonomický status) a vnější podmínky umožnily nebo naopak limitovaly matky v jejich volbách, možnostech a rozhodování v mateřských projektech. Hlavní linka, která se vinula všemi příběhy matek ze třetí skupiny, byla rétorika

¹⁷¹ Větší diferenciací je patrná např. ve věku vstupu do věku při narození prvního dítěte týče (např. Běla narozená v roce 1975 měla první dítě téměř ve 40 letech, Ema, taktéž narozená 1975, měla první dítě v necelých 35 letech), nebo v otázkách genderové dělby práce v domácnosti (např. Běla uvedla, že se s manželem na domácích pracích a péči o děti podílejí rovnoměrně, jako jedna z mála komunikačních partnerek, naopak Valerie uvedla, že se o všechny čtyři děti a o domácnost starala výhradně sama, jako mnoho dalších komunikačních partnerek třetí skupiny), a nebo v otázkách kariérní dráhy (např. Zdislava uvedla, že má sice naplánovanou rodičovskou na dva roky, ale že po mateřské začala na malý úvazek pracovat a chodit na jeden den do kanceláře, úvazek si postupně navyšuje, naopak Valerie byla se všemi dětmi doma do jejich (?) 12 let a do práce ji tlačila až ekonomická situace po rozvodu).

přirozenosti mateřské péče a mateřských instinktů. V rozhovorech tak často rezonovala rétorika „tak nějak sama vím, co mám dělat“, „vycházím z intuice“ nebo „přirozeně vím, co mám dělat“. U některých se rétorika přirozenosti projevila v hodnocení porodu, který neprobíhal dle jejich představ, a v jejich naracích se tak objevovaly argumenty jako „zklamala jsem jako matka“ nebo „výčitky kvůli nepřirozenému porodu“, které ukazují, jak nenaplnění normativních očekávání ohledně přirozené mateřské péče (v tomto případě přirozeného porodu) v matkách vyvolávají pocit selhání, neboť nebyly schopny tuto normu naplnit. Rétorika viny nebo zklamání se však u druhé a první skupiny neobjevovala. Ačkoliv komunikační partnerky z první a druhé skupiny např. popisovaly, že jim v porodnici lékařský personál ohrozil dítě na životě, a ony, ačkoliv měly pocit, že je něco špatně, se neozvaly, rozhodně žádná z nich neměla pocit selhání nebo zklamání, že porod probíhal jinak, než si představovala. Domnívám se, že se zde projevuje vliv období, neboť v prvním a druhém období nejenže nebyly zdroje, kde by se ženy mohly detailně seznámit s porodem, a ženy mezi sebou nesdílely natolik své zkušenosti a zážitky, ale především tyto ženy porod v porodnici pod dohledem lékaře popisovaly s vděčností, s respektem k lékařskému vědění. Tyto komunikační partnerky vědomě svěřily sebe, dítě i samotný porod do rukou lékaře bez „boje v mysli“, že by si přály nebo chtěly něco jiného. Naopak matky ze třetí skupiny měly dostatek informací nebo možností, kde si informace nalézt, a navíc ženy mezi sebou zážitky (i ty negativní) více sdílejí a porodnice se začínají otevírat přáním klientek – v tomto prostředí ženy ze třetí skupiny prožívaly své porody.

I ve třetí skupině bylo téma kojení oblastí, kde se projevila tenze mezi expertním vědáním a aktérstvím žen. Stejně jako ve druhém období matky refletovaly, že kojení obklopují určité normativní očekávání, jako je kojení po 3,5 hodinách, ale uváděly také nové normativní očekávání jako kojit co nejdéle, dohled sester na poporodním oddělení a pomoc při prvním, aby se matky rozkojily. Komunikační partnerky, které se rozhodly přestat kojit po pár týdnech, narážely u lékařů a lékařek na silný odpor proti jejich rozhodnutí a byly tlačeny k tomu, aby kojily co nejdéle, oproti předchozím skupinám¹⁷². Nová zkušenost matek ze třetí skupiny se tak týká nutnosti připravit se na větší rezistenci vůči jejich rozhodnutí ze strany lékařských institucí. A v některých případech neformální vědění matek komunikačních partnerek bylo tím, které jim pomohlo tento odpor překonat, které se stalo zdrojem nejen podpory v situaci, kdy komunikační partnerky odmítly normu naplnit, ale také zdrojem informací, jak to udělat¹⁷³. V této situaci nezáleželo na socioekonomickém statusu žen a na tom, zdali mají matky

¹⁷² Naopak ženy z druhé skupiny, kdy kojení začínalo být i lékaři a lékařkami zdůrazňováno, uvedly, že jim byl předepsán předpis na umělou kojeneckou výživu a nikdo nepátral po příčinách zastavení mléka nebo neradil, jak se mají znovu rozkojit.

¹⁷³ Například Cecilie popsala, jak jí matka ovázala prsa prostěradlem naplněným ledem, aby měla u lékaře jasný a pro lékaře objektivní důkaz, že už nemůže kojit.

k dispozici více zdrojů, které jsou alternativou k propagovanému medicínskému vědění, anebo na základě vyššího vzdělání deklarovaly větší zájem o knihy a expertní poznatky, ale podporou v rezistenci se stala rodina, především matka.

Kde se socioekonomický status projevil výrazněji, bylo téma návratu do zaměstnání po mateřské / rodičovské. Jak jsem uvedla výše, životní trajektorie žen ze třetí skupiny byly rozdílné a to se týkalo také jejich pracovní trajektorie. Nejvýraznější byl rozdíl mezi dvěma kategoriemi matek ze třetí skupiny – první kategorii představovaly ženy zpravidla s nižším vzděláním, z malých měst a vesnic, které práci definovaly primárně jako zdroj příjmu a druhou kategorii představovaly ženy zpravidla s vyšším vzděláním, z větších měst, které práci definovaly jako zdroj seberealizace. První kategorie naplnila normu pobytu 3 let v domácnosti a umístění dítěte po 3 roce do školky, druhá kategorie byla doma pár týdnů až měsíců, než se vrátila (na plný nebo částečný úvazek) do zaměstnání a využila, často soukromé, jesle nebo školku nebo chůvu, protože to finanční příjem rodiny toto umožnil. Co však bylo v naracích obou kategorií matek stejné, byla rétorika „dělám to pro blaho a štěstí svých dětí“ - u první kategorie šlo o celodenní mateřskou péči, u druhé kategorie se sice ženy vracely do zaměstnání, ale deklarovaly, že po příchodu domů a o víkendech jsou jen s dětmi a pečují o ně s láskou a ochotou, protože se mohou věnovat také práci, která je pro ně zdrojem sebenaplnění; některé z nich uvedly, že jsou poté šťastnější a jsou i lepšími matkami, než kdyby byly pouze v domácnosti. V naracích obou kategorií tak rezonoval stejný normativní rámec „dělám to pro blaho a štěstí svých dětí a děti jsou pro mě na prvním místě“, který obsahová analýza datových korpusů a analýza narativních rozhovorů identifikovala jako dominantní normativní rámec třetího období. Rozdílné však bylo, jaké normy z celého normativního rámce byly matky způsobilé naplnit a jaké normy vnímaly jako možné k naplnění v celé šíři. Pro ženy, které měly podmínky k brzkému návratu do zaměstnání (zkrácený úvazek, práce z domova, dostatečný příjem manžela, podpora i podílení se na péči manžela, soukromé jesle/školky nebo chůva), byla možnost brzkého návratu do zaměstnání reálná, a byly tak způsobilé k tomu toto rozhodnutí udělat. Ty ženy, které tyto podmínky neměly, neměly ani možnost tuto volbu učinit. V jejich případě nešlo pouze o horší finanční podmínky, kdy si nemohly zaplatit chůvu nebo soukromou školku, kam by mohly umístit i děti mladší tří let, ale také, jak deklarovaly, ve své pracovní dráze neměly žádné požadavky ani možnosti kariérně růst. Z narací o jejich blízkých kamarádkách se stejně starými dětmi bylo zřejmé, že normu tří let naplňovalo také jejich blízké sociální okolí, a tato norma tak z jejich narací vystupovala jako očekávaná a vyžadovaná sociálním okolím. Co však bylo společné oběma kategoriím žen ze třetí skupiny,

bylo neustálé obhajování a vysvětlování svých rozhodnutí jak kombinovat svůj mateřský projekt s dalšími projekty, primárně s pracovními. Na jedné straně měly matky ze třetí skupiny mnohem větší prostor, v rámci kterého mohou činit volbu a rozhodnutí (viz diskuze vlivu socioekonomického statusu a návraty matek do zaměstnání, kde je vidět limitovaný nebo široký prostor pro možné volby matek). Na druhé straně rétorika sebeobhajování indikuje existenci silných norem, které prostor pro volby a způsobilost k určitým volbám omezují, a to všem matkám ve třetím období bez ohledu na jejich socioekonomický status. Na základě analýzy rétorik, které matky využívaly ve svých výpovědích, jsem identifikovala dominantní a silný normativní rámec, který vždy stál v centru argumentací, proč se matky rozhodly určitým způsobem. Jde o poměrně uniformní normativní rámec: trávit co nejvíce času s dětmi, dbát na jejich rozvoj a vývoj, blaho a štěstí dítěte, být aktivní v hledání informací jak dětem zabezpečit ono blaho a štěstí a vždy klást dítě a jeho potřeby na první místo před všechny ostatní aktivity nebo zájmy. Tento rámec jsem pro potřeby analýzy pojmenovala jako „normativní rámec intenzivního mateřství“, neboť jde o normy a jež odpovídají definici intenzivního mateřství (viz Hays 1996)¹⁷⁴, které se projevují také v realitě českých žen a matek. Ženy jako aktérky se tak v kontextu tohoto dominantního rámce projevují v tom, jakým způsobem tuto normu naplňují a jak jim jejich socioekonomický status a okolní podmínky umožní legitimizovat svoje volby, ale stále jsou ve svých volbách a rozhodnutích omezené tímto normativním rámcem a prostor svobody jedince (*agency freedom*) je tak omezen. Toto indikuje vytráčení disciplinačního prvku biomoci ve prospěch jednoho všezahrnujícího a dominantního rámce (=trávit co nejvíce času s dětmi, dbát na jejich rozvoj a vývoj a klást dítě a jeho potřeby na první místo, před všechny ostatní aktivity nebo zájmy). Tento dominantní rámec je však matkami natolik internalizován, že namísto disciplinační moci nastupuje sebeovládání a seberegulace (Foucault 1999), která se v rozhovorech projevuje rétorikami neustálého sebeobhajování a vyjasňování vlastních pozic. Zároveň je tento dominantní normativní rámec podporován odbornými a veřejnými diskurz. Toto je evidentní v narativech o porodu a těhotenství, kdy buď souzněly s rámováním těhotenství a porodu medicínského diskurzu, nebo se některé z matek explicitně vůči medicínskému diskurzu vymezily a svůj přístup k těhotenství a porodu definovaly jako alternativní (bonding, výběr porodnice i personálu tak, aby byly jejich požadavky na přirozený porod respektovány apod.), a ten posléze strukturoval i jejich mateřský projekt (bezlepkové metody, šátkování nebo rodinná postel). Ačkoliv v naracích popisovaly alternativní diskurz

¹⁷⁴ Intenzivní mateřství Hays definuje jako: „*child-centered, expert-guided, emotionally absorbing, labor-intensive and financially intensive*“ (Hays 1996: 8).

jako vymezení se vůči normám medicínského diskurzu, přesto je alternativní diskurz vedl ke stejnému cíli jako medicínský diskurz, tj. k naplnění hlavního normativního rámce, jenž cílí na blaho a štěstí dítěte, které musí stát v centru ženina zájmu. Alternativní diskurz je substituentem medicínského diskurzu, a neumožnil matkám jednat mimo dominantní normativní rámec; i ten alternativní cílí na blaho a štěstí dítěte, také obsahuje normativní očekávání a vyžaduje od žen určitou sebedisciplinaci a internalizaci norem, jen se mění cesty (normy), které k tomuto cíli vedou.

Ve třech zkoumaných obdobích se tedy postupně proměňují projevy biomoci (Foucault 2004 a 2005) v kontextu „dobrého“ mateřství a „správné“ péče o děti. V prvním období byly patrné obě techniky biomoci, regulační (skrže politická rozhodnutí, legislativa – rodinná a sociální politika, legislativa upravující zaměstnání) i disciplinační (skrže společenské instituce jako je rodina, manželství, dále pak praxe poraden pro těhotné a pro matky; pravidelné lékařské kontroly, které podmiňovaly nárok na příspěvek na dítě apod.). Ve druhém období regulační projevy moci postupně ztrácí, a na síle nabývá disciplinační technika moci. I z narácí matek ze druhé skupiny vyplývá, že společenské instituce hrají důležitou roli v jejich mateřských projektech (viz zjištění o neformálních a rodinných vztazích, na kterých ženy zakládají mnohem více svá rozhodnutí ohledně mateřských projektů). Ve třetím období, které je typické větším prostorem pro volby v různých oblastech života, naopak analýza ukázala, že v kontextu péče o děti jsou volby realizovány ve všeobjímajícím a širokém normativním rámci „intenzivního mateřství“, který „svobodné“ volby strukturuje. Analýza narácí a rétorik indikuje, že matky nereflektují v takovém míře regulační mechanismy nebo disciplinaci skrže společenské nebo medicínské instituce, ale z jejich vyprávění byl nejvíce patrný projev seberegulace a sebedisciplíny.

Kdo je tedy „dobrá“ matka? Která je přísná, nebo která dítě respektuje?

Z analýzy narativních rozhovorů vyplynulo, že témata každodenní praktické péče a výchovy tvořila v rétorikách o tom, kdo je „dobrá“ matka¹⁷⁵, základní stavební kameny. V prvním období byly nejdůležitějšími cestami výchovy dítěte ráznost/přísnost ve výchově, kdy mnoho matek z první skupiny vyprávělo o tom, jak jejich děti zlobily, neposlouchaly (rodiče nebo ve škole), a kdy jejich řešení této situace byla velmi rázná a často se uchylovaly k fyzickým trestům

¹⁷⁵ Všechny rozhovory jsem uzavřela dvěma otázkami – a) co se komunikačním partnerkám vybaví, když se řekne mateřství a co pro ně tato životní role znamená a za b) kdo je podle nich dobrá matka, jaká dovednosti, schopnosti nebo chování si s „dobrou“ matku spojují. Obě témata, význam mateřství v jejich životní trajektorii a definice „dobré“ matky, byla linkami, které se táhly napříč rozhovory a napříč narativy, jež si komunikační partnerky vytvářely kolem zkušenosti s péčí o své děti.

(nejednalo se však podle nich o týraní, ale o pohlavky, plácnutí přes ruce nebo zadek apod.), a cílem výchovy tak byla samostatnost a zodpovědnost dítěte. Zde se projevily komplikované životní podmínky matek z první skupiny – matkám z první skupiny špatné podmínky ani neumožnily přemýšlet nad tím, že by péčí o dítě formou her nebo procházek strávily celý den, protože musely obstarat základní životní potřeby. Zároveň obsahová analýza odborných dobových zdrojů i časopisu *Vlasta* ukázala, že matky v prvním období byly vyzývány k tomu, aby dítě umístily do jeslí a školek, kde se jim dostane „správná“ výchova ku kolektivu, pracovitosti apod., a matky byly vyzývány, aby děti nerozmalovaly přílišnou péčí a láskou, a naopak je měly vést k samostatnosti. Pro matky v prvním období byl přísnější způsob výchovy a výchovy k samostatnosti přijatelnou a realizovanou volbou. Samostatnost a přísnost se projevila také v závěrečné definici „dobrého“ mateřství, které nestojí na něžnostech nebo mazlení, ale na nastavení hranic a na vymezení prostoru, kde se dítě může projevit.

Ve druhém definovaném období se více od sebe rozlišují styly výchovy, které se propisovaly i do definic „dobrého“ mateřství. Stále několik komunikačních partnerek kvitovalo přísnou a ráznou výchovu. Zpravidla se jednalo o matky s nižším vzděláním a z jejich narací o pracovní dráze bylo patrné, že i jejich příjmy byly nízké. Vyprávěly také o nutné finanční pomoci ze strany rodičů. Tyto podmínky učinily matky způsobilými jen některým volbám s ohledem na výchovu dítěte, spíše je tlačily k finančnímu zajištění rodiny, kterému věnovaly podstatnou část svého času. Tyto komunikační partnerky také deklarovaly větší zájem o rady ohledně výchovy od své matky a tyto rady vnímaly pozitivně a řídily se podle nich (jednalo se tedy o mezigenerační přenos výchovných modelů směrem od první skupiny ke druhé). Druhá kategorie matek zdůrazňovala ve výchově a praktické péči naopak individualitu dítěte a zájmy a potřeby dítěte – tyto ženy měly zpravidla vyšší vzdělání, svůj příjem ze zaměstnání definovaly jako nadprůměrný a i jejich manžel měl dobré příjmy, tudíž primárně finanční zázemí rodiny z žen učinilo způsobilé i k jiným volbám, než v případě první kategorie matek. Vysoký socioekonomický status rodiny umožnil několika komunikačním partnerkám vymanit se z obecně očekávané životní sekvenční trajektorie žen ve druhém období. Což se projevilo posléze v celém jejich příběhu o mateřském projektu, neboť často využívaly rétoriku individuality a potřeb dítěte a důležitosti mateřské péče¹⁷⁶, což bylo odvislé od podmínek, které

¹⁷⁶ Ty komunikační partnerky, které využívaly tuto rétoriku k popisu mateřských projektů nežívaly normy spojené se třetí skupinou matek k popis vlastní zkušenosti, tj. nedošlo u nich k popisu norem třetí skupiny, ačkoliv jim byly vystaveny např. skrze rodičovství svých dětí. Tyto komunikační partnerky vyprávěly o neobvyklých situacích, které potřeby a zájmy a dítěte zdůraznily a postavily je do první řady (např. Karina byla letuška a po dvou letech mateřské na několik dní i týden odletěla do zahraničí, po 2 letech doma s dětmi najednou i polovinu měsíce děti neviděla; Radoslava která vyprávěla o boji, který svedla s dětskou lékařkou, která syna diagnostikovala na základě krátké prohlídky jako mentálně zaostalého, ale Radoslava ji chtěla

je učinily způsobilé k určitým volbám i navzdory normativním očekáváním. Do definice „dobré“ matky na konci rozhovoru se ve druhém období intenzivněji propisují reálné zkušenosti a zážitky z každodenní péči o děti, ať už jde o zkušenost s přísnou výchovou nebo s výchovou, která zohledňuje potřeby dítěte. Definice jsou však mnohem více - na rozdíl od první skupiny - diferencované a zdůrazňují rozdílné aspekty „dobrého“ mateřství, např. hranice, mantinely, respekt, individualitu, což vychází z voleb, ke kterým byly matky způsobilé a vnímaly je jako reálné.

Ve třetí skupině matek byla praktická každodenní péče o děti a téma výchovy spojeny se slovními obraty jako péče jako životní poslání, dítě jako středobod života, každé dítě je jiné a je potřeba jeho individualitu respektovat, zaměření se na potřeby/blaho/štěstí dítěte a jeho rozvoj apod. Touto rétorikou rámuje matky ze třetí skupiny prakticky celé vyprávění o svém projektu mateřství, a stává se tak obecným rámcem, který strukturuje jejich volby a možnosti. I v naracích o výchově individualita dítěte a/nebo zaměření na jeho potřeby a rozvoj byly cestami, kterými by se měla vydat každá „dobrá“ matka. Jednou z možností, jak tyto normy naplnit, byly hračky. Důraz byl kladen na hračky, které rozvíjí dětský intelekt nebo kognitivní dovednosti¹⁷⁷. V pozdějších letech života dítěte se jako zásadní pro správný tělesný u psychický rozvoj v naracích matek ukázaly být kroužky a různé sportovní kluby. Je ale zřejmé, že naplnit tuto normu vyžadovalo nemalé finanční prostředky – ale i ty komunikační partnerky s nižším socioekonomickým statutem deklarovaly snahu tuto normu naplnit. Souhlas i reálná snaha naplnit normativní očekávání a poskytnout dětem zdravý tělesný a duševní vývoj stojící na kroužkách, interaktivních hračkách, a to i přes finanční náročnost tuto normu naplnit, ukazuje na hluboký propis cílů biopolitiky (ochrany zdravé a silné populace) do mateřských projektů a zároveň ukazuje na uplatnění principu governmentality (Foucault 2004 a 2005), kdy matky i přes nepřízeň životních a finančních podmínek seberegulují své chování a mateřský projekt naplňují ve shodě s normativním očekáváním.

Dalším specifickým třetí skupiny matek byla reflexe určité tenze v otázkách mezi neformálním/rodinným věděním a jejich aktérství. Zatímco v první a druhé skupině spíše převažoval souhlas s radami a názory matek a dalších žen v rodině, ve třetí skupině se intenzivněji projevuje aktérství žen v jejich odporu vůči názorům matek (ženám, které měly děti ve druhém období). Ráznější styl výchovy, který jsem identifikovala také v naracích žen

dokázat, že to tak není a se synem cvičila a učila se s ním). Rétorika individuality a potřeb dítěte tak nevyvěrala z norem třetí skupiny, ale z jejich reálné zkušenosti v rámci mateřského projektu, která zvýznamnila pozici dítěte v jejich životní trajektorii.
¹⁷⁷ Což je podstatný oproti první a druhé skupině, kde bylo téma hraček diskutováno tak, že „dětí si hrály, když jsem vařila tak jsem jim dala hrneček a vařečku a vařily taky“.

ve druhém období, byl v kontrastu ke stylům výchovy třetí skupiny matek, který stál na individualitě a potřebách dítěte. Intenzita vymezení se vůči neformálnímu vědění byla spojená s tím, že se komunikační partnerky vymezovaly vůči svým matkám, což se v naracích projevilo rétorikou důraznějšího hájení své pozice a svých názorů. Nejen dostupnost informací a informačních zdrojů, ale především dostupnost rozmanitých zdrojů, i oněch alternativních diskurzů, o kterých jsem se zmínila výše, a snaha žen na základě argumentů alternativních diskurzů obhájit svoji pozici, ukazuje na silnou normativitu i těch alternativních diskurzů, kterou však matky připisovaly primárně spíše dominantnímu medicínskému diskurzu. I tato analýza podporuje výše uvedené zjištění, že mateřství ve třetím období může být v mnoha směrech více svobodné a poskytovat ženám širší volbu, ale stále je silně normativní a to bez ohledu na to, z jakých argumentačních základů pravdivostních diskurzů matky čerpají. Na silnou normativitu ukazuje také analýza definice „dobrého“ mateřství ve třetí skupině matek. Není překvapující, že komunikační partnerky přisuzovaly „dobré“ matce vlastnosti a dovednosti jako jsou zaměření se na potřeby dítěte, zaměření se na jeho rozvoj (psychický i tělesný), přítomnost matky v životě dítěte (nejen tělesná péče, ale znalost jeho povahy a schopnost naplnit potřeby dítěte), ale také smysl, cíl a jedinečnost. Analyticky zajímavější je jejich rétorická strategie rozdělení matek na „dobré“ a „dokonalé“¹⁷⁸, přičemž hlavní rozdíl byl v uznání chyb nebo omylů ve výchově a v péči u „dobré“ matky. Na závěrečnou otázku, koho komunikační partnerky považují za „dobrou“ matku, popř. jaké vlastnosti nebo dovednosti se jim s „dobrou“ matkou pojí, mnohé z nich využily rétorickou strategii, kdy „dobré“ matce přisoudily vlastnosti zmíněné výše (zaměření se na potřeby dítěte, na jeho rozvoj, kdy dítě je smysl života apod.) a posléze tuto definici vztáhly k sobě a reflektovaly se kriticky (např. že dětem věnovaly až příliš pozornosti, že děti už chtěly být samy, a ony jim prostor nedopřály), ale jejich vize „dobré“ matky nepokračovala tak, že by tyto chyby byly fatální. Naopak je uznaly a poučily se z nich v dalších letech péče o děti. Ostřejší kritika však směřovala k „dokonalým“ matkám, které mají pod kontrolou každý aspekt péče a výchovy. Mnohé z matek v diskuzi o tom, kdo je „dobrá“ matka, dospěly k uvědomění, že mít pod kontrolou úplně každý aspekt výchovy a péče o děti není možné, že se spíše musí matky naučit slevit ze svých představ a požadavků. Domnívám se, že tato rétorická strategie byla cíleně využita během naší interakce.

¹⁷⁸ „dokonalá“ matka byla vnímána jako ta, u níž vše, co v péči a výchově udělá, má svůj smysl a cíl a ze svých dětí, manžela a rodiny dělá šťastné osoby a celou péči i výchovou má do detailu promyšlenou, má jakýsi plán, toho se drží a ten jí vychází; šlo spíše o nějakou představu a ideál, než o reálnou ženu; „dokonalá“ matka měla v naracích pejorativní význam – v naracích byla vyobrazena jako něco dokonalého, ale přesto nedosažitelného; „dobrá“ matka je ta, která stejně jako ta „dokonalá“ chce štěstí dětí, sebe i manžela a stejně jako ta „dokonalá“ se zaměřuje primárně na děti, péči o ně a jejich potřeby, ale na rozdíl od té „dokonalé“ má „dobrá“ matka prostor pro chyby.

Po celý rozhovor matky zvýznamňovaly nějaké události (porod nebo prvorodička a péče o novorozence), kde se střetly jejich představy a realita, a reflexe těchto situací stála na rétorikách o pocitech selhání, viny a zklamání. Na konci rozhovoru samy identifikují a uznají „přešlapy“ ve výchově a v péči o děti, ale jejich reflexe této situace má novou rétorikou - „poučila jsem se z toho a vím, že nemohou hlídat všechno“. Takové uzavření rozhovoru, domnívám se, ukazuje na zintenzivňující se sebedisciplinaci matek skrze dominantní normativní rámec „intenzivního mateřství“. Součástí tohoto normativního rámce je idealizovaná představa „dokonalé“ matky, ke které se sice komunikační partnerky vztahovaly kriticky, ale zároveň ji vnímaly jako ideál mateřské péče, který stojí na tom, že ony jako matky vědí nejlépe, jak dítěti dopřát blaho a štěstí, a že jde o přirozenou vlastnost, kterou ony jako ženy mají. V závěru rozhovoru, kdy definovaly „dobrou“ matku právě těmito vlastnostmi, dospěly k uvědomění, že ony samy se ne vždy rozhodly jít po cestě, která vede k blahu a štěstí dítěte. Jde tak o ilustrativní příklad sebedisciplinace - identifikují očekávané chování i chování mimo normu a snaží se jednat znovu podle normy. Je přitom více než zřejmé, že jde o jedinou možnou volbu komunikačních partnerek – naplnit idealizovanou představu „dokonalé“ matky nemohou a prostor jednat mimo normativní rámec „intenzivního mateřství“ není moc velký.

Hlavním teoretickým přínosem této práce spatřuji v dalších zjištěních rozšiřujících sociologickou debatu týkající se spolupůsobení norem „dobrého“ mateřství, diskurzů a sociálních praktik, které se k těmto normám váží s otázkou aktérství a svobodné volby žen/matek ve třech obdobích. V této práci jsem ukázala, že mateřská praxe se vždy odehrává v určitém normativním rámci, z něhož vycházejí jednotlivé normy definující „dobré“ mateřství a „správnou“ péči o děti. Ukázala jsem také, že mezi jednolitými normami mají ženy jako aktérky prostor k volbám (měly tak možnost jednat dle norem, odmítnout je nebo si vybrat, které jsou způsobilé naplnit). Proces výběru byl však silně navázán na jejich sociální pozici a status, který strukturoval, nakolik jsou ženy schopné se některým normám ve svém mateřském projektu vzepřít, nebo naopak, mají-li takové podmínky, mohou jednat v jejich souladu. Analýza také odhalila, že normativní rámce se v průběhu tří vybraných období proměňovaly, a matky tak své projekty realizovaly v rozdílných normativních podmínkách a čelily tak jiným nárokům anebo očekáváním, jak být „dobrou“ matkou. Změny normativních rámců lze na základě analýzy charakterizovat a specifikovat takto: **první období** (50. a 60. léta) charakterizoval normativní rámec, jenž jsem nazvala „nejlepší zájem, blaho a štěstí dítěte“, přičemž z narací matek bylo zřejmé, že zatímco expertní debaty štěstí a blaho dítěte spojovaly s kolektivními zařízeními, kde dítě získá potřebnou výchovu k práci v kolektivu a naopak mateřskou péči definuje jako aktivitu, od které se ženy mají oprostít, aby svým úsilím

v budování socialismu zajistily dětem štěstí a mír, matky v prvním období verbalizovaly ve svých naracích jiné cesty, jak zajistit dětem štěstí a blaho, jako jsou rodinná a mateřská péče; **ve druhém období** (70. a 80. léta) ve veřejném prostoru i v naracích žen také rezonuje rámec „nejlepší zájem, blaho a štěstí dítěte“, ale mění se normy, kterými je tento normativní rámec naplněn (reflexe důležitosti mateřské péče, důležitost rodiny pro rozvoj i výchovu dítěte); sociální status, především vyšší socioekonomický status matek, umožnil v mateřských projektech nejen tyto normy přijmout, ale také je ve svém mateřském projektu zintenzivnit, např. deklarací i reálnou snahou matek být s dětmi doma po několik let a výchovu a péči o dítě zaměřit na jeho potřeby a zájmy, a ty postavit do centra svého bytí; **ve třetím období** (matky narozené v 70. a 80. letech) stále rezonuje očekávání, že mateřská péče má být realizována v zájmu štěstí a blaha dítěte, ale dochází k roztržení cest, jak dětem dopřát ono štěstí; co však tyto cesty spojuje je důraz na intenzitu, se kterou se matky štěstí a blaho dětí snažily naplnit, a proto normativní rámec, jenž charakterizuje třetí období, nazývám „intenzivním mateřstvím“; ve třetím období se také stále více diferencují cesty, kterými matky mohou zabezpečit dítěti blaho, zájem a štěstí - mohou následovat medicínský diskurz, který se výrazně projevil v naracích o těhotenství a porodu skrze intenzivní medicínské zásahy nebo nulový respekt k přání rodiček, ale díky informační pluralitě mají tyto matky možnost následovat alternativní diskurzy, které stojí na jiných hodnotových základech (jako je úzké pouto dítěte a matky prezentované bondingem, přirozeným porodem bez medikace apod.). Medicínský i alternativní diskurz mají zaprvé stejný cíl (blaho a štěstí dítěte skrze intenzivní mateřskou péči) a zadruhé jsou oba diskurzy silně normativními a omezují prostor a volby pro aktérství matek (ačkoliv volba matek alternativního diskurzu byla realizována za účelem, že jim bude poskytnuta v péči o děti větší svoboda a prostor). Oba tak ovlivňují jejich rozhodování a volby, které realizují ve svých mateřských projektech; a zároveň se sociální pozice matek stává faktorem, který rozhodne, k jakému stylu výchovy a péče o děti se v kontextu dominantního rámce „intenzivního mateřství“ mohou přiklonit, naplnit a realizovat v plné šíři.

Zde představené závěry jednoznačně ukazují přínosy této práce, jsem si vědoma i jejich limitů nebo spíše otázek, které zůstávají zodpovězeny jen částečně. Ačkoliv jsem ukázala, že ženy jako aktérky mají možnost v kontextu normativních rámců činit určité volby, které jsou ovlivněné kontextem, ve kterých volby realizují, tato práce neposkytla, resp. nemůže poskytnout jasnou odpověď na otázku, kde přesně končí svoboda matek coby aktérek vlastního projektu mateřství a kde je jejich chování a jednání čistě ovlivněno normami „dobrého“ mateřství. Zde se tak otevírá prostor pro další výzkum. Využitá metoda sběru narativních rozhovorů (rozhovory zaměřené na problém/téma) byla vhodně zvolená, protože umožnila

směřovat tok rozhovoru, ale zároveň garantovala dostatečný prostor pro narace manifestované v naracích komunikačních partnerek. Osobně vidím další postup v identifikaci oblastí mateřských projektů, které jsem odhalila jako silně normativní, a využít je jako témata pro rozhovor, např. téma výchovy – cíle výchovy, jaké dovednosti nebo vlastnosti má dítě mít, jak dítě ve výchově směřovat nebo usměrňovat, ale i to, na jakých principech výchovu vystavět – respekt nebo přísnost. Tato práce totiž ukázala, že do oblasti výchovy, nejen praktické péče, se normy a normativní očekávání „dobrého“ mateřství také výrazně propisují.

Resumé

This dissertation aims to analyze the norms of "good" motherhood, discourses, and social practices related to these norms, and their connection and interrelationship with the issue of agency and women's/mothers' free choice under specific conditions over the course of three defined periods¹⁷⁹ In particular, in this study, I focused on the prevalent conditions (be it legislation, i.e. family and social policies, expert discourses in the field of psychology, demography, pediatrics, etc., but also societal expectations of women within family and employment) during the three defined periods. I analyzed how individual standards of "good" motherhood and "proper" child care are defined and conceived under these circumstances, in which the interviewed mothers carried out their motherhood projects. Furthermore, I focused on what choices mothers could make in these normative conditions, what choices they considered available to them and realistic in each one period, and whether some of the mothers' personal traits may have bolstered or diminished their ability to make informed choices concerning their motherhood project. The research questions were as follows: What norms did the normative framework of "good" motherhood and "proper" childcare comprise in these three selected periods? How and through what mediators did these norms reach the mothers? Was one of the mediators stronger than others in reinforcing or criticizing the norms? What room for choices with regard to motherhood practice did the mothers have in respective periods? Also, how did the mothers square up with the norms of "good" motherhood in their maternal projects: did they accept, adapt, or reject them? Hence this dissertation should be a contribution to the sociological and theoretical debate on the correlation of norms/discourses and agency, and enrich our sociological knowledge as to how norms are transferred to agents, in what ways norms and discourses do speak to them, and what choices agents are capable of under the normative conditions.

¹⁷⁹ Women who gave birth to and raised their children in the 1950s and 1960s = the first defined period, the first group; women who gave birth to and raised their children in the 1970s and 1980s = the second defined period, the second group; women raising children in the 1990s, i.e. born in the 1970s and 1980s = the third defined period, the third group. The delineation of the period is described in detail in the chapter *Gender Relations (Not Only) under Socialism and the Definitions of Selected Periods*. Also in this chapter, individual periods are defined and delineated with regard to the position of women/men in the family, employment and society.

Discussion on the main findings

At a theoretical level, the dissertation is grounded on three pillars: 1) the primary theoretical backdrop of this study is Michel Foucault's theory of **biopower** and **governmentality** (Foucault 2004, 2005), which emphasizes taking control of life, which, as a result, becomes not only part of scientific knowledge, but life itself is incorporated into political, governmental and bureaucratic apparatuses, through which it is surveilled, controlled, but also manipulated and molded (see also Parusinková 2000; Slepíčková, Šlesingeorvá, Šmídová 2012). Here, I used the concept of governmentality as a tool for analyzing the exercise of power (Foucault 2005), while upholding Foucault's (2005) proposition that governmentality is based on two basic pillars: a) the techniques of power and knowledge go hand in hand; it involves a description of a specific problem, conscious concealment of certain interpretations, etc., which provide tools for describing and processing social reality; b) more subtle interventions of biopower's regulatory mechanisms that are applied at different levels of life, such as family, media, education, but also through institutions such as the police, different levels of politics or legislation (see also Lupton 1997). The theory of biopower and governmentality was used in this study to reveal how and by what tools or processes normative frameworks and individual norms of "good" motherhood are established and constructed, in what ways mothers are disciplined and manipulated by these, and how individual norms of "good" are employed by women alone in their maternity projects.

2) **agency and the question of agents' free choice** in a specific context and conditions— I draw from Sen (1995 and 1999), who puts to use the capabilities approach to analyze agency in a specific context and conditions, having defined competence as a product of the intersecting of an individual's characteristics and external conditions in which a given person finds themselves. Sen (1995), as well as feminist studies following up on his work (Hobsón, Fáhlen 20009; Hobsón, Fáhlen, Takács 2011), emphasizes that in an analysis it is important to focus not only on how conditions impact individuals in their decisions (i.e. what one can do and who one can become), but it is also crucial to focus on whether an individual feels entitled to make certain choices. The capabilities theory is one of the tools I used in my dissertation to see what choices the mothers felt they were capable of making in their motherhood project given their normative context and circumstances, and what choices they perceived as attainable.

3) **intersectionality and situated agency**: this analytical tool allowed me to take into account the different possibilities on the part of individuals to make conscious and informed

choices, which are determined by the intersection of their personal characteristics. I proceeded from the assumption that an agent is always limited by what norms they have a chance, based on their dispositions, of accepting and fulfilling (Sen 1999, Elder-Vass 2012). This is why I focused on how the mothers' personal characteristics (socioeconomic status, educational level, income, geographical situation) intersect, creating specific conditions for these mothers to be capable of certain choices. I then observed whether any of their personal characteristics or interactions allow the women to make certain choices or hinder their making such choices that are in accordance with or in conflict with the norms of "good" motherhood.

Expert/informal and family-based knowledge/mothers as agents—congruous and conflicting

In this study, I focused on how communication partners worked with the norms of "good" motherhood in their narratives, and how these norms reflected in their motherhood projects. Body-related levels of maternal care practice—namely pregnancy, child delivery, and breastfeeding—were areas in which the analysis of narrative interviews revealed, firstly, the heavy insinuation of expert knowledge into maternal projects, and secondly, they involved levels of maternal care practice where with each new period the mothers' narratives stressed additional (often disciplinary) sources of information, such as the communication partners' mothers, friends, and other females in the family. Also, interpretive discrepancies between informal/intergenerational knowledge and expert knowledge were also evident in the mothers' narratives. With the first period characterized by the development of medicine, including obstetrics, child delivery was heavily medicated and under the control of experts in the field of obstetrics and gynecology (Rivkin - Fish 2005). The strong anchoring of pregnancy and child delivery by means of expert (medical) knowledge was also reflected in the very narratives of the women in the first group. Both general statements, with respect to doctors advising women as to what is good/bad for them or what they should/should not do, and very specific statements, about doctors advising these pregnant women to exercise and training them how to handle a newborn and providing information on the diet during the first year of a newborn's life, show that medical knowledge was not only an important source of information for the women in the first group, but the latter often followed the given advice as well. There was clear positive rhetoric regarding medical care during pregnancy and childbirth in the narratives of the mothers in the first group, as these mothers considered doctors to be a good-quality and correct source of information, and positively valued the medical care they received in maternity hospitals (often comparing their experience with child delivery with what they had been told by their

mothers with respect to births in the bygone years, and with gratitude that they had the opportunity to give birth safely in hospital and that the course of child delivery and their unborn child was closely watched by medical staff). The visible transfer of medical knowledge into the experience of childbirth and pregnancy over the course of maternity projects may have been influenced by some degree of tabooization of maternal body related topics—since many mothers from the first group stated that neither their own mothers nor other women talked to them about childbirth or pregnancy. This is probably why for these women the medical authority had become a relevant (if not the only) source of information on childbirth and pregnancy. Their statements thus show that in the first period pregnancy and child delivery were purely under the control and supervision of doctors, and they as mothers-to-be did not have any possibility whatsoever to intervene, say, in childbirth in any way. To some extent, they, too, accepted this passive role. However, it is important to emphasize here that the lack of information may have been the trigger that pushed them to take on the role of a passive mother-to-be. While the practical and everyday care for the newborn after arriving from the maternity hospital was the actual moment when the women from the first group began to deviate in some respects from the types of behaviour recommended and advised by medical staff, and when their mothers' advice (or other women's advice in the family) was mentioned apart from that of doctors. Of course, the influence of their mothers' opinions on communication partners was due to the fact that the young families usually lived together with their parents, so that the grandparents were present in the upbringing of children for up to several years. The topic of breastfeeding was a moment for the mothers from the first group when in the narratives there arose a tension between their mothers' informal knowledge and the expert knowledge: doctors (both pediatricians and doctors in maternity hospitals) tended to recommend ready-made infant nutrition (Šráčková 2004a), which was supported by the then legislation, not allowing for long-term breastfeeding given maternity leave of just 18 weeks, and/or deficient living conditions which might impact the quality of maternal milk (which contradicted the notion of a "healthy and strong population" (see Hašková, Dudová 2020)). The communication partners' / mothers, on the other hand, would recommend breastfeeding for as long as possible, as that was precisely their own lived experience, which they perceived positively. The communication partners' feelings resonated with their mothers' opinions (or that of other women in the family), who encouraged them to breastfeed, and so they built their maternal project on the advice and lessons of their own mothers, and thus became active agents who proceeded with their maternal projects, and in doing so, contravened the expert advice and guidance in breastfeeding. Another situation where the mothers from the first group diverged from expert knowledge was the

decision as to when to return to work (as several mothers from the first group stayed at home beyond the 18 weeks set by legislation). Many of them did not embrace the norm which establishes collective care as the "proper" form of childcare¹⁸⁰, but instead stayed at home or, after a few years, entrusted grandparents with childcare. The rhetoric with which the mothers justified their decision to stay home longer or leave their children with grandparents—in other words, a decision contrary to the expected norm—was based on the child's interest, health, and well-being (considering aspects such as high sickness rate of children in crèches, the problem of having to get up early or use public transport). The circumstances in which mothers in the first group took their decisions (the length of maternity leave stipulated in legislation, doctors' emphasis on artificial infant nutrition or the emphasis on collective child care, the mothers' informal knowledge and motivation to continue breastfeeding as long as possible, availability of grandparental care) made some of the choices possible and realistic in the mothers' eyes, and so the mothers felt capable also to choose options that were in conflict with the norms of "good" motherhood based on expert discourse prevalent in the first defined period. This discussion of the norms of "good" motherhood over the course of the first period, including how the mothers reflected these norms in their narratives (e.g. their integration of informal/family-embedded knowledge into maternal projects), showed that the first period is marked by the normative framework of "a child's best interest, well-being, and happiness." However, the analysis also showed that there was a significant difference between what expertise—on which policy decisionmaking and legislation are based—determines to be the path to a child's well-being and happiness and what paths mothers end up choosing to advance a child's well-being and happiness. Clearly, the norms based on expert discourses, legislation, etc., associate children's well-being and happiness with collective care, where the child is to be placed very early, and mothers are motivated to participate in ensuring children's well-being and happiness through their work and building of socialism, which shall ensure peace and prosperity for their children and themselves. In contrast, the lived experience of women voiced in the narratives of the communication partners shows that in order to ensure the well-being and happiness of the child, the women in the first group chose the path of home and family

¹⁸⁰ Statistics show that although employment was increasing after 1948, i.e. the emancipation project in the area of women's employment was successful, at times when women had small children their employment fell slightly (Wagnerova 2017), and also public opinion polls (see Srb, Kucera 1959) make evident the distrust of the mothers in the first group towards collective care. Haskova (2007) shows that the mothers whose children were born between 1960 and 1969 most often spent at home one year (61%), and the percentage of women who were at home longer was not negligible (17% of all mothers were at home for 25-36 months and 15% of mothers for 13-24 months).

care, staying longer in the household, and so they were more inclined towards maternal and family care as the path which would secure that happiness for their children.

The second period was characterized by changes in family and social policies (extension of maternity leave and so-called additional maternity leave). Widely discussed in expert debates was the topic of declining birth rates (the State Population Commission was established to seek possible solutions concerning not only maternity leave but also housing policy and/or psychology and the issue of collective childcare facilities). Discourse criticizing the early separation of the child from the mother was also increasingly resonating in expert debates (Dudová, Hašková 2010). There were also changes in the field of obstetrics—for example, some maternity hospitals, especially in large cities, introduced rooming-in (see Fendrychová et al. 2009). Next, after 1968, informal relationships within the family and the immediate circle of friends gained importance. These circumstances ushered in changes in the norms that comprise the normative frameworks of good motherhood. The content and secondary analyses of data corpora revealed that the second period was also characterized by the normative framework of "the child's best interests"; however, by one which now contained different norms of "good" motherhood than in the first period and which manifested itself in expert debates (see psychopediatric discourse that criticizes the early placement of children in preschool childcare institutions, the early separation of the child from the mother (Hašková, Dudová 2010)); through changes in the area of family and social policies (e.g. extension of maternity leave and so-called additional maternity leave¹⁸¹ (Havelková 2015), but also through changes in housing policy, which supported families with children and gave them preferential treatment in the redistribution process (Šmídová 2012)). Family and maternal care came to the fore, with the child's interest gradually becoming dominant. Even in the popularizing periodical *Vlasta*, there appeared articles that explicitly defined family care as the core foundation for raising children, while viewing institutional care as its supplement. Unlike the first group of mothers, who saw childcare expertise as essential for their motherhood project, in the second period, childcare expertise is subject to greater discussion and criticism from the mothers (e.g. they talked about advice and guidance they obtained by reading a book or in the maternity hospital, such as breastfeeding after 3.5 hours, but many of them stated they did not stick to this schedule

¹⁸¹ Hašková (2011a) shows that throughout the second period the number of months women spend caring for children at home increases—in the years 1957 through 1974 most women stayed at home for 0-12 months (39%), and 13-24 months (37%), in the years 1975 through 1979 most women stayed at home for 0-12 months (27%), 13-24 months (35%), and 25-36 months (25%), in the years 1980 through 1989 most women stayed at home for 13-24 months (36%) and 25-36 months (36%), and in the years 1990 through 1999 most women stayed at home for 25-36 months (43%), and for 37 months or more (27%).

anyway, but instead observed when the child was really hungry, and did not necessarily wake him or her up just to keep 3.5-hour intervals). Their narratives also reflected the detabuization of topics such as childbirth, pregnancy, or breastfeeding, as the women in the second group stated they also obtained information (apart from their mothers and/or other females in the family) from friends and/or colleagues at work, which the women in the first group never brought up. Expert sources in the second period were thus subjected to much greater comparison making to the lived experiences of other women, and in some respects, the communication partners were guided by the shared experiences of other mothers rather than medical advice. The rhetoric mentioning the child's individuality, the fact that each child is different, that one must get to know him/her, and be guided by what s/he needs, etc., also begins to emerge in the narratives of these mothers from the second group. The predominant normative framework of the second period, i.e. the normative framework of "best interests of the child," was also reflected in the women's narratives: they, too, emphasize maternal (or family) care, and in doing so mirror the norm that at a certain point in her life biography, she should withdraw from work primarily to direct her energy to childcare and upbringing, while it is expected that after some time she will return back to work and direct her energy toward the latter. The rhetoric in which mothers placed the child's needs at the center of their interest to be able to cater to the child's individuality over the course of his/her psychological or physical development was employed strikingly more in the narratives of the mothers whose higher socio-economic status enabled them to do so. Already in the second period, motherhood projects begin to differentiate, primarily on the basis of their spouse's income and employment status. Those communication partners, whose husband had a high income and a respected standing in their work field, had a much larger range of options to choose from. In addition to the normative frameworks, what further had an impact on the choices and decisions of mothers were the living, financial, social, and gender conditions. Either the conditions were so favourable that they opened up a much wider range of choices and opportunities to the mothers, or they were not favourable and rather limited their choices.

The third period was marked by the women's intensive connection with care, with the rhetoric of maternal instincts and the naturalness of caring skills in women, who are considered to be the ones responsible for the proper development and upbringing of the child. Arguments based on the rhetoric of naturalness begin to emerge in both expert and lay debates already in the second period, but in the third period it is used with greater intensity, not only by experts but also by political representation. The normative framework of "good" motherhood thus contains norms expecting women to stay in the household caring for children for at least three

years, as well as norms that establish women as the best caregivers on the grounds of innate caring skills. The narratives of the mothers from the third group exhibited a significant differentiation of life trajectories, which also affected the mothers' situated agency, i.e. how personal characteristics (socioeconomic status) and outside circumstances allowed or limited the mothers in their choices, options and decision-making related to their motherhood projects. The main thematic line that spanned all the accounts narrated by the mothers from the third group was the rhetoric of the naturalness of maternal care and instincts. The rhetoric of "somehow I know what to do," "I follow my intuition," or "I naturally know what to do." It was precisely the area of childbirth which was one of the areas of a motherhood project where women reflected on strong tensions between expert (medical) knowledge and their own choices/ their informed choices¹⁸². With some, the rhetoric of naturalness also came up when evaluating their childbirth that did not go according to their expectations, and so in their narratives there appeared arguments such as "I failed as a mother" or "remorse owing to an unnatural childbirth" which show how failure to meet the normative expectations pertaining to natural maternal care (in this case a natural childbirth) triggers a feeling of inadequacy in mothers since they were not able to meet that norm. And similarly, in the third group, the topic of breastfeeding was again an area where there was tension between expert knowledge and women's agency. Just like in the second period, the mothers reflected on the fact that breastfeeding was enveloped by certain normative expectations (breastfeeding after every 3.5 hours), but they also mentioned new normative expectations such as to continue breastfeeding for as long as possible, the nursing supervision at the postpartum ward and assistance with the first breastfeeding stint, helping the mothers to initiate breastfeeding in the first place. Those communication partners who decided to stop breastfeeding after a few weeks encountered strong opposition to their decision from doctors and were pushed to breastfeed for as long as possible, compared to previous groups¹⁸³. Hence the new experience of the mothers from the third group has to do with the need to prepare for greater resistance to their decisions on the part of medical institutions. In some cases, it was the informal knowledge of the communication partners' mothers that helped them to overcome the resistance and that became not only a source of support in a situation where the communication partners refused to obey the norm, but also

¹⁸² This tension was especially noticeable in women who gave birth in the second half of the 1990s and beyond. On the other hand, those who gave birth in the early 1990s and the maternity hospital was in a small town described the experience with socialist obstetrics, e.g. the separation of mother and child immediately after birth, the ban on visitors.

¹⁸³ Conversely, the women in the second group, when breastfeeding was beginning to be emphasized by doctors, stated they had been prescribed artificial infant nutrition and that no one had bothered to look for the reasons why breast milk then stopped producing, nor extended advice on how to reinstate breastfeeding again.

a source of information on how to go about it. In this particular situation, the socio-economic status of women did not matter much (e.g. the fact that they had more resources available to them which are an alternative to the promulgated medical knowledge, or that given their higher educational background they affirmed more interest in books and expertise); instead, the family became a pillar of resistance, especially the mother.

The topic of returning to work after maternity/parental leave was a moment when the socio-economic status played a more pronounced role. The most significant was the difference between two categories of the mothers from the third group—the first category consisted of women with lower educational background, from small towns and villages, who defined work primarily as a source of income, and the second category of women with higher educational background, from larger cities, who defined work as the source of self-realization. The first category met the norm of staying in the household for 3 years and placing their child in kindergarten after 3 years, the second category stayed at home for a few weeks to months before returning to a (full-time or part-time) employment arrangement, using a (private) crèche or nursery or hiring a nanny (the family's income made this possible). And yet, what the narratives of both categories of mothers had in common was the rhetoric of "I do it for the well-being and happiness of my children" (with the first category it was full-time maternal care, while with the second group women returned to work, but affirmed that over the weekends they only spent time with children and took care of them with love and eagerness since they could also devote themselves to work, which was a source of self-fulfillment for them; some of them stated they were happier this way, and better mothers than if they had just stayed at home). Another common feature of the accounts of the mothers from the third group was the constant justification and explanation of their decisions as to how to combine their motherhood project with other projects, mostly work-related ones. The topic of differentiation of life projects, work-related projects, and motherhood projects on the one hand, and the constant justification and explanation of the mothers' own positions and decisions show that the mothers from the third group had much more space in which to make choices and take decisions (see discussion of the influence of socioeconomic status and the mothers' return to work, where one can see a limited or wide space for possible choices on the part of the mothers). On the other hand, the rhetoric of self-justification indicates the existence of strong norms that diminish the space for choice and capability of taking certain choices for all mothers in the third period, regardless of their socio-economic status. Based on the analysis of the rhetoric that the mothers used in their accounts, I identified a dominant and strong normative framework which had always been at the center of the rationalizations explaining why these mothers decided in a certain way, namely

a relatively uniform normative framework: to spend as much time with children as possible, to see to their development and progress, the child's well-being and happiness, to be active in finding information on how to secure such well-being and happiness for children, always to put the child and his/her needs first, before any other activities or interests. For the purposes of my analysis, I named it the "intensive motherhood framework," for the individual norms and normative expectations correspond to the definition of intensive motherhood (see Hays 1996)¹⁸⁴, which is also reflected in the reality of Czech women and mothers, as their stories have shown. Women as agents thus found expression within the context of this dominant framework in how they fulfil this norm and how their socio-economic status and surrounding conditions allow them to legitimize their choices, yet they are still limited in their choices and decisions by this normative framework, and therefore agency freedom is thus lessened. This indicates that in the third period the disciplinary element of biopower disappeared giving way to one all-encompassing and dominant framework (= spending as much time as possible with children, taking care of their development and progress, and putting the child and his/her needs first, before all other activities or interests), which gets so internalized by these women and mothers that the disciplinary power is replaced by self-control and self-regulation (Foucault 1999). This is manifested in the rhetoric of constant self-justification and clarification of one's own standpoints. At the same time, this predominant normative framework is promoted by professional and public discourses—see the analysis of narratives about childbirth and pregnancy, where the mothers from the third group stated they had either accepted medical discourse that affected pregnancy and childbirth, or some of these mothers explicitly defied that medical discourse, describing their approach to pregnancy and child delivery as an alternative one (bonding, selection of both maternity hospital and staff so that their concerns about natural childbirth are respected, etc.), which also structured their motherhood project (gluten-free methods, ring slings or a family bed). Although in their narratives the alternative discourse was described as defying the medical discourse norms, it led them to the same goal as the medical discourse, i.e. to fulfil the main normative framework aimed at the child's well-being and happiness, which should be at the centre of the woman's interest. The alternative discourse is a substitute for the medical discourse, it did not allow the mothers to act outside the dominant normative framework; even the alternative one aims at the well-being and happiness of the child, the only thing that changes is the paths (norms) that lead to this goal, but it also comprises

¹⁸⁴ Intensive motherhood is defined by Hays as follows: „*child-centered, expert-guided, emotionally absorbing, labor-intensive and financially intensive*“ (Hays 1996: 8).

normative expectations and requires some self-disciplination and internalization of norms on the part of the women.

In the three periods examined, the manifestations of biopower (Foucault 2004 and 2005) therefore gradually change in the context of "good" motherhood and "proper" childcare. In the first period, both biopower techniques were evident, the regulatory one (by way of political decisions, legislation—family and social policies, employment-related legislation) and the disciplinary one (by way of social institutions such as the family, marriage, also the practice of counseling for pregnant women and mothers; regular medical check-ups which the right to child allowance was conditional on, etc.). In the second period, the regulatory power and its manifestations were gradually waning and it was the disciplinary technique of power that gained strength. The narratives of the mothers in the second group show as well that social institutions play an important role in their mother projects (see findings on informal and family relationships, on which women rely much more when making their decisions with respect to their motherhood projects). In contrast, as for the third period, which is marked by more room for choice in different areas of life, the analysis showed that in the context of childcare, choices are made in a comprehensive and broad normative framework of "intensive motherhood" that structures these "free" choices. The analysis of narratives and their rhetoric indicates that mothers do not reflect to such an extent on the regulatory mechanisms or disciplining through social or medical institutions, but the most striking in their narratives was the manifestation of self-regulation and self-discipline.

Literatura

- BADINTER, E. *Materská láska od 17. storočia po súčasnosť*. Bratislava: Aspekt, 1998.
- BADINTER, E. *The Conflict. How Modern Motherhood Undermines the Status of Women*. New York: Henry Holt and Company, 2012.
- BARCELOS, C. A. Producing (Potentially) Pregnant Teen Bodies: Biopower and Adolescent Pregnancy in the USA. *Critical Public Health*. 2014, 24(4) 476–488, <https://doi.org/10.1080/09581596.2013.853869>.
- BARCLAY, L., LUPTON, D. The Experience of New Fatherhood: a Socio-cultural Analysis. *Journal of Advanced Nursing*. 1999, 29(4) 1013–1020, <https://doi.org/10.1046/j.1365-2648.1999.00978.x>.
- BARTÁKOVÁ, H. Women's Status in the Labour Market in the Czech Republic and Other EU Countries. In: Sirovatka, T. a kol. (eds.). *Family, Employment and Social Policy*. Brno: Albert, 2006, s. 203–231.
- BECK, U. *Riziková spoločnosť. Na cestě k jiné moderně*. Praha: SLON, 2004.
- BECKER, G. *Treatside on the Family*. Cambridge. Mass.: Harvard Univ. Press, 1991.
- BELL, A. V. „I'm Not Really 100% a Woman If I Can't Have a Kid“: Infertility and the Intersection of Gender, Identity, and the Body. *Gender and Society*. 2019, 33(4) 629–651, <https://doi.org/10.1177/0891243219849526>.
- BELL, A. V. Overcoming (and Maintaining) Reproductive Difference: Similarities in the Gendered Experience of Infertility. *Qualitative Sociology*. 2015, 38(4) 439–58.
- BERLANT, L. *The Queen of America Goes to Washington City: Essays on Sex and Citizenship*. Durham: Duke University Press, 1997.
- BERTAUX, D. *Biography and Society: The Life History Approach in the Social Sciences*. Beverly Hills, Calif.: Sage Publications, 1981.
- BERTAUX, D, KOHLI, M. The Life Story Approach: A Continental View. *Annual Review of Sociology*, 1984, 10: 2015-237. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.so.10.080184.001243>.
- BUTLER, J. *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York: Routledge, 2011.
- CONRAD, P. Medicalization and Social Control, *Annual Reviews of Sociology*, 18: 209 – 232.
- CORBIN, J., STRAUSS, A. *Základy kvalitativního výzkumu*. Brno: Sdružení podané ruce, 1990.
- ČERMÁK, Z. Migrační aspekty dlouhodobého vývoje Prahy se zvláštním zřetelem k transformačnímu období devadesátých let. *Geografie - sborník České geografické společnosti*. 1999, 104(2) 122–132.
- DEAN, M. *Governmentality: Power nad Rule in Modern Society*. London: Sage, 1999.
- DUDOVÁ, R., KŘÍŽKOVÁ, A., FISCHLOVÁ, D. *Gender v managementu: kvalitativní výzkum podmínek a nerovností v ČR*. Praha: VÚPSV, 2006. Dostupné z: http://praha.vupsv.cz/Fulltext/vz_207.pdf.

- EDLEY, N. Analysing Masculinity: Interpretative repertoires, ideological dilemmas and subject positions. In M. Wetherell, S. Taylor, S. J. Yates (eds.). *Discourse and Data. A guide for analysis*. London: Sage/Open University, 2001, s. 189-228.
- ELDER-VASS, D. *The Reality of Social Construction*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- FENDRYCHOVÁ, J., a kol. *Vybrané kapitoly z ošetrovatelské péče v pediatrii. 2. část - péče o novorozence*. Brno: NCONZO, 2009.
- FIDELIS, M. "A Nation's Strength Lies Not in Numbers." Destalinisation, Pronatalism and the Abortion Law of 1956 in Poland. In: Kraft, C. (ed.). *Geschlechterbeziehungen in Ostmitteleuropa nach dem zweiten Weltkrieg: Soziale Praxis und Konstruktionen von Geschlechterbildern*. Oldenbourg: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 2008, s. 203–216.
- FOUCAULT, M. The Subject and Power. In Hubert L. Dreyfus, Paul Rabinow (eds.). *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Chicago: University of Chicago Press, 1982, s. 208-226.
- FOUCAULT M. *Dějiny sexuality I. Vůle k vědění*. Praha: Hermann & synové, 1999.
- FOUCAULT, M. *Dohlížet a trestat: Kniha o zrodu vězení*. Praha: Dauphin, 1999 [1975].
- FOUCAULT, M. Omnes et Singulatim: Towards a Critique of Political Reason. In: Fabion, J. D. (ed.). *Power: The Essential Works*. London: Allen Lane, 2001, s. 298–325.
- FOUCAULT, M. *Zrození biopolitiky*. Praha: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2004.
- FOUCAULT, M. *Je třeba bránit společnost*. Praha: Filosofia, 2005.
- FREIOVÁ, M. *Východiska rodinné politiky*. Praha: Občanský institut, 1998.
- FUKUDA-PARR, S. The Human Development Paradigm: Operationalizing Sen's Ideas on Capabilities. *Feminist Economics*, 2003, 9 (20-3): 301 – 317.
- FRIEDMAN, A., WEINBERG, H., PINES, A. M. Sexuality and Motherhood: Mutually Exclusive in Perception of Women. *Sex Roles*. 1998, 38 781–800.
- FRIEDMAN, J. What's Wrong with Libertarianism. *Critical Review*. 1997, 11(3) 407–467.
- GITHENS, M. Reproductive Rights and the Struggle with Change in Eastern Europe. In: Githens, M., McBride Stetson, D. (eds.). *Abortion Politics: Public Policy in Cross-cultural Perspective*. New York, London: Routledge, 1996, s. 54–68.
- GHEYLE, N., JACOBS, T. Content Analysis: a short overview. *Internal research note*. Working Paper, 2017, DOI: 10.13140/RG.2.2.33689.31841.
- GIDDNES, A. *Důsledky modernity*. Praha: SLON, 1998.
- GITLIN, T. *The Whole World Is Watching: Mass Media in the Making and Unmaking of the New Left*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1980.
- GOFFMAN, E. *Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience*. New York: Harper & Row, 1974.
- GORDON, L. Voluntary Motherhood; The Beginnings of Feminist Birth Control Ideas in the United States. *Special Double Issue: Women's History*. 1973, 1(3/4): 5-22. DOI: 10.2307/1566477
- GREEN, S. Becoming Responsible. *Journal of Progressive Human Services*. 2006, 17,1: 25 – 43.
- HÁJEK, M., HAVLÍK, M., NEKVAPIL, J. Problém relevance v tematicky orientovaném biografickém interview: případ orálněhistorických životopisných rozhovorů. *Sociologický*

- časopis. 2014, 50(1): 29-56. DOI: <http://dx.doi.org/10.13060/00380288.2014.50.1.32>
- HOŘENÍ SAMEC, T. (ed.), BALOGOVÁ, I., BLAŽEK, J., ŘÍŠSKÝ, J.L., MARKOVÁ VOLEJNÍČKOVÁ R., *Svépomoc v bydlení: minulost! / budoucnost?*. Praha: SOÚ AV ČR, 2019.
- HAKIM, C. *Work-lifestyle Choices in the 21st Century – Preference theory*. New York: Oxford University Press, 2000.
- HAMPLOVÁ, D. Stručné poznámky o ideových přístupech k rodině v období socialismu. In: Mares, A., Horská, P. (eds.). *Česko-francouzský dialog o dějinách evropské rodiny. Cahiers du CEFRES, No 22*. Praha: CEFRES, 2001, s. 107–118.
- HARDING, S. *The Science Question in Feminism*. Ithaca and London: Cornell University Press, 1986.
- HASMANOVÁ MARHÁNKOVÁ, J. Konstrukce normality, rizika a vědění o těle v těhotenství: Příklad prenatalních screeningů. *Biograf*, 2008, (47): 56 odst. Dostupné na adrese <http://www.biograf.org/clanek.php?clanek=v4702>
- HAŠKOVÁ, H., KRÍŽKOVÁ, A. *Průzkum veřejného mínění o postavení mužů a žen na trhu práce*. Praha: SOÚ AV ČR, 2003.
- HAŠKOVÁ, H., KRÍŽKOVÁ, A. Rozhodčí a hráči: vliv socio-ekonomické transformace a evropské integrace na ženské občanské skupiny. In: Hašková, H., Křížková, A., Linková, M. (eds.). *Mnohohlasem. Vyjednávání ženských prostorů po roce 1989*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 2006, s. 81–103.
- HAŠKOVÁ, H., ZAMYKALOVÁ, L. Mít děti – co je to za normu? Či je to norma? *Biograf*. 2006, 40–41: 130 odst.
- HAŠKOVÁ, H. Doma, v jeslích, nebo ve školce? *Gender, rovné příležitosti, výzkum*. 2007, 8(2) 15–26.
- HAŠKOVÁ, H., MAŘÍKOVÁ, H., UHDE, Z. Leave, Allowances, and Facilities: Childcare Past and Present. In: Hašková, H., Uhde, Z. (ed.). *Women and Social Citizenship in Czech Society: Continuity and Change*. Praha: SOÚ AV ČR, 2009, s. 77-139.
- HAŠKOVÁ, H., DUDOVÁ, R. Diskursy, instituce a praxe péče o děti do tří let ve francouzsko-české komparativní perspektivě. *Gender, rovné příležitosti, výzkum*. 2010, 11(2) 36–47.
- HAŠKOVÁ, H. Proměny časování a způsobu návratu matek do zaměstnání. *Gender, rovné příležitosti, výzkum*. 2011a, 12(2) 40–52.
- HAŠKOVÁ, H. Specifika českého refamilizačního modelu. [online]. *Socioweb* [citováno dne 1. 4. 2017]. 2011b. Dostupné z: http://www.socioweb.cz/upl/editorial/download/124_socioweb_5.pdf
- HAŠKOVÁ, H., DUDOVÁ, R. Precarious Work and are Responsibilities in the Economic Crisis. *European Journal of Industrial Relations*. 2017, 23(1) 47–63, <https://doi.org/10.1177/0959680116672279>
- HAVELKOVÁ, H. “Patriarchy” in Czech Society. *Hypatia. Special Cluster on Easter European Feminism*. 1993, 8(4) 89–96.
- HAVELKOVÁ, H. Náměty k diskusi o českém generovém kontextu. In: Knotková-Čapková, B. (ed.). *Ročenka katedry genderových studií FHS UK v Praze 2005-2006*. Praha: Katedra genderových studií FHS UK, 2007, s. 108–124.
- HAVELKOVÁ, H., OATES-LNDRUCHOVÁ, L. Vylvlastněný hlas: Proměny genderové kultury

české společnosti v letech 1948-1989. In: Havelková H., Oates-Indruchová, L. (eds.). *Vyvláštěný hlas: Proměny genderové kultury české společnosti 1948 – 1989*. Praha: SLON, 2015, s. 7–43.

- HAYS, S. *The Cultural Contradictions of Motherhood*. New Haven: Yale University Press, 1996.
- HEITLINGER, A. *Reproduction, Medicine and Socialist State*. New York: St. Martin's Press, 1987.
- HOBSON, B., FAHLÉN, S. Applying Sen's Capabilities Framework to Work Family Balance: within a European Context. Working Paper on the Reconciliation of Work and Welfare in Europe, 2009.
- HOBSON, B., S. FAHLÉN, J. TAKÁCS. Agency and Capabilities to Achieve Work – life balance: a Comparison of Sweden and Hungary. *Social Politics*, 2011, 18 (2): 168 – 198. DOI: 10.1093/SP/JXR007
- HOCHSCHILD, A. Lásky a zlato. Globální řetězce péče. In: Hrubec, M. et al. *Sociální kritika v éře globalizace. Odstraňování sociálně-ekonomických nerovností a konfliktů*. Praha: Filosofia, 2008, s. 107–128.
- HOLMER NADESAN, M. *Governmentality, Biopower, and Everyday Life*. New York: Routledge, 2008.
- HREŠANOVÁ, E. *Kultury dvou porodnic: etnografická studie*. Plzeň: Západočeská univerzita, 2008.
- HREŠANOVÁ, E., HASMANOVÁ MARHÁNKOVÁ, J. Nové trendy v českém porodnictví a sociální nerovnosti mezi rodičkami. *Sociologický časopis*, 2008, 44 (1): 1-25. DOI 10.13060/00380288.2008.44.1.05
- HSIEH, H.F., SHANNON, S.E. Three approaches to qualitative content analysis. *Qualitative health research*, 2005, 15(9) 1277-1288.
- CHARMAZ, K. Grounded Theory. In Smith, J. A. (eds). *Qualitative Psychology: A Practical Guide to Research Methods*. London: Sage Publications, 2005, s. 81-110. <https://doi.org/10.1027/1618-3169.52.1.80>.
- CHODOROW, N. *The Reproduction of Mothering: Psychoanalysis and the Sociology of Gender*. Berkeley: University of Carolina Press, 1987.
- JECHOVÁ, K. Cesta k emancipaci. Postavení ženy v české společnosti 20. století. Pokus o vymezení problému. In: Jechová, K. *Pět studií k dějinám české společnosti*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., 2008, s. 69–129.
- JECHOVÁ, K. Matky a děti, chtěné i nechtěné. In: Tůma, O., Vilímek, T. (eds.). *Opozice a společnost po roce 1984*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., 2009, s. 10–74.
- JECHOVÁ, K. Osvobození domácnosti. *Gender, rovné příležitosti, výzkum*. 2012, 13(1) 52–61.
- JOHNSTON, D., SWANSON, D. H. Constructing the “Good Mother”: The Experience of Mothering Ideologies by Work Status. *Sex roles*. 2006, 54 509–519, <https://doi.org/10.1007/s11199-006-9021-3>.
- KALINOVÁ, L. *Společenské proměny v čase socialistického experimentu: k sociálním dějinám v letech 1945 – 1969*. Praha: Academia, 2007.
- KAPLAN, L. S. Žena ako opatrovatelka: Archetyp, ktorý podporuje patriarchálny militarizmus. *Hypatia*. 1999, 9(2) 123–133.
- KATZ, J. *The Invention of Heterosexuality*. Chicago: University of Chicago Press, 1996.

- KELLY, M. Women's Voluntary Childlessness: A Radical Rejection Of Motherhood?. *Women's Studies Quarterly*, 2010, 37(2): 157-172. DOI: 10.1353/wsq.0.0164
- KICZKOVÁ, Z. Fiktivný rozhovor so Sarou Ruddick. *Aspekt*. 1994, (1) 2–6.
- KICZKOVÁ, Z. „Sociálne materstvo“: koncepcia a príbeh. In: Hanáková, P., Heczková, L., Kalivodová, E. (eds.). *V bludném kruhu mateřství. Mateřství a vychovatelství jako paradoxy modernity*. Praha: SLON, 2006, s. 417–435.
- KICZKOVÁ, Z. Vzájomný vzťah medzi verejnou a súkromou sférou z pohľadu žien. In: Cviková, J., Juráňová, J. (eds.). *Feminizmy pre začiatovníčky: Aspekty zrodu rodového diskurzu na Slovensku*. Bratislava: Aspekt, 2009, s. 156–174.
- KIMURA, A. H. *Hidden Hunger. Gender and the Politics of Smarter Foods*. New York: Cornell University Press, 2013.
- KŘÍŽKOVÁ, A. Nepříliš harmonická realita. Rodičovské kombinace práce a péče v mezích genderové struktury současné české společnosti. *Gender, rovné příležitosti, výzkum*. 2007, 8(2) 60–67.
- KŘÍŽKOVÁ, A., PENNER, A. M., PETERSEN, T. Genderové nerovnosti v odměňování na stejné pracovní pozici: sociální vyloučení žen. *Gender, rovné příležitosti, výzkum*. 2008, 9(2) 55–66.
- KŘÍŽKOVÁ, A., VOHLÍDALOVÁ, M. The Labour Market and Work-Life Balance in the Czech Republic in Historical Perspective. In: Hašková, H., Uhde, Z. (eds.). *Women and Social Citizenship in Czech Society: Continuity and Change*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., 2009a, s. 35–76.
- KŘÍŽKOVÁ, A., VOHLÍDALOVÁ, M. Rodiče na trhu práce: mezi prací a péčí. *Sociologický časopis*. 2009b, 45(1) 31–60, <https://doi.org/10.13060/00380288.2009.45.1.03>.
- KŘÍŽKOVÁ, A., MAŘÍKOVÁ, H., HAŠKOVÁ, H., FORMÁNKOVÁ, L. *Pracovní dráhy žen v České republice*. Praha: SLON, 2011.
- KŘÍŽKOVÁ, A., VOHLÍDALOVÁ, M., POSPÍŠILOVÁ, K., MAŘÍKOVÁ, H. *Aktuální rozdíly v odměňování žen a mužů v ČR. Hlubková analýza statistik a mezinárodní srovnání*. Praha: MPSV, 2017.
- KŘÍŽKOVÁ, A., MARKOVÁ VOLEJNÍČKOVÁ, R., VOHLÍDALOVÁ, M. *Genderové nerovnosti v odměňování. Problém nás všech*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., 2018.
- KŘÍŽKOVÁ, A., POSPÍŠILOVÁ, K., MAŘÍKOVÁ, H., MARKOVÁ VOLEJNÍČKOVÁ, R. *Rozdíly v odměňování žen a mužů v ČR. Pracoviště, zaměstnání, stejná práce a rozklad faktorů*. Praha: MPSV, 2018.
- KUČERA, M. *Populace České republiky 1918-1991*. Praha: Česká demografická společnost, 1994.
- KUCHAŘOVÁ, V. *Ekonomické podmínky sladování rodiny a zaměstnání v České republice a ve Francii. Komparace se zaměřením na kontext potřeb a zájmu o služby denní péče o děti*. Praha: VÚPSV, v.v.i., 2013. Dostupné z: http://praha.vupsv.cz/Fulltext/vz_362.pdf.
- KUSWA, K., ACHTER, P., LAUZON, E. The Slave, the Fetus, the Body: Articulating Biopower and the Pregnant Woman. *Contemporary Argumentation and Debate*. 2008, 29 166–185.
- LASHBROOK, J., Age norms. In D.J. Ekerdt (eds.) *Encyclopedia of Aging*. New York: Macmillan Reference, 2002, s. 40-43.
- LEITNER, S. Varieties of Familialism: The Caring Function of the Family in Comparative Perspective. *European Societies*. 2003, 5(4) 353–375, <https://doi.org/10.1080/1461669032000127642>.

- LUPTON, D. *The Imperative of Health. Public Health and Regulated Body*. London: Sage, 1997.
- LUPTON, D. *Medicine as Culture: Illness, Disease and the Body in Western Societies*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE, 2003.
- MARKOVÁ VOLEJNÍČKOVÁ, R. Mateřská praxe v příbězích matek tří různých generací. *Gender a výzkum / Gender and Research*. 2018a, 19(1) 105–129, <http://dx.doi.org/10.13060/25706578.2018.19.1.407>.
- MARKOVÁ VOLEJNÍČKOVÁ, R. Exploring New Types of Intensive Motherhood in the Czech Republic. *Human Affairs*. 2018b, 28(2) 171–186, <https://doi.org/10.1515/humaff-2018-0014>.
- MAŘÍKOVÁ, H., KRŽÍKOVÁ, A., VOHLÍDALOVÁ, M. *Živitelé a živitelky: reflexe a praxe*. Praha: SLON, 2012.
- MASOPUSTOVÁ, Z., DAŇSOVÁ, P., LACINOVÁ, L. (a kol.). *Jak to mají mámy. Psychologický výzkum mateřství*. Brno: Masarykova univerzita, 2018.
- MAUSHART, S. *The Mask of Motherhood*. New York: Penguin Books, 2000.
- MAYRING, P. Qualitative Content Analysis. *Forum Qualitative Sozialforschung*, 2000, 1(2)
- MAYRING, P. *Qualitative content analysis: Theoretical foundation, basic procedures and software solution*. Klagenfurt, Austria: GESIS Leibniz Institute for the Social Sciences, 2014.
- MISHTAL, J. Irrational Non-reproduction? The ‘Dying Nation’ and the Postsocialist Logics of Declining Motherhood in Poland. *Anthropology & Medicine*. 2012, 19(2) 153–169, <http://dx.doi.org/10.1080/13648470.2012.675048>.
- MOL, A. Lived Reality and the Multiplicity of Norms: A Critical Tribute to George Canguilhem. *Economy and Society*. 1998, 27(2-3) 274–284, <https://doi.org/10.1080/03085149800000020>.
- MUDRÁK, J. Čeští odborníci prokázali, že jesle jsou pro děti nebezpečné. In: Hašková, H., Saxonberg, S. (eds.). *Péče o nejmenší. Boření mýtů*. Praha: SLON, 2012, s. 36–66.
- NEVORAL, J., PAULOVÁ, M. *Výživa kojenců*. Praha: Státní zdravotní ústav, 2004.
- OAKLEY, A. *Becoming a Mother*. London: Martin Roberston, 1979.
- O'REILLY, A. *Mother Matters. Motherhood as Discourse and Practice. Essays from the Journal of the Association for Research on Mothering*. Toronto: Association for Research on Mothering, 2004
- PARUSNIKOVÁ, Z. Biomoc a kult zdraví. *Sociologický časopis*. 2000, 36(2) 131–142.
- PETER, F. Gender and the foundations of Social Choice: The Role of Situated Agency. *Feminist Economics*, 2003, 9 (2-3): 13-32.
- POLÁKOVÁ, O. *Bydlení a bytová politika*. Praha: Ekopress, s.r.o., 2006.
- POTANČOKOVÁ, M. Neplnohodnotné matky? Imperativ dobrej matky a participácie matiek maloletých detí na trhu práce. *Sociologický časopis*. 2009, 45(1) 61–88, <https://doi.org/10.13060/00380288.2009.45.1.04>.
- POSPÍŠILOVÁ, M. Cultural repertoires of the division of labour market and family responsibilities between Slovak entrepreneurial couples and their gendered nature. In Hytti, U., Blackburn, R. and S. Tegtmeier (eds.). *The Dynamics of Entrepreneurial Contexts: Frontiers in European Entrepreneurship Research*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing, 2018, s. 76-97.

- RIVKIN – FISH, M. *Women's Health in Post – Soviet Russia. The Politics of Intervention*. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press, 2005.
- ROMERO, S. *Introducing Interseksionalita*. Cambridge: Polity Press, 2018.
- ROOSALU, T., HOFÄCKER, D. (eds.). *Rethinking Gender, Work, and Care in a New Europe. Theorizing Markets and Societies in the Post-Postsocialist Era*. Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan, 2016.
- ROSE, N. *The Politics of Life Itself: Biomedicine, Power and Subjectivity in the Twenty. First Century*. Princeton, Oxford: Princeton University Press, 2007.
- RUDDICK, S. *Maternal Thinking: Toward a Politics of Peace*. Boston: Beacon Press, 1995.
- SCOTT, H. *Does Socialism Liberate Women? Experience from Eastern Europe*. Boston: Beacon Press, 1974.
- SCOTT, J. W. Gender: A Useful Category of Historical Analysis. *The American Historical Review*. 1986, 91(5) 1053–1075, <http://dx.doi.org/10.2307/1864376>.
-
- SEN, A. Gender Inequality and Theories of Justice. In: Nussbaum, M., Glover, J. (eds.). *Women, Culture and Development*. Oxford: Clarendon Press, 1995, s. 259–273.
- SEN, A. Commodities and Capabilities. New Delhi: Oxford University Press, 1999.
- SEN, A. What Do We Want from a Theory of Justice? *Journal of Philosophy*. 2006, 103(5) 215–238.
- SEVÓN, E. Timing Motherhood: Experiencing and Narrating the Choice to Become a Mother. 2005, *Feminism and Psychology*, 15(4): 461–482. <https://doi.org/10.1177/0959-353505057619>.
- SHIPPS, L. E., CARON, S. L. Motherhood and Sexuality: A 20-year Content Analysis of Sexuality-related Articles in Popular Magazines for Mothers. *Journal of International Women's Studies*. 2013, 14(1) 94–112.
- SIGLEY, G. Chinese Governmentalities: Government, Governance and the Socialist Market Economy. *Economy and Society*. 2007, 35(4) 487–508, <https://doi.org/10.1080/03085140600960773>.
- SLEPIČKOVÁ, L. Neplodnost jeho a neplodnost její: genderové aspekty asistované reprodukce. *Sociologický časopis*. 2009, 45(1) 177–203, <https://doi.org/10.13060/00380288.2009.45.1.08>.
- SLEPIČKOVÁ, L., M. BARTOŠOVÁ. Problematické tranzice k mateřství. *Sociální studia*, 2008, 5, 2: 35–54. <https://doi.org/10.5817/SOC2008-2-35->
- SLEPIČKOVÁ, L., ŠLESINGEROVÁ, E., ŠMÍDOVÁ, I. Biomoc a reprodukční biomedicína: konceptuální inspirace pro český kontext. *Sociologický časopis*. 2012, 48(1) 85–106, <https://doi.org/10.13060/00380288.2012.48.1.04>.
- SMITH, J. L. 'Suitable mothers': Lesbian and Single Women and the 'Unborn' in Australian Parliamentary Discourse. *Critical Social Policy*. 2003, 23(1) 63–88, <https://doi.org/10.1177/026101830302300104>
- SMITH, M. Social regulation of the gender pay gap in the EU. *European Journal of Industrial Relations*, 18(4), 365–380. <http://doi.org/10.1177/0959680112465931>
- SQUIRE, C. Experience-centred and Culturally-oriented Approaches to Narrative. In: M. Andrews, C. Squire, M. Tomboukou (eds.). *Doing Narrative Research*. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore: SAGE Publications, 2008, s. 41–63.
- SÝKORA, L. Gentrifikace: mění se tvář vnitřních měst. In: Sýkora, L. (ed.). *Teoretické přístupy a vybrané problémy v současné geografii*. Praha: Katedra sociální geografie a regionálního

rozvoje PřF UK, 1993.

- ŠLESINGEROVÁ, E. *Imaginace genů: Sociologická perspektiva*. Praha: SLON, 2015.
- ŠMÍDOVÁ, O. Vlastnictví a kvazi-vlastnictví bytů za socialismu a jejich postsocialistická mutace. In: Olivier, A. (ed.). *Původní a noví vlastníci. Cahiers du CEFRES, No 11*. Praha: CEFRES, 1996, s. 115–136.
- ŠPAČKOVÁ, P., POSPÍŠILOVÁ, L., OUŘEDNÍČEK, M. [The Long-term Development of Socio-spatial Differentiation in Socialist and Post-socialist Prague](https://doi.org/10.13060/00380288.2016.52.6.288). *Sociologický časopis*. 2016, 52(6) 821–860, <https://doi.org/10.13060/00380288.2016.52.6.288>.
- ŠPRINCOVÁ, V. Postavení žen v Československu v období 1948 - 1989 v dobových sociologických výzkumech a datech. In: Havelková H., Oates-Indruchová, L. (eds.). *Vyvláštěný hlas: Proměny genderové kultury české společnosti 1948 – 1989*. Praha: SLON, 2015, s. 83–125.
- ŠRÁČKOVÁ, D. Historie kojení I. Praktická gynekologie [online]. 2004,(3) 22–24 [cit. 29. 3. 2015]. Dostupné z: <http://www.medvik.cz/link/bmc04011831>
- ŠRÁČKOVÁ, D. Historie kojení II. Praktická gynekologie [online]. 2004,(4) 26–28 [cit. 29. 3. 2015]. Dostupné z: <http://www.medvik.cz/link/bmc04015450>
- ŠŤASTNÁ, A., PALONCYOVÁ, J. První partnerská soužití českých žen a mužů a rostoucí význam kohabitací. *Gender, rovné příležitosti, výzkum*. 2011, 12(2) 16–29.
- ŠTĚPEK, J. K přidělovým systémům 20. a počátkům 21. století. *Ekonomická revue*. 2008, 11(4) 20–39.
- TARDY, R. W. “But I Am a Good Mom”: the Construction of Motherhood through Health-Care Conversations. *Journal of Contemporary Ethnography*. 2000, 29(4) 433–473, <https://doi.org/10.1177/089124100129023963>.
- TLÁSKAL, P. Historie a současnost počáteční dětské výživy. *Pediatr pro praxi*. 2008, 9(2) 86–92.
- THOMSON, K., R., HADFIELD, L., SHARPE, S. *Making Modern Mothers*. Bristol: The Policy Press, 2011.
- UHDE, Z. From Women’s Struggles to Distorted Emancipation: The Interplay of Care Practices and Global Capitalism. *International Feminist Journal of Politics*. 2016, 18(3) 390–408, <http://dx.doi.org/10.1080/14616742.2015.1121603>.
- UHDE, Z. K feministickému pojetí péče jako kritické kategorie sociální nerovnosti. *Sociologický časopis*. 2009, 45(1) 9–29, <https://doi.org/10.13060/00380288.2009.45.1.02>.
- VANĚK, M., MÜCKE, P., PELIKÁNOVÁ, H. *Naslouchat hlasům paměti: teoretické a praktické aspekty orální historie*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., 2007
- VIDOVIČOVÁ, L., GREGOROVÁ, E. V. Věkové normy v sociologické perspektive. *Sociální studia*, 2007, 8(2): 34–42.
- VIDOVIČOVÁ, L. *Stárnutí, věk a diskriminace - nové souvislosti*. Brno: Masarykova univerzita, 2008.
- VODOCHODSKÝ, I. Patriarchát na socialistický způsob: k genderovému řádu státního socialismu. *Gender, rovné příležitosti, výzkum*. 2007, 8(2) 34–42.
- VODOCHODSKÝ, I., KLVAČOVÁ, P. Normativní podoby manželství v předlistopadové populárně-naučné literatuře. In: Havelková H., Oates-Indruchová, L. (eds.). *Vyvláštěný hlas: Proměny genderové kultury české společnosti 1948 – 1989*. Praha: SLON, 2015, s. 207–243.

- VOHLÍDALOVÁ, M. Jeho a její pohled: Střídavá péče z perspektivy matek a otců. *Gender, rovné příležitosti, výzkum*. 2014, 15(1): 29-40. DOI: 10.13060/12130028.2014.15.1.99
- WELLS, J. The Role of Cultural Factors in Human Breastfeeding: Adaptive Behaviour or Biopower? *Human Ecology Special Issue*. 2006, (14) 39–47.
- WENGRAF, T. *Qualitative Research Interviewing: Biographic Narratives and Semi-structured Methods*. Sage: London, 2001.
- WITZEL, A. The Problem-Centered Interview.“ [online]. *Forum: Qualitative Social Research*, 2000, 1(22). Dostupné z: <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0114-fqs0001228>.
- WITZEL, A., KUEHN, A. Using a Text Databank in the Evaluation of Problem-Centered Interviews [online]. *Forum: Qualitative Social Research*, 2004, 1(3). Dostupné z: <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0114-fqs0003183>.
- WITZEL, A., REITER, H. *The Problem-Centered Interview: Principles and Practice*. London: SAGE Publications, 2012. DOI://dx.doi.org/10.4135/9781446288030.
- WHITE, M.D., MARSH, E.E. Content analysis: A flexible methodology. *Library trends*, 2006, 55(1) 22-45.
- WOLCHIK, S. L. 1983. The Scientific-technological Revolution and the Role of Specialist Elites in Policy-making in Czechoslovakia. In: Sodaro, M. J., Wolchik, S. L. (eds.). *Foreign and Domestic Policy in Eastern Europe in the 1980s*. London: The Macmillan Press, s. 111–132.

Textový korpus k sekundární analýze dobových sociálněvědních výzkumů a studií (rok vydání 1948-1989)

- BAUEROVÁ, J. Vznik a vývoj rodiny a její funkce v socialistické společnosti. *Sociologický časopis*. 1979, 15(3/4) 266–281.
- BAUEROVÁ, J., BÁRTOVÁ, E. *Proměny ženy v rodině, práci a ve veřejném životě*. Praha: Svoboda, 1987.
- BIRGUS, J. Několik připomínek porodníka k problému nechtěných těhotenství. *Československá gynekologie*. 1979, 44(1) 69–76.
- ČÁKIOVÁ, E. *Stručná zpráva z výzkumu Rodina a děti*, Praha: KVVM FSÚ, 1977.
- ENGELS, F. *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu*. Praha: Svoboda, 1949
- FIŠER, J., KLÍMOVÁ, M., SELNEROVÁ, J., GREGOR, D. *Základy rodinného života*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1984.
- FIŠEROVÁ, V., FIŠERA, I. 1966. Rodina ve struktuře socialistické společnosti. In: Machonin, P. *Sociální struktura socialistické společnosti*. Praha: Svoboda, s. 566–583.
- FUKALOVÁ, D. Znovu k problematice interrupčních komisí. *Československá gynekologie*. 1979, 44(10) 752–754.
- HÁKOVÁ, L. Ženy v sociální struktuře naší společnosti. In: Machonin, P. *Sociální struktura socialistické společnosti*. Praha: Svoboda, 1966, s. 547–564.
- HÁKOVÁ, L. Úvaha a podněty k chápání společenských funkcí ženy. *Sociologický časopis*. 1970, 6(5) 436 – 448.
- HAVRÁNEK, F. *Interruptio Graviditatis*. Praha: Avicenum, Státní zdravotnické nakladatelství, 1982.

- HEITLINGER, A. Marxist Theory of Domestic Labour and Reproduction of Labour Power. In: *Women and State Socialism*. London: Palgrave Macmillan, 1979.
- HEITLINGER, A. *Reproduction, Medicine and the Socialist State*. London: Palgrave Macmillan, 1984.
- ILLNER, M. K sociálním stránkám pražské migrace. In: *Migrace do velkoměst. Acta Demographica V*. Praha: Výzkumný ústav sociálně ekonomických informací a československé demografické společnosti při ČSAV, 1982, s. 185–200.
- ŠVARCOVÁ, H., PROKOPEC, J. Mladá manželství v Československu ve světle výzkumu. *Sociologický časopis*. 1969, 5(5) 496–507.
- JUREČEK, Z. Velikost a struktura domácností a rodin. *Demografie*. 1963, 3(2) 193–206.
- KOBYLKOVÁ, V. a kol. *Názory občanů na prohlubování rovnoprávného postavení žen v Československu a na výchovu k manželství a rodičovství*. Praha: ÚVVM, 1987.
- KOHOUT, J., VANČURA, J. *Praha 19. a 20. století. Technické proměny*. Praha: SNTL, 1986.
- LANGMEIER, J., MATĚJČEK, Z. *Psychická deprivace v dětství*. Praha: Avicenum, 1974.
- MATĚJČEK, Z., DYTRYCH, Z., SCHÜLLER, V. Pražská studie o dětech z nechtěného těhotenství. *Psychológia a patopsychológia dieťaťa*. 1976, 10(3) 229–246.
- MATULOVÁ, N¹⁸⁵, JAROŠOVÁ, H. *Žena v dnešní rodině*. Praha: Mladá fronta, 1976.
- MRKVIČKA a kol. *Škola pro snoubence a novomanžele*. Praha: Avicenum, 1976.
- NOVÁK, T. Spolupráce manželských a předmanželských poraden se soudy v Jihomoravském kraji v prevenci rozvodovosti. *Socialistická zákonnost*. 1979, 229.
- PLZÁK, M., FRÝBLOVÁ, Z. *K lásce připraven*. Praha: Naše vojsko, 1979.
- PLZÁK, M., FRÝBLOVÁ, Z. *K manželství připraven*. Praha: Naše vojsko, 1980.
- PROKOPEC, J. Zkušenosti interrupčních komisí a současná prováděcí praxe zákona o umělém přerušení těhotenství. *Demografie*. 1963, 5(3) 242–247.
- SCHILLER, M., FLÉGL, V. Několik poznámek k zákonu o právu rodinném. *Socialistická zákonnost*. 1961, 177–181.
- SRB, V., KUČERA, M. *Výzkum o rodičovství 1959*. Praha: Státní statistický úřad, 1959.
- STÍBALOVÁ, B. Služba a volný čas. *Plánované hospodářství*. 1965, 11.
- SZCZEPANŠKI, J. *Základní sociologické pojmy*. Praha: NPL, 1966.
- ŠOLCOVÁ, M. *Rodina a její funkce v socialistické společnosti*. Praha: Horizont, 1976.
- ŠOLCOVÁ, M. *Postavení ženy v socialistické společnosti*. Praha: Horizont, 1984.
- VOTRUBEC, C. *Praha – zeměpis velkoměsta*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1965.

¹⁸⁵ Jedná se o pseudonym Jiřiny Šiklové.

Textový korpus k sekundární analýze současných sociálněvědních studií (rok vydání 1989 a dál)

- DUDOVÁ, R. *Interrupce v České republice: zápas o ženská těla*. Praha: SLON, 2012.
- DUDOVÁ, R. Interrupce v socialistickém Československu z foucaultovské perspektivy. *Gender, rovné příležitosti, výzkum*. 2009, 10(1) 25–36.
- HAŠKOVÁ, H., SAXONBERG, S. (EDS.), MUDRÁK, J. PÉČE O NEJMENŠÍ. BOŘENÍ MÝTŮ. PRAHA: SLON, 2012. HAŠKOVÁ, H., UHDE, Z. *Women and Social Citizenship in Czech Society: Continuity and Change*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., 2009.
- HAŠKOVÁ, H., KRŽÍKOVÁ, A., LINKOVÁ, M. (EDS.). Mnohohlasem. Vyjednávání ženských prostorů po roce 1989. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 2006.
- HAŠKOVÁ, H., DUDOVÁ, R. Selective Pronatalism in Childcare and Reproductive Health Policies in Czechoslovakia. *The History of the Family* (online first). 2020, <https://doi.org/10.1080/1081602X.2020.1737561>.
- HAVELKOVÁ, B. Genderová rovnost v období socialismu. In: Bobek, M., Molek, P., Šimíček, V. (eds.). *Komunistické právo v Československu. Kapitoly z dějin bezpráví*. Brno: Mezinárodní politologický ústav, Masarykova univerzita, 2009, s. 179–206. Dostupné z: <http://www.komunistickepravo.cz>.
- HAVELKOVÁ, B. The Three Stages of Gender in Law. In: Havelková, H., Oates-Indruchová, L. (eds.). *The Politics of Gender Culture under State Socialism. An Expropriated Voice*. London, New York: Routledge, 2014, s. 31–57.
- HAVELKOVÁ, B. *Gender Equality in Law. Uncovering the Legacies of Czech State Socialism*. Oxford: Hart Publishing, 2017.
- HAVELKOVÁ, H., OATES-INDRUCHOVÁ, L. (eds.). *Vyvlastněný hlas: Proměny genderové kultury české společnosti 1948 – 1989*. Praha: SLON, 2015.
- LIŠKOVÁ, K. Perverzní sex a normální gender. Normalizační sexuologie promlouvá o sexu a genderu. *Gender, rovné příležitosti, výzkum*. 2012, 13(2) 40–49.
- LIŠKOVÁ, K. *Sexual Liberation, Socialist Style Communist Czechoslovakia and the Science of Desire, 1945–1989*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.
- MOŽNÝ, I. *Proč tak snadno. Některé rodinné důvody sametové revoluce*. Praha: SLON, 2009.
- POTANČOKOVÁ, M. Konštrukcia plánovaného rodičovstva v období štátneho socializmu v bývalom Československu. *Gender, rovné příležitosti, výzkum*. 2007, 8(2) 27–34.
- RÁKOSNÍK, J., ŠUSTROVÁ, R. *Rodina v zájmu státu. Populační růst a instituce manželství v českých zemích 1918 – 1989*. Praha: NLNL, s.r.o., 2016.
- WAGNEROVÁ, A. Emancipace a vlastnictví. *Sociologický časopis*. 1995, 31(1) 77–84.
- WAGNEROVÁ, A. *Žena za socialismu. Československo 1945 – 1974 a reflexe vývoje před rokem 1989 a po něm*. Praha: SLON, 2017.
- WEST, S., ZIMMERMAN, D. H. Doing Gender. *Gender and Society*. 1987, 1(2) 125–151.

Analyzovaná čísla časopisu Vlasta (rok vydání 1947 – 2000)

Vlasta. Praha: Mona, 1947, č. 1. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1947, č. 2. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1947, č. 3. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1947, č. 4. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1947, č. 5. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1947, č. 6. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1947, č. 7. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1947, č. 8. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1947, č. 10. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1947, č. 12. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1947, č. 13. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1947, č. 17. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1947, č. 18. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1947, č. 19. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1947, č. 20. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1947, č. 25. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1947, č. 26. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1947, č. 29. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1947, č. 35. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1947, č. 39. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1947, č. 47. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1947, č. 48. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1947, č. 49. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1948, č. 3. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1948, č. 7. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1948, č. 8. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1948, č. 10. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1948, č. 17. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1948, č. 23. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1948, č. 26. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1948, č. 28. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1948, č. 29. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1948, č. 33. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1948, č. 37. ISSN 0139-6617

Vlasta. Praha: Mona, 1948, č. 40. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1948, č. 43. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1948, č. 49. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1948, č. 52. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1949, č. 1. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1948, č. 7. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1948, č. 12. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1948, č. 13. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1948, č. 18. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1948, č. 19. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1948, č. 24. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1948, č. 25. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1948, č. 28. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1948, č. 35. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1948, č. 37. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1948, č. 39. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1948, č. 40. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1949, č. 1. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1949, č. 7. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1949, č. 12. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1949, č. 13. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1949, č. 18. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1949, č. 19. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1949, č. 24. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1949, č. 25. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1949, č. 28. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1949, č. 35. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1949, č. 37. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1949, č. 39. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1949, č. 40. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1950, č. 3. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1950, č. 4. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1950, č. 6. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1950, č. 8. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1950, č. 10. ISSN 0139-6617

Vlasta. Praha: Mona, 1950, č. 16. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1950, č. 17. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1950, č. 19. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1950, č. 21. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1950, č. 25. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1950, č. 34. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1950, č. 35. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1950, č. 36. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1950, č. 46. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1950, č. 50. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1951, č. 1. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1951, č. 4. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1951, č. 6. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1951, č. 7. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1951, č. 9. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1951, č. 10. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1951, č. 13. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1951, č. 22. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1951, č. 25. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1951, č. 28. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1951, č.35. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1951, č. 36. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1951, č. 38. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1951, č. 44. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1951, č. 46. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1952, č. 1. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1952, č. 2. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1952, č. 6. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1952, č. 8. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1952, č. 11. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1952, č. 13. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1952, č. 14. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1952, č. 15. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1952, č. 25. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1952, č. 40. ISSN 0139-6617

Vlasta. Praha: Mona, 1952, č. 43. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1952, č. 45. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1952, č. 48. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1952, č. 49. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1952, č. 50. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1952, č. 51. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1955, č. 1. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1955, č. 2. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1955, č. 4. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1955, č. 5. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1955, č. 8. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1955, č. 10. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1955, č. 11. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1955, č. 12. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1955, č. 16. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1955, č. 19. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1955, č. 21. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1955, č. 23. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1955, č. 25. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1955, č. 27. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1955, č. 29. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1955, č. 31. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1955, č. 34. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1955, č. 35. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1955, č. 42. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1955, č. 45. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1955, č. 48. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1955, č. 50. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1955, č. 51. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1956, č. 4. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1956, č. 9. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1956, č. 11. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1956, č. 12. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1956, č. 17. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1956, č. 18. ISSN 0139-6617

Vlasta. Praha: Mona, 1956, č. 19. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1956, č. 22. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1956, č. 23. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1956, č. 24. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1956, č. 34. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1956, č. 36. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1956, č. 42. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1956, č. 43. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1956, č. 44. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1959, č. 4. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1959, č. 6. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1959, č. 21. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1959, č. 23. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1959, č. 28. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1959, č. 39. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1959, č. 42. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1959, č. 47. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1959, č. 51. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1960, č. 2. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1960, č. 3. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1960, č. 4. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1960, č. 5. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1960, č. 7. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1960, č. 9. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1960, č. 11. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1960, č. 15. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1960, č. 20. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1960, č. 21. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1960, č. 27. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1960, č. 28. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1960, č. 29. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1960, č. 30. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1960, č. 31. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1960, č. 35. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1960, č. 36. ISSN 0139-6617

Vlasta. Praha: Mona, 1960, č. 40. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1960, č. 42. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1960, č. 45. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1962, č. 1. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1962, č. 8. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1962, č. 10. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1962, č. 15. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1962, č. 17. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1962, č. 21. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1962, č. 22. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1962, č. 28. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1962, č. 30. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1962, č. 32. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1962, č. 34. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1962, č. 35. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1962, č. 37. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1962, č. 38. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1962, č. 39. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1962, č. 40. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1962, č. 41. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1963, č. 2. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1963, č. 3. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1963, č. 6. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1963, č. 10. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1963, č. 17. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1963, č. 21. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1963, č. 23. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1963, č. 27. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1963, č. 30. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1963, č. 40. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1963, č. 44. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1963, č. 45. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1966, č. 2. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1966, č. 3. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1966, č. 4. ISSN 0139-6617

Vlasta. Praha: Mona, 1966, č. 5. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1966, č. 8. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1966, č. 9. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1966, č. 12. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1966, č. 14. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1966, č. 17. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1966, č. 21. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1966, č. 25. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1966, č. 27. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1966, č. 38. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1966, č. 41. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1966, č. 45. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1966, č. 46. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1967, č. 1. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1967, č. 3. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1967, č. 5. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1967, č. 6. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1967, č. 7. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1967, č. 9. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1967, č. 10. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1967, č. 12. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1967, č. 27. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1967, č. 29. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1967, č. 30. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1967, č. 40. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1967, č. 41. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1967, č. 47. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1968, č. 5. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1968, č. 6. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1968, č. 9. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1968, č. 10. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1968, č. 11. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1968, č. 15. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1968, č. 19. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1968, č. 20. ISSN 0139-6617

Vlasta. Praha: Mona, 1968, č. 21. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1968, č. 22. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1968, č. 25. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1968, č. 30. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1968, č. 37. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1968, č. 40. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1968, č. 45. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1968, č. 48. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1968, č. 51. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1970, č. 1. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1970, č. 2. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1970, č. 3. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1970, č. 4. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1970, č. 7. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1970, č. 8. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1970, č. 9. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1970, č. 10. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1970, č. 11. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1970, č. 12. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1970, č. 13. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1970, č. 14. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1970, č. 15. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1970, č. 16. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1970, č. 17. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1970, č. 18. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1970, č. 19. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1970, č. 21. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1970, č. 22. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1970, č. 23. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1970, č. 24. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1970, č. 25. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1970, č. 26. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1971, č. 1. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1971, č. 3. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1971, č. 7. ISSN 0139-6617

Vlasta. Praha: Mona, 1971, č. 8. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1971, č. 9. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1971, č. 15. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1971, č. 18. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1971, č. 19. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1971, č. 21. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1971, č. 22. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1971, č. 25. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1972, č. 1. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1972, č. 4. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1972, č. 6. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1972, č. 8. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1972, č. 9. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1972, č. 13. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1972, č. 15. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1972, č. 16. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1972, č. 18. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1972, č. 19. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1972, č. 20. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1972, č. 21. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1972, č. 22. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1972, č. 23. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1972, č. 25. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1975, č. 1. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1975, č. 2. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1975, č. 3. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1975, č. 5. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1975, č. 6. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1975, č. 7. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1975, č. 8. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1975, č. 9. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1975, č. 10. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1975, č. 11. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1975, č. 12. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1975, č. 16. ISSN 0139-6617

Vlasta. Praha: Mona, 1975, č. 19. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1975, č. 20. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1975, č. 21. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1975, č. 22. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1975, č. 23. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1975, č. 25. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1975, č. 26. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1976, č. 1. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1976, č. 3. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1976, č. 4. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1976, č. 5. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1976, č. 6. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1976, č. 9. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1976, č. 10. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1976, č. 11. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1976, č. 12. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1976, č. 14. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1976, č. 15. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1976, č. 16. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1976, č. 19. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1976, č. 23. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1976, č. 24. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1976, č. 25. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1977, č. 1. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1977, č. 3. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1977, č. 8. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1977, č. 11. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1977, č. 12. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1977, č. 13. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1977, č. 14. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1977, č. 15. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1977, č. 16. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1977, č. 17. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1977, č. 19. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1977, č. 20. ISSN 0139-6617

Vlasta. Praha: Mona, 1977, č. 21. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1977, č. 22. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1977, č. 23. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1977, č. 26. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1980, č. 1. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1980, č. 2. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1980, č. 3. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1980, č. 4. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1980, č. 6. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1980, č. 7. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1980, č. 8. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1980, č. 9. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1980, č. 10. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1980, č. 12. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1980, č. 13. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1980, č. 14. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1980, č. 15. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1980, č. 16. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1980, č. 18. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1980, č. 19. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1980, č. 21. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1980, č. 22. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1980, č. 24. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1980, č. 25. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1981, č. 2. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1981, č. 3. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1981, č. 4. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1981, č. 7. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1981, č. 8. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1981, č. 9. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1981, č. 10. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1981, č. 13. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1981, č. 14. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1981, č. 15. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1981, č. 17. ISSN 0139-6617

Vlasta. Praha: Mona, 1981, č. 19. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1981, č. 20. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1981, č. 23. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1981, č. 25. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1982, č. 1. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1982, č. 3. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1982, č. 4. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1982, č. 5. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1982, č. 6. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1982, č. 7. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1982, č. 11. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1982, č. 13. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1982, č. 15. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1982, č. 16. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1982, č. 22. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1982, č. 24. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1982, č. 26. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1984, č. 1. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1984, č. 3. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1984, č. 4. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1984, č. 5. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1984, č. 7. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1984, č. 8. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1984, č. 10. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1984, č. 11. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1984, č. 14. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1984, č. 15. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1984, č. 18. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1984, č. 20. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1984, č. 22. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1984, č. 23. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1984, č. 24. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1986, č. 1. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1986, č. 5. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1986, č. 6. ISSN 0139-6617

Vlasta. Praha: Mona, 1986, č. 7. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1986, č. 10. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1986, č. 13. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1986, č. 15. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1986, č. 16. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1986, č. 17. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1986, č. 21. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1986, č. 22. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1986, č. 26. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1987, č. 1. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1987, č. 3. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1987, č. 10. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1987, č. 17. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1987, č. 20. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1987, č. 21. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1993, č. 19. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1993, č. 20. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1993, č. 22. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1993, č. 23. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1993, č. 24. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1993, č. 25. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1993, č. 26. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1993, č. 28. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1993, č. 29. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1993, č. 30. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1993, č. 31. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1994, č. 1. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1994, č. 3. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1994, č. 5. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1994, č. 6. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1994, č. 7. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1994, č. 8. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1994, č. 10. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1994, č. 11. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1994, č. 13. ISSN 0139-6617

Vlasta. Praha: Mona, 1994, č. 16. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1994, č. 17. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1995, č. 18. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1995, č. 20. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1995, č. 21. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1995, č. 22. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1995, č. 23. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1995, č. 27. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1995, č. 31. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1995, č. 32. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1995, č. 33. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Mona, 1995, č. 34. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Sanoma Magazines Praha, č. 1. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Sanoma Magazines Praha, 1998, č. 2. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Sanoma Magazines Praha, 1998, č. 3. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Sanoma Magazines Praha, 1998, č. 4. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Sanoma Magazines Praha, 1998, č. 5. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Sanoma Magazines Praha, 1998, č. 6. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Sanoma Magazines Praha, 1998, č. 7. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Sanoma Magazines Praha, 1998, č. 8. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Sanoma Magazines Praha, 1998, č. 10. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Sanoma Magazines Praha, 1998, č. 11. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Sanoma Magazines Praha, 1998, č. 12. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Sanoma Magazines Praha, 1998, č. 14. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Sanoma Magazines Praha, 1998, č. 15. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Sanoma Magazines Praha, 1998, č. 18. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Sanoma Magazines Praha, 1998, č. 19. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Sanoma Magazines Praha, 1998, č. 22. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Sanoma Magazines Praha, 1998, č. 23. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Sanoma Magazines Praha, 1998, č. 24. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Sanoma Magazines Praha, 1999, č. 1. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Sanoma Magazines Praha, 1999, č. 3. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Sanoma Magazines Praha, 1999, č. 4. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Sanoma Magazines Praha, 1999, č. 5. ISSN 0139-6617
Vlasta. Praha: Sanoma Magazines Praha, 1999, č. 8. ISSN 0139-6617

Vlasta. Praha: Sanoma Magazines Praha, 1999, č. 9. ISSN 0139-6617

Vlasta. Praha: Sanoma Magazines Praha, 1999, č. 10. ISSN 0139-6617

Vlasta. Praha: Sanoma Magazines Praha, 2000, č. 43. ISSN 0139-6617

Vlasta. Praha: Sanoma Magazines Praha, 2000, č. 46. ISSN 0139-6617

Seznam citovaných právních zdrojů a pramenů

Ústava ČSR z roku 1948, čl. III, odst. 3

Ústava ČSR z roku 1948, čl. III, odst. 1

Ústava ČSR z roku 1948, § 10, odst. 1

Ústava ČSR z roku 1948, § 11 odst. 2

Ústavní zákon č. 150/1948 Sb., § 27 odst. 1 a 4

Zákon č. 66/1950 Sb., o pracovních a platových poměrech státních zaměstnanců, § 13

Zákon č. 99/1948 Sb., o národním pojištění, § 44

Zákon č. 88/1968 Sb., § 1

Zákon č. 101/1964 Sb., o sociálním zabezpečení, § 11

Zákon č. 946/1811 Sb., § 91 a 92

Zákon č. 117/1852 Sb., § 413

Zákon č. 946/1811 Sb., § 1237

Zákon č. 66/1950 Sb., § 13

Zákon č. 99/1948 Sb., § 44

Zákon č. 99/1948 Sb., § 32

Zákon č. 55/1956 Sb., § 6

Zákon č. 265/1949 Sb., § 30 odst. 4

Zákon č. 265/1949 Sb., § 76

Zákon č. 142/1950, § 532

Zákon č. 57/1955 Sb.

Zákon č. 94/1963 Sb., § 92

Zákon č. 95/1989 Sb.

Zákon č. 130/1975 Sb., § 79

Zákon č. 52/1989 Sb.

Zákon č. 262/2006 Sb., § 195–198

Zákon č. 117/1995 Sb.

Zákon č. 65/1965 Sb., Zákoník práce, § 152 zákoníku práce

Zákon č. 65/1965 Sb., Zákoník práce, § 150 odst. 2

Zákon č. 65/1965 Sb., Zákoník práce, § 161

Zákon č. 65/1965 Sb., Zákoník práce, § 154

Zákon č. 65/1965 Sb., Zákoník práce, § 155 zákoníku práce

Zákon č. 65/1965 Sb., § 157